

संस्कृत काव्यानंद

भाग २-३

अथवा

प्रबोध प्रभाकर.

मूल तथा भाषांतर सहित.

संग्रह करो भाषांतरकर्ता

मुनिश्रीनानचंद्रजी.

धी जशवंतसिंह प्रिन्टिंग प्रेस लीमिटेड.

संस्कृत काव्यानंद

भाग २-३.

अथवा

प्रबोध प्रभाकर

मूल तथा भाषांतर सहित.

संग्रह करी भाषांतरकर्ता

मुनिश्रीनानचंद्रजी

छपावी प्रसिद्धकर्ता

श्रीअजरामर जैन विद्याशाळाना सेक्रेटरी.

श्री जशवंतसिंह पिन्डींग प्रेस-लींबडी.

संवत १९८० प्रत १००० वीर संवत २४४९

कीमत बार आना.

આ અંથ સાથે—

એક ગુણવાન બધુનું નામ જોડવાની વૃત્તિને અમો
રાહી શકતા નથી. સદ્ગત મણીયાર અમીચંદ ભામજી એક
અલંત સરળ સ્વભાવી, સેવાભાવ સંપન્ન, નિરાભિમાની
પુરુષ હતા. તેમની નમૃતા, સાધુતા પ્રત્યેનો અનુરાગ, ધર્મ
પરાયણતા, સંઘ-વાતસલ્ય, અને પરાપકાર વૃત્તિથી તે સર્વનું
હૃદય સહેજે આકર્ષી શકતા હતા. હરકોઈ પરમાર્થના કાર્ય
માટે તે પોતાથી બનતું કરતા હતા. જે સંસ્થા તરફથી આ
પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે સંસ્થાની તેમણે તેમના
જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી પ્રેમપૂર્વક સેવા બજાવેલી હતી.
તેમની પુણ્ય સ્મૃતિ અમારા સર્વના અંતઃકરણમાં ચિરકાળ
પર્યંત સુરક્ષિત રહે એવી સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના
સહિત વિરમીએ છીએ.

પ્રાસંગિક.

સ્નેહ હંમેશાં સહજીવન શોધે છે. ક્રાઇ સંગીત શાસ્ત્રનો મધુર આલાપ હૃદયના કામળ નાદને સ્વાભાવિક રીતે જ અણુઅણુથી મૂકે, પણ એ આલાપ સાંભળવાને, પાસે સ્નેહી અથવા સરખા વિચારના સહધર્મી ન હોય તો આનંદમાં કંઈક ઉણુપ જરૂર ભાસવાની. ક્રાઇ મંજલીસ, સંમેલન, તીર્થયાત્રા કે વન-ઉપવનમાં આનંદ-વિનોદ અર્થે જવું હોય તો તેજ વખતે આપણને આપણા સ્નેહીઓ અને સહ-ધર્મીઓ સાંભરે. સ્નેહજી માણસને ઉદાર બનાવે છે. તે ગમે તેટલો સ્વાર્થી અને કંબુસ બનવાનો પ્રયત્ન કરે પણ સ્નેહ અને સ્નેહમાંથી ઉદ્ભવતો આનંદ તેને સર્વાત્માભાવ તરફ ધસડી જવાનો.

તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે મનુષ્ય પોતાના સ્નેહ કે આનંદને પોતાના નહાનકડા પાત્રમાં પૂરેપૂરા ઝીલી શકતો નથી. તેને તે પાત્ર બહુ નહાતું પડે છે અને તેથીજ તે પોતાના સમાનશીલને શોધવા નીકળે છે. વિશ્વનું સૈાંદર્ભ એકી ટસે નીહાળતો ક્રાઇ કવિ કે સહૃદય એકાકીપણે એટા હોય ત્યારે તેને પ્રથમ તો એમજ થાય કે આ સમગ્ર સૈાંદર્ભને હું મારી વાણીમાં શુંખલિત કરી શી રીતે સમગ્ર જનતા પાસે ધરું? ક્રાઇ સ્નેહથી ઉભરાતો ચિત્રકાર ક્રાઇ સુંદર દ્રશ્ય જોતાંજ તેને પોતાની પોંછીથી કાગળના ટુકડા ઉપર ઉતારી લેવા મથે છે. કારણ કે તે પોતાના આનંદ અને ઉભરાની સ્નેહધર્મીઓમાં પોતાના મિત્રો અને સહધર્મીઓને પણ ભાગ આપ્યા વિના રહી શકતો નથી. તેને તે સિવાય પોતાનો આનંદ વ્યર્થ વહી જતો લાગે છે.

આપણે વધુ દૂર શા મારે જવું પડે ? આપણે પોતેજ જ્યારે કોઈ એક સુંદર કાવ્ય અથવા નવલ કથા વાંચતા હોઈએ અને તેમાં ખૂબ રસ પડતો હોય ત્યારે આપણને પણ એમ નથી થતું કે આ કાવ્ય અથવા ગ્રંથ મારા મિત્રો, સ્નેહીઓ અને રસિકોને વંચાવ્યો હોય તો કેવો આનંદ આવે ? અરે તેમની સાથે બેસીને જ આ ગ્રંથનું વાંચન કર્યું હોય તો રસની કેવી જમાવટ થાય ?

આ ગ્રંથ પણ એવાજ એક સ્નેહોદાર પડિત પુરુષનો સુંદર સંચય છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રણેતા મુનિ મહારાજ શ્રી નાનચંદ્રજી જ્યારે જૂદા જૂદા સંસ્કૃત ગ્રંથોના વાંચનમાં પ્રવૃત્ત હશે ત્યારે તેમને પણ એમજ થતું હશે કે આવા અમૂલ્ય શ્લોકો હું એકલો વાંચીને વિચારું તેના કરતાં મારી સાથે ખીજા મારા જ જેવા રસવૃત્તિવાળા પાંચ-પચીસ જણ વાંચે અને વિચારે તો કેટલો ઉપકાર થાય ? અને એજ હેતુથી પ્રેરાઈ તેમણે પોતાના વાંચેલા ગ્રંથો ફરીથી તપાસ્યા અને તેમાંથી પોતાને રૂચે તેવા ઉપયોગી ભાગો જૂદા તારવી કહાડી આ એક પુષ્પમાળા રચી, ધર્મ, નીતિ અને સાહિત્યના ઉપાસકો આગળ ધરી.

આ સંસ્કૃત કાવ્યાનંદમાં, વિવિધ ગ્રંથોમાંથી જે સંચય કરવામાં આવ્યો છે તેમાં એક વાત તો ખાસ તરી આવે છે. તેમણે કોઈ સંપ્રદાય કે ધર્મના સાહિત્ય તરફ જરાય પક્ષપાત નથી દર્શાવ્યો. અને જ્યાં કેવળ નિર્દોષ આનંદ અર્થેજ સંચય થતો હોય ત્યાં પક્ષપાતને શી રીતે સ્થાન મળે ? જે મુનિ મહારાજે એવો જરાય મમત્વ કે પક્ષપાતનો ભાવ રાખ્યો હોત તો આ કાવ્યાનંદમાં એક પ્રકારની મલીનતા આવી જત, તેમનો પોતાનો સ્નેહ પણ ખંડિત બનત.

અને મહારાજશ્રી નાનચંદ્રજીને જો ધન્યવાદ આપવાપણું કંઈ રહેતું હોય તો તે પણ માત્ર તેમની નિષ્પક્ષપાતતા માટે.

બાકી સ્નેહ અને આનંદથી ઉભારાતા આત્માઓ એકલા ઉડી શકતા ન હોય અને તેથી આખા વિશ્વને પોતાની પાંખમાં લઇ ઉડવા માગે તો તેમાં તેમની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતા તો છે જ પણ તેટલાજ માટે તેમને ધન્યવાદ આપવાનો દંભ કરવો એ ખાલી બકવાદ ગણાય.

આ ગ્રંથના બીજા લાભો ગમે તેટલા હોય પણ એક તરફ શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય પોતાની 'વિવેક ચુડામણિ' ગંભીર વાણીથી ઉચારી રહ્યા હોય અને બીજી તરફ તેમની જ પડખોપડખ શ્રીમદ્ શુભચંદ્રચાર્ય નામના જૈન આચાર્ય 'જ્ઞાનાર્ણવ' ની મંદ મંદ લહરીઓ જગતને પ્રેરતા હોય એ દૃશ્ય કેવો અલૌકિક લાગે છે? બાણે કે, બન્ને ધુરંધર આચાર્યો પોતપોતાના મુખથી કોઈ એક સનાતન અને શુદ્ધ તત્વજ કાં પ્રશ્ની રહ્યા ન હોય? પરસ્પર વિરોધી જેવા ભાસેલા એ આચાર્યોને પાસે એસાડી તેમના વચનામૃત ત્રીલવા એ મહદ્ભાગ્ય નહીં તો બીજું શું? મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી એ તક આપણને આપે એ માટે વાચકવર્ગ તેમનો જરૂર આભાર માનશે.

સુશીલ.

बीजा भागनुं शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
६	२४	त्रैवा	त्रेवा	४३	१७३	तत्त्वं	तत्त्वम्
"	२५	नुंसन्धानं	नुसंधानं	४६	१८७	येमजाता	येजाता
१०	४१	माचेन	मोचन	५६	२२६	तदु	तद्दु
"	"	कश्चन	कश्चन	६८	२७३	योश्चै	योच्चै
१३	५३	भू	भू	१२५	४८६	व्रतं	व्रतं
१५	६४	विमुक्ताः	विमुक्तः	"	४८८	दूजनकीदव	ज-
३१	१२७	पतितं	पतितमास्थि				[नकादिवद्
३२	१३२	काल	काला	१३३	५२०	महि	मह
३३	१३६	पुसाम	पुंसाम्	१३५	५२४	ब्रन्द्रिय	ब्रेन्द्रिय
३५	१४३	तश्चेद्	तच्चेद्	१३७	५३३	दूद्	धू

त्रीजा भागनुं शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
४	१५	दूरम्	दूरे	७५	२८१	तद्वभू	तद्वभूद्
५	१७	रोदनं	रोदन	७६	२८४	मिच्छति	मिच्छंति
१०	३८	दंश	दश	८४	३१८	श्रुणि	श्रुणि
१३	५१	मेकान्त	मेकान्त	९२	३४४	विद्	विद
२०	८१	धर्म	धर्मे	९६	३६२	कर्तव्य	कर्तव्य
२१	८४	वर्जितो	वर्जितो	"	"	अकर्तव्यं	अकर्तव्यं
३४	१३२	पीर	परि	"	३६३	वक्तु	वक्तुं
४७	१७८	चेतः	चेतः	९८	३७०	वाष्य	वाष्य
४९	१८७	करु	कुरु	१०३	३८३	अकुले	शकुले
५७	२२२	दासी	दासी	११२	४१७	वाश	वाश
५८	२३४	वश्या	वशा				

संस्कृत काव्यानंद लागं त्रीजनी अनुक्रमणिका.

नं०	विषय	पृष्ठ
१	विवेक चूडामण्डि	१ थी २१
२	अपरोक्षानुभूति	२२ थी २६
३	अख्यानंदना सुभोध पद्माकरनुं देहनिन्दा प्रकरण, विषयनिन्दाप्रकरण, मनोनिन्दा प्रकरण, विषयनिन्दाप्रकरण, वैराग्य प्रकरण	२७ थी ४१
४	शुभायंद्रायार्थ विरचित ज्ञानार्थव ...	४२ थी ११२
५	हृदय प्रदीप	११३ थी १२४
६	अख्यानंदप्रणीत विचारप्रदीप ...	१२५ थी १३४
७	गण्डपुराण	१३४ थी १३८
८	श्री भगवद्गीता	१४० थी १५२

संस्कृत काव्यानंद लागं त्रीजनी अनुक्रमणिका.

१	सुभाषित संशय	१ थी २५
२	दुर्जन निन्दा, सज्जन प्रशंसा, मूर्ख वर्णन, धनिधन प्रकरण, सन्तोष प्रशंसा, ...	२६ थी ४३
३	सामान्य धर्म, सद्गुणपदेश, गृहस्थ धर्म,	४४ थी ६१
४	दार्ष्टिकविषय, आश्वातृष्णविषय ...	६२ थी ६६
५	शुकभोध, भाग्यविषय, मित्रप्रेम, विविधोपदेश, राजासुपदेश, सुभाषित ...	६७ थी १०२
६	कविमहिमा, सङ्कीर्णान्योक्तय ...	१०२ थी १०४
७	श्री रत्नाकर पंचविंशति	१०५ थी १११
८	भार्थना पंचविंशति	१११ थी ११७
९	चपटपञ्जरिका	११७ थी १२०

परमात्मने नमः

संस्कृत काव्यानंद भाग २ जो

अथवा

प्रबोध प्रभाकरः

॥ अथ विवेक चूडामणिः ॥

सर्वं वेदांत सिद्धांतं गोचरं तमगोचरम्
गोविन्दं परमानंदं सद्गुरुं प्रणतोऽस्म्यहम् १

उत्तम गोविंद के जे सधणा वेदांतोना सिद्धांतोना विषयइप छे,
परम आनंदइप छे, अने वाणी तथा मन आदिथी जएणी शकता
नथी तेने हुं नमुं छुं.

दुर्लभं त्रयमेवैतद् देवानुग्रह हेतुकम्
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महा पुरुष संश्रयः २

मनुष्यपांछुं, मोक्षनी छंअछ, अने महात्मा पुरइतो संग, आ
त्रय पदार्थो दुर्लभ छे, अएओ छंअरनी कृपाथीज मजे छे.

लब्ध्वाकथं चिन्नरजन्मदुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम्
यस्त्वात्ममुक्तौ नयतेत मूढधीः स ह्यात्महास्वं विनिहन्त्यसद्वग्रहात् ३

દુર્લભ મનુષ્ય જન્મને પામીને તેમાં શાસ્ત્રોનો પાર પમાય એવા પુરુષપણને પામીને જે પોતાની મુક્તિ માટે યત્ન કરતો નથી તે મૂઠ યુદ્ધિવાળો દેહાદિકના ખોટા અભિમાનથી પોતે પોતાની હાનિ કરે છે.

इतःकोन्वस्तिमूढात्मा यस्तुस्वार्थेप्रमाद्यति

दुर्लभं मानुषं देहं प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ४

માણસનો અવતાર દુર્લભ છે તે મળ્યા છતાં અને તેમાં પણ પુરુષપણું મળ્યા છતાં જે મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થમાં (મોક્ષમાં) ગાફલ રહે તો તેથી મૂઠ ખીજે કાષ્ટ નહિ.

वदंतु शास्त्राणि यजंतु देवान् कुर्वन्तुकर्माणि भजंतु देवताः

आत्मैक्य बोधेन विना न मुक्तिर्नसिध्यति ब्रह्मशतांतरेऽपि ५

ભલે શાસ્ત્રોની ચર્ચા કર્યા કરે, અને દેવોનું પૂજન કર્યા કરે, ભલે દેવોની ભક્તિ કર્યા કરે, કર્મો કર્યા કરે પરંતુ આત્માનો યથાર્થ બોધ સમજ્યા વિના સેંકડો મહાકલ્પ વીતી જાય તોપણ મુક્તિ થતી નથી.

उद्धरेदात्मनात्मानं मग्नं संसार वारिधौ

योगारूढत्व मासाद्य सम्यक् दर्शन निष्ठया ६

સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડુબી ગયેલા પોતાનો આત્માને, યોગારૂઢપણું મેળવી યથાર્થ જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા રાખીને પોતાની મેળેજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.

चित्तस्य शुद्धये कर्म नतु कस्तूप लब्धये

वस्तु सिद्धिर्विचारेण न किंचित्कर्म कोटिभिः ७

ચિત્તની શુદ્ધિ માટે કર્મ છે. આત્મ જ્ઞાન માટે કર્મ નથી, અધ્યાત્મ વિચારથીજ આત્મ જ્ઞાન થાય છે, કરોડો કર્મ કરવાથી આત્મજ્ઞાન થતુંજ નથી.

સમ્યગ્ વિચારતઃ સિદ્ધા રજ્જુતત્ત્વાનધારણા

બ્રાંતો દિત મહા સર્પ ભય દુઃસ્વ વિનાશિભી

૮

સારી રીતે વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થયેલું દોરડીનું નિશ્ચય જ્ઞાન, તે બ્રાંતિ પામેલા પુરૂષે કહેલ મોટા સર્પના ભયરૂપી દુઃખનો નાશ કરે છે. તેમ આત્મ તત્ત્વનો નિશ્ચય મોટા સંસારથી થયેલા દુઃખનો નાશ કરે છે.

અર્થસ્ય નિશ્ચયો દ્રષ્ટો વિચરિણહિતોક્તિતઃ

ન સ્નાનેન ન દાનેન પ્રાણાયામ જ્ઞાતેનવા

૯

સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી અને વિચારથી સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે, પણ સ્નાનથી, દાનથી, કે સેંકડો પ્રાણાયામ કરવાથી થતો નથી.

અધિકારિણ માશાસ્તે ફલ સિદ્ધિર્વિશેષતઃ

ઉપાયા દેશકાલાઘ્નાઃ સન્ન્યસ્મિન્ સહકારિણઃ

૧૦

વિશેષે કરી ફલની સિદ્ધિ અધિકારી હોવાની અપેક્ષા રાખે છે અને તેમાં દેશ તથા કાલ આદિની સહાયતા પણ બ્લેધયે છીયે.

અતોવિચારઃ કર્તવ્યો જિજ્ઞાસોરાત્મ વસ્તુનઃ

સમાસાઘ્ન દયાસિંધું ગુરું બ્રહ્મવિદુત્તમમ્.

૧૧

એટલા માટે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ દયાના સમુદ્ર રૂપ અને અન્નવેતાઓમાં ઉત્તમ ગુરૂની પાસે જઈ આત્માનો વિચાર કરવો.

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણ શાલિનઃ

મુમુક્ષો રેવ હિ બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા યોગ્યતામતા

૧૨

જે પુરૂષ વિવેકી, વૈરાગ્યવાળો, શમ આદિ ગુણોવાળો અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હોય તે પુરૂષજ અન્નવિદ્વાનો અધિકારી છે.

સાધનાન્યત્ર ચત્વારિ કથિતાનિ મનીષિભિઃ
 યેષુ સત્સ્વેવસન્નિષ્ઠા યદભાવે ન સિધ્યતિ ૧૩

વિદ્વાનોએ બ્રહ્મવિદ્યાને વાસ્તે ચાર સાધનો કહેલાં છે, જે સાધનો હોય તેજ બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે નહિતર થતી નથી.

આદૌનિત્યા નિત્ય વસ્તુ વિવેકઃ પરિગણ્યતે
 રૂઢાઝ્મુત્ર ફલ ભોગ વિરાગસ્તદનંતરમ્ ૧૪

પ્રથમતો નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક;^૧ તે પછી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી રૂઢો ભોગવવામાં વૈરાગ્ય,^૨ અને તે પછી

શમાદિ ષટ્ક સમ્પત્તિ મુમુક્ષુત્વામિતિ સ્ફુટમ્
 બ્રહ્મસત્યં જગન્મિથ્યે ત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ૧૫

શમ આદિ છ વાનાંની સંપત્તિ,^૩ અને તે પછી મોક્ષની ઇચ્છા^૪ એવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનાં ચાર સાધનો ગણવામાં આવ્યાં છે. તેમાં બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે એવો જે નિશ્ચય તે નિત્યનિત્ય વસ્તુનો વિવેક.

સૌડ્યં નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેકઃ સમુદાહૃતઃ
 તદ્વૈરાગ્યં જિહાસાયા દર્શન શ્રવણાદિભિઃ ૧૬

દેહાદિ બ્રહ્મપર્યન્તે હ્યનિત્યે ભોગવસ્તુનિ
 વિરજ્ય વિષય વ્રાતાદ્ દોષ દ્રષ્ટ્યા મુહુર્મુહુઃ ૧૭

સ્વલક્ષ્યે નિયતાવસ્થા મનસઃ શમ ઉચ્યતે
 વિષયેભ્યઃ પરાવૃત્ય સ્થાપનં સ્વસ્વ ગોલકે ૧૮

उभयेषा मिद्रियाणां सदमः परिकीर्तितः

ब्राह्मणा लम्बनं वृत्ते रेवो परति रुत्तमा १९

નિત્યાનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કહેવાય છે. દેહથી તે બ્રહ્મલોક સુ-
ધીની સઘળી ભોગ્ય વસ્તુઓ કે જેઓ અનિત્ય છે તેઓનાં દર્શન
તથા શ્રવણ આદિમાં જે સંપૂર્ણ અશ્યી ઉત્પન્ન થાય તે વૈરાગ્ય
કહેવાય. વિષયો ઉપર વારંવાર દોષદ્રષ્ટિ વડે વિષયોના સમૂહથી વૈરાગ્ય
પામીને મનની પોતાના લક્ષ્યમાં જે નિયમિત સ્થિતિ થાય તે શમ^૧
કહેવાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી વાળીને પોત
પોતાના ગોલકો (સ્થાન) માંજ રાખવી તે દમ^૨ કહેવાય છે. ચિત્તની
વૃત્તિ, વિષયોની વાસનાથી રહિત થાય એ ઉત્તમ ઉપરતિ^૩ કહેવાય છે.

सहनं सर्वं दुःखाना मप्रतीकार पूर्वकम्

चिंता विलाप रहितं सा तितिक्षा निगद्यते. २०

કાંઈ પણ દુઃખોને મટાડવાનો ઉપાય નહિ કરતાં, તથા ચિંતા કે
વિલાપ પણ નહિ કરતાં, સઘળાં દુઃખોને સહન કરવાં; એ તિતિક્ષા^૪ ક-
હેવાય છે.

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्य बुद्धय व धारणम्

सा श्रद्धा कथितासद्भि र्यया व स्तूप लभ्यते २१

શાસ્ત્ર અને ગુરુનું વાક્ય સત્ય છે એવો જે નિશ્ચય રાખવો તે સત્પુરુષો
વડે શ્રદ્ધા^૫ કહેવાય છે કે જે શ્રદ્ધાથી આત્મ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે.

सर्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा

तत्समाधान मित्युक्तं नतु चित्तस्य लालनम् २२

સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે બ્રહ્મણિ સર્વદા
તત્સમાધાન મિત્યુક્તં નતુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્

જોષ્ટતા પદાર્થોથી ચિત્તને રાજી રાખવું, એ સમાધાન નહિ. પણ હમેશાં શુદ્ધ બ્રહ્મમાં શુદ્ધિનું સ્થાપન કરવું એ સમાધાન કહેવાય છે.

અહંકારાદિ દેહાન્તાન્ બંધાન જ્ઞાન કલ્પિતાન્

સ્વસ્વરૂપાવ બોધેન મોક્તુ મિચ્છા મુમુક્ષુતા ૨૩

અહંકારથી દેહ સુધીના જે બોધો, દુઃખના કારણો જે અજ્ઞાનથી કલ્પાએલા છે, તેઓને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી છોડી દેવાની જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે મુમુક્ષુતા-મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા સમજવી.

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રંયસ્યતુ વિચિત્રે

તસ્મિન્નૈવાર્થવંતઃ સ્યુઃ ફલવંતઃ શમાદયઃ ૨૪

જે પુરુષને મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા અને તીવ્ર વૈરાગ્ય હોય તે તે પુરુષમાં શમ દમ આદિ પદાર્થો સફળ થયેલા હોય છે.

મોક્ષ કારણ સામગ્ર્યાં ભક્તિરેવ ગરીયસી

સ્વ સ્વરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યભિધીયતે. ૨૫

મોક્ષના કારણોની સામગ્રીમાં ભક્તિજી સર્વોત્તમ છે, પોતાના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું એજ ભક્તિ કહેવાય છે.

ઉપસીદ્દેદુરું પ્રાજ્ઞં યસ્માદ્બન્ધવિમોક્ષણમ્

શ્રોત્રિયોઽવૃજિનોઽકામા હતો યો બ્રહ્મવિત્તમઃ ૨૬

બ્રહ્મણ્યુપરતઃ શાન્તો નિરિન્ધન ઇવાનલઃ

અહેતુક દયાસિન્ધુર્વેન્ધુરાનમતાં સતામ્ ૨૭

મોક્ષની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય સંસાર બંધનમાંથી છોડાવનારા સદ્-ગુણને શરણે જાય. હવે ગુરુ કેવા જોઈએ તે બતાવે છે. વિદ્વાન, નિ-

आपी, बालक विनातां, आत्मज्ञानी, आत्मोर्मोण रमेका, शांत, ध्याना समुद्र आशाविना पण सेवा करनारना आधिवश्य होवा जेणे.

तमाराध्य गुरुभक्त्या प्रहप्रश्रयसेवनेः

प्रसन्नं तमनुप्राप्य पृच्छेज्ज्ञातव्यमात्मनः २८

आकृती, नम्रताथी, विनयथी अने सेवाथी ते गुरूने प्रसन्न करी तेमनी पासो जेथ पोताते जणुवा योग्य छे ते नीचे मुज्जय पूज्जु.

स्वामिन्नमस्ते नतलोकबंधो काहण्यसिन्धो पतितं भवाब्धौ

मामुद्धरात्मीयकटाक्षद्रष्टया ऋज्व्यातिकाहण्य सुधाभिवृष्टया २९

हे स्वामी ! नमन करनार लोकना अंधो, हे ध्याना सिन्धु ! हुं संसाररूप दरीयाभां पणो छुं माटे सरल अने कृपारूप अभूत वर्षा-नारी आपनी कटाक्ष युक्त द्रष्टिथी भारो उद्धार करे, मने उद्धार काढे.

दुर्वार संसार दवाग्निं तप्तं दोधूयमानं दुरद्रष्टवतैः

भीतं प्रपन्नं परिपाहि मृत्योः शरण्यमन्यद्यदहं नजाने ३०

भारथी अटकावी शकाय नहि जेवा संसाररूप दावानजथी, तपे-लो, दुष्ट कमनसीअरूप पवनथी कंपायलो, अने भीनेलो हुं तभारे शरणे आण्योछुं माटे मने अयावो, आपविना भीज्ज रक्षकने हुं जणुतो नथी.

शांता महान्तो निवसन्तिसन्तो वसंतवल्लोकहितं चरन्तः

तीर्णाः स्वयं भीष्मवार्णवंजना न हेतुनान्या नपितारयन्तः ३१

शांत, महात्मा, वसंत शतुनी पेठे लोकांनुं हित करता, पोते जयंकर संसार रूपी समुद्रने तरेला अने भीज्जज्योति पणु स्वार्थ विना तारनारा सत्पुरुषो जगतभां वसे छे.

અર્ચ સ્વભાવઃ સ્વતણ્વયત્પર શ્રમાપનોદ્પ્રવર્ણ મહાત્મનામ્
સુધાંશુ રેષસ્વયમર્ક કર્કશ પ્રમાભિ તપ્તમવતિ ક્ષિતિકિલ ૩૨

જેમ સૂર્યના કઠોર કિરણોથી તપેલી પૃથ્વીને શાંત કરવી એ અંદરનો સ્વભાવ જ છે, તેમ બીજાના સંસાર સંબંધી પરિશ્રમને મટાડવો એ મહાત્માઓનો સ્વભાવ જ છે.

બ્રહ્માનન્દ રસાનુભૂતિ કલિતૈઃ પૃતૈઃસુશીતૈર્યુતૈ
યુષ્મદ્વાકલશોઙ્ગિઙ્ગૈઃ શ્રુતિમુસૈ વર્ક્યામૃતૈઃસેચય
સન્તપ્તં ભવતાપ દાવદહન જ્વાલાભિરે નં પ્રમો

ધન્યાસ્તે ભવદીક્ષણ ક્ષણગતૈઃ પાત્રી કૃતાઃ સ્વીકૃતાઃ ૩૩

હે પ્રભુ ! હું સંસારના તાપરૂપી દાવાનળની જ્વાળાઓથી બહુ જ તપેલો છું, તેને બ્રહ્માનંદના રસમાં અનુભવથી ભરેલા, પવિત્ર, બહુ જ થંડા, યોગ્ય, કાનને સુખ આપનારા અને આપની વાણીરૂપ ક્ષણશામાંથી નીકળેલાં વચનો રૂપી અમૃતોથી નવરાવો. તેઓ ભાગ્યશાળી છે કે જેઓ ક્ષણમાત્રમાં પણ આપની કૃપા દ્રષ્ટિના પાત્રરૂપ થાય છે.

કચંતરેયં ભવસિન્ધુમેતં કાવાગતિર્મે કતમોઽસ્ત્યુપાયઃ

જાને ન કિઙ્ચિત્કૃપયાત્રમાંપ્રમો સંસારદુઃસ્વક્ષતિમાતનુષ્વ ૩૪

હું આ સંસારરૂપી સમુદ્રને શી રીતે તરું ? મારી શું ગતિ ? અને સદ્ગતિનો કયો ઉપાય છે ? એ વિષે હું કશું બાબતું નથી. હે પ્રભુ કૃપા કરીને મારું રક્ષણ કરો અને સંસારનાં દુઃખોનો નાશ કરો.

તથાવદન્તં શરણાગતંસ્વં સંસાર દાવાનલ તાપ તપ્તમ્

નિરીક્ષ્યકારુણ્યરસાદ્ર દ્રષ્ટ્યા દદ્યાદભીર્તિ મહસા મહાત્મા ૩૫

એ પ્રમાણે બોલતા, પોતાને શરણાગત થયેલા અને સંસારરૂપી દાવાનળના તાપથી તપેલા શિષ્યપર મહાત્મા ગુરુએ તુરત કરુણારૂપી રસથી ભીંબએલી દ્રષ્ટિવડે તેને અભય દાન દેવું.

માર્ષ્ટ વિદ્વંસ્તવ નાસ્ત્યપાયઃ સંસાર સિન્ધોસ્તરણેઽસ્ત્યુપાયઃ
યૈનૈવયાતા યતયોઽસ્યપારં તમેવમાર્ગં તવ નિર્દિશામિ ૩૬

ગુરુ શિષ્યને કહે છે કે હું વિદ્વાન ! તું બી નહિ. તારા નાશ નથી, સંસાર સમુદ્રને તરવાનો ઉપાય છે. જે માર્ગથી લાગીજનો સંસારના પારને પામેલા છે તેજ માર્ગ હું તને બતાવું છું.

અસ્ત્યુપાયો મહાન્ કશ્ચિત્ સંસાર ભય નાશનઃ

તેન તીર્ત્વા ભવાંભોધિં પરમાનન્દ માપ્સ્યાસિ ૩૭

સંસારના ભયનો નાશ કરનારો એક મોટા ઉપાય છે. એ ઉપાયથી તું સંસાર રૂપી સમુદ્રને તરી પરમ આનંદ પામીશ.

અજ્ઞાન યોગાત્પરમાત્મનસ્તવ હ્યનત્મબંધસ્તત એવ સંસૃતિઃ

તયો વિવેકોદિત બોધવન્દિ રજ્ઞાનકાર્ય પ્રદહેતમૂલમ્ ૩૮

તું પોતે પરમાત્મા જ છે. તેને અજ્ઞાનના યોગથી દેહાદિક અનાત્મ પદાર્થોથી બંધન થયેલું છે, અને તેથીજ સંસાર થયેલો છે, માટે આત્મા અનાત્માના વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિજ, અજ્ઞાનના કાર્યને મૂળ સહીત બાળી નાખશે.

કોનામ બન્ધઃ કથમેષ આગતઃ કથં પ્રતિષ્ઠાસ્ય કથં વિમોક્ષઃ

કોઽસા વનાત્મા પરમઃસ્વઆત્મા તયોર્વિવેકઃ કથમેતદુચ્યતામ્ ૩૯

શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે ? અંધ એ શો પદાર્થ છે ? એ શી રીતે પ્રાપ્ત થયા છે ? એની સ્થિતિ કેવી છે ? એમાંથી છુટકારા શી રીતે થાય ? આત્માંથી ભિન્ન અનાત્મા કોણ છે ? આત્મા કોણ છે ? અને આત્મા અનાત્માને વિવેક શી રીતે કરવો ? એ અર્થ મને કહો. ગુરુ કહે છે —

ધન્યોઽસિ કૃતકૃત્યોઽસિ પાવિતં તે કૂલંત્વયા

યદ્વિદ્યા બંધમુક્તયા બ્રહ્મી ભવિતુ મિચ્છસિ ૪૦

તું અવિદ્યાના અંધમાંથી છુટીને બ્રહ્મ થવાને ઇચ્છે છે એટલા માટે તું ભાગ્યશાળી છે, કૃતાર્થ છે, તારા કુળને તે પવિત્ર કર્યું.

ઋણમોચન કર્તારઃ પિતુઃ સંતિ સુતાદયઃ

બંધ મોચન કર્તા તુ સ્વસ્માદન્યો ન કશ્ચન્ ૪૧

પિતાને કર્મમાંથી છોડાવનાર પુત્રો વગેરે છે, પરંતુ સંસારના અંધનમાંથી છોડાવનાર પોતા વિના જગતમાં બીજા કોઈ નથી.

મસ્તકન્યસ્ત ભારાદે દુઃસ્વમન્યૈર્નિવાર્યતે

ક્ષુધાદિ કૃત દુઃસ્વંતુ વિનાસ્વેન ન કેનચિત્ ૪૨

મસ્તક ઉપર મુકાયલા ખોળાનું દુઃખ બીજાઓથી અટકાવી શકાય પણ ક્ષુધાદિથી થયેલું દુઃખ પોતા વિના બીજા કોઈથી અટકાવી ન શકાય.

પથ્ય મૌષધ સેવા ચ ક્રિયતે येन રોગિણા

આરોગ્ય સિદ્ધિર્દ્રષ્ટાસ્ય નાન્યા નુષ્ટિત કર્મણા ૪૩

રોગી જો પોતે જ પથ્ય-ઓષધનું સેવન કરે તો આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય પણ રોગીને અદ્ભુત બીજા કોઈ આષધ ખાય તો આરોગ્યતા થતી નથી.

વેંસ્તુ સ્વરૂપં સ્ફુટબોધ ચક્ષુષા સ્વેનૈવવેદ્યં નતુ પળ્લિતેન
ચન્દ્ર સ્વરૂપં નિજ ચક્ષુષૈવ જ્ઞાતવ્યમન્યૈરવગમ્યતેકિમ્ ૪૪

જેમ ચન્દ્રનું સ્વરૂપ પોતાની ચક્ષુથીજ જ્ઞેવામાં આવે છે, પણ
ખીજાથી નહિ, તેમ આત્માનું સ્વરૂપ પોતાના સ્ફુટ બોધ ચક્ષુથી જ
સમજાય છે, પણ ખીજા કોઈની પડિતાઈથી સમજાતું નથી.

અવિદ્યા કામ કર્માદિ પાશબન્ધં વિમોચિતુમ્
કઃશક્તુયાદ્વિનાત્માનં કલ્પ કોટિ શૈતરપિ ૪૫

અવિદ્યા, કામ, અને કર્મ આદિ પાશથી થયેલા બંધનને પોતા
વિના સેંકડો અને કરોડો કહ્યોથી પણ ખીજે કોણ કાપી શકે.

ને યોગેન ન સાંખ્યેન કર્મણા નો ન વિદ્યયા
બ્રહ્માત્મૈક ત્વબોધેન મોક્ષઃ સિદ્ધ્યતિ નાન્યથા ૪૬

જીવ અને પરમાત્મા (પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ) ની એકતા સમજ્યા
પછી જ મોક્ષ થાય છે, પણ તે સિવાય યોગ, સાંખ્ય, કર્મ કે વિદ્યા
આદિ ખીજા કોઈ ઉપાયથી મોક્ષ થતો નથી.

વાગ્વૈશરી શબ્દજરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાન કૌશલમ્
વૈદુષ્યં વિદુષાંતદ્વત્ શુક્તયે ન તુ મુક્તયે ૪૭

વૈષ્ણવી વાણી, શબ્દોનો પ્રવાહ, શાસ્ત્રોના વ્યાખ્યાનમાં નિપુણતા
અને વિદ્વાનોની વિદ્વતા એ સત્રગું ભોગ માટે છે પણ મોક્ષ માટે નથી.

અવિજ્ઞાતે પરેતત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા
વિજ્ઞાતેઽપિ પરેતત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ૪૮

જેમ આત્માનું તત્વ જાણવામાં ન આવે તો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નિષ્ફળ છે, તેમ આત્મ તત્વ જાણ્યા પછી પણ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નકામો છે.

શબ્દજાલં મહારણ્યં ચિત્ત ભ્રમણ કારણમ્

અતઃ પ્રયત્નાજ્ઞાતવ્યં તત્વજ્ઞાત્તત્ત્વમાત્મનઃ

૪૯

શબ્દોની જાળ રૂપી મોટું જંગલ ચિત્તને ભ્રમવાનું કારણ છે માટે પ્રયત્નમાં નહિ પડતાં પ્રયત્નથી આત્માનું તત્વજ્ઞાની પામેથી જાણી લેવું.

અજ્ઞાન સર્પ દષ્ટસ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનૌષધં વિના

કિમુવેદૈશ્ચ શાસ્ત્રૈશ્ચ કિમુમંત્રૈઃ કિમૌષધૈઃ

૫૦

જેને અજ્ઞાન રૂપી સર્પ કરજો છે એવા માણસને એક બ્રહ્મ જ્ઞાન રૂપી ઔષધ વિના, વેદ, શાસ્ત્ર, મંત્ર અને ઔષધોથી શું થવાનું છે ?

નગચ્છતિ વિના પાનં વ્યાધિરૌષધ શબ્દતઃ

વિના પરોક્ષાનુભવં બ્રહ્મશબ્દૈર્ન મુચ્યતે

૫૧

જેમ એસડ પીધા વિના માત્ર એસડનું નામ લેવાથી રોગ મટતો નથી તેમ અપરોક્ષ અનુભવ થયા વિના માત્ર બ્રહ્મ બ્રહ્મ એવા શબ્દો બોલવાથી મુક્તિ થતી નથી.

અકૃત્વા દૃશ્ય વિલય મજ્ઞાત્વા તત્ત્વમાત્મનઃ

બાહ્યશબ્દૈઃ કુતોમુક્તિ રુક્તિ માત્રફલૈર્વૃણામ્

૫૨

દ્રશ્ય પદાર્થોનો દ્રષ્ટિમાંથી લય કર્યા વિના અને આત્માનું તત્વ જાણ્યા વિના બહારના શબ્દો કે જેઓનું ફળ ગળું ધસાવું એજ છે તેઓથી માણસોનું શું વળવાનું ? કાંઈજ નહિ.

અકૃત્વા શત્રુ સંહાર મગત્વાઽસ્વિલ ભૂશ્રિયમ્

રાજાઽહમિતિ શબ્દાન્નો રાજા ભવિતુ મર્હતિ

૫૩

શત્રુઓનો સંહાર કર્યા વિના અને સઘળી પૃથ્વીની લક્ષ્મી મેળવ્યા વિના “ હું રાજા છું ” એવા શબ્દથી રાજા થવાય નહિ.

તસ્માત્સર્વ પ્રયત્નેન ભવબન્ધ વિમુક્તયે

સ્વૈરેવ યત્નઃ કર્તવ્યો રોગાદા વિવ પण्डितैः

૫૪

એટલા માટે વિવેકી મનુષ્યોએ રોગ આદિથી છુટવાને વાસ્તે જેમ પોતાથીજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેમ સંસારના બંધનથી છુટવાને માટે પણ પોતાથીજ સઘળી રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મોક્ષસ્ય हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्य मत्यन्त मनित्य वस्तु च

ततःशमश्चापि दमस्ति तिक्षा न्यासःप्रसक्ताऽस्विलकर्मणांभृशम् ૫૫

સઘળી અનિત્ય વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય એ મોક્ષનું પહેલું કારણ કહેવાય છે, તે પછી શમ, દમ, તિતિક્ષા, અને સાથે લાગેલા કર્મોનો અત્યંત ત્યાગ, એ મોક્ષના સાધન છે.

ततः श्रुतिस्तन्मननं सतत्त्व ध्यानंचिरं नित्य निरन्तरं मुनेः

ततो विकल्पं परमेत्य विद्वान् इहैव निर्वाण सुखं समृच्छति ૫૬

તે પછી શ્રવણ, મનન, અને નિરંતર લાંબા કાળ સુધી નિદિધ્યાસ એ મુમુક્ષુને મોક્ષના સાધન છે. તે પામ્યા પછી પરમ નિર્વિકલ્પ પણ પામીને સમજી પુરૂષ આ દેહમાં જીવન મુક્તિના સુખને પામે છે.

यद्बोधध्वयं तवेदानी मात्मा नात्म विवेचनम्

तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वात्मन्यवधारय

૫૭

હવે આત્મા અને અનાત્માતું વિવેચન કે જે તારે સમજવાનું છે તે હું સારીરીતે કહું છું, તે તું સાંભળીને બરાબર મનમાં ગોઠવજે.

મજ્જાસ્થિમેદઃ પલરક્ત્ત્વગાહૃયૈર્ધાતુભિરેભિરન્વિતમ્
પાદોરુવક્ષો શ્રુજ પૃષ્ઠ મસ્તકૈ રંગૈરૂપાક્તૈ રુપ્યુક્તમેતત્ ૫૬
અહં મમેતિપ્રથિતં શરીરં મોહાસ્પદં સ્ખૂલમિતીર્યતે બુધૈઃ

નમો નમસ્વદ્દહનામ્બુ ભૂમયઃ સૂક્ષ્માણિ ભૂતાનિ ભવન્તિતા નિમ્ ૯
પરસ્પરંશૈર્મિલિતાનિ ભૂત્વા સ્થૂલાનિચ સ્થૂલ શરીરહેતવઃ
માત્રાસ્તદીયાવિષયા ભવન્તિ શબ્દાદયઃ પञ્ચસુखायभोक्तुः ૬૦

આ—હું અને માંડ એમ કરી કહેવાતું મોહના સ્થાનક રૂપ શરીર કે જેમાં મજ્જા, હાડકાં, મેદ, માંસ, લોહી, ચર્મ, (ચામડું) અને ત્વચા નામના ધાતુઓ છે, અને પગ, સાથળ, છાતી, હાથ, પીઠ, અને માથું આદિ અંગો તથા ઉપાંગો છે, તેને વિદ્વાન માણસો સ્થૂળ શરીર કહે છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, અને પૃથ્વી નામના સૂક્ષ્મભૂતોએ પોત પોતાના અંશોથી પરસ્પરની સાથે મળી સ્થૂળ થઈને આ સ્થૂળ શરીરને ઉત્પન્ન કર્યું છે. પાંચ ભૂતોની તન્માત્રા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ વિષયો ભોક્તાને સુખ આપે છે એમ માનવામાં આવ્યું છે.

यएषु मूढा विषयेषुबद्धा रागोरु पाशेन सुदुर्दमेन

आयांति निर्यान्त्यथ उर्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेननीताः ૬૧

જે મૂઠ પુરૂષો બહુજ મહેનતે તોડી શકાય એવા રાગરૂપી શ્રે

પાશથી વિષયોમાં બંધાયા છે, તેઓ પોતાના કર્મરૂપી ફતના હાથથી વેગપૂર્વક ખેંચાયે વારંવાર સંસારમાં ઉચ્ચીનીચી યોનીમાં આવ્યા કરે છે.

શબ્દાદિભિઃ પંચભિ રેવપञ्च पञ्चत्वमापुःस्वगुणेन बध्नाः

કુરજ્ઞ માતજ્ઞ પતજ્ઞમીન મૃજ્ઞા નરઃ પञ्चभि રञ્ચિતઃ ક્ષિમ્ ૬૨

પોતાના ગુણથી બંધાયેલા મૃગો, હાથીઓ, પતંગીયા, માછલાં, અને ક્ષમરાઓ એ પાંચ જાતનાં પ્રાણીઓ શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોમાં અનુક્રમે એક એક આસક્તિને લીધે મરણ પામે છે, ત્યારે એ પાંચ વિષયોમાં આસક્તિવાળો મનુષ્ય પ્રાણી દુઃખી થાય તેમાં શું કહેવું?

दोषेण तीव्रो विषयः कृष्ण सर्प विषादपि

विषं निहन्ति भोक्तारं द्रष्टारं चक्षुषाप्ययम्

૬૩

કાળા નાગના ઝેર કરતાં પણ વિષય વધારે હુડો છે. કારણકે ઝેર તો ખાનારને મારે છે અને આ વિષય તો ચક્ષુથી જોનારને પણ મારે છે.

विषयाशा महापाशाद्यो विमुक्ताः सुदुस्त्यजात्

स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट् शास्त्रवेद्यपि

૬૪

જે માણસ ઘણી મુશ્કેલીથી છોડી શકાય એવા વિષયોની આશા રૂપ મોટા પાશથી છુટો થાય તેજ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય છે. બીજાં છ શાસ્ત્ર ભણેલો વિષયોથી બંધાયેલો હોયતો મોક્ષ પામવાને યોગ્ય નથી.

आपात वैराग्यवत्ते मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातु मुद्यतान्

आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात् ૬૫

ઉપર ચોટીયા વૈરાગ્યવાળા જે મુમુક્ષુ પુરુષો સંસાર રૂપી સમુદ્રનો પાર પામવા સર્જી થાય છે, તેઓને આશા રૂપી ઝુડ ગળામાં પકડી વેગથી વચમાં જબોળી દે છે.

વિષયાલ્સ્યગ્રહો येन सुविरक्त्यसिना हतः

સ ગચ્છતિ ભવાંભોધેઃ પારં પ્રત્યૂહ્વાર્જિતઃ ૬૬

જે માણસ વિષયો અને આશારૂપી ઝુડને દ્રઢ વૈરાગ્યરૂપી તરવારથી હણી નાખે છે, તે સંસારરૂપી સમુદ્રના પારને નિર્વિઘ્ન રીતે પામે છે.

विषम विषयमार्गैर्गच्छतोऽनच्छ बुद्धेः

પ્રતિપદ મભિયાતો મૃત્યુરપ્યેષવિદ્ધિ

હિતસુજનગુરુત્તયાગચ્છતઃ સ્વસ્યયુક્તયા

પ્રભવાતિફલસિદ્ધિઃ સત્ય મિત્યેવવિદ્ધિ ૬૭

મૂઠ જુદ્ધિવાળો જે માણસ વિષયોરૂપી વિષમ માર્ગમાં ચાલે છે તે પગલે પગલે મૃત્યુના સન્મુખ જાય છે એમ સમજવું. અને જે માણસ હિતકારી અને સર્જન ગુરૂના કહેવા પ્રમાણે યુક્તિ પ્રમાણે ચાલે છે તેને ફળની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે એમ સમજવું.

मोक्षस्यकाङ्क्षा यदिवैतवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान्विषयथा

પીયૂષવત્તોષ દયાક્ષમાર્જવ પ્રશાન્તિદાન્તીર્ભજ નિત્યમાદરાત્ ૬૮

તારે જે મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા હોય તો વિષયોને ઝેરની પેઠે દૂરથીજ છોડી દે. અને દયા, ક્ષમા, સરલતા, શમ, તથા દમ, કે જેઓ અમૃતની પેઠે સંતોષ આપનાર છે, તેઓનું નિરંતર આદરથી સેવન કર.

અનુક્ષણં યત્પરિહૃત્યકૃત્ય મનાદ્યવિદ્યાકૃતવન્ધ મોક્ષણમ્

દેહઃપરાર્થોઽયમમુઘ્ય પોષણે યઃસજ્જતે સ સ્વમનેન હન્તિ ૬૯

અનાદિ કાળથી લાગેલી અવિદ્યાએ કરેલા બંધનથી છુટવાને ઉપાય કે જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેને ઊંડી દષ્ટિને જે પુરુષ કાગડા-કુતરાં વિગેરે પ્રાણીઓને કામ આવે એવા દેહનું પોષણ કરવામાં લાગે છે તે માણસ પોતેજ પોતાને દુઃખી કરે છે.

શરીરપોષણાર્થીસન્ ય આત્માનં દિદૃક્ષતિ

ગ્રાહં દારુધિયા ધૃત્વા નદીં તર્તુ સ ગચ્છતિ

૭૦

જે માણસ શરીરના પોષણની અપેક્ષા રાખીને આત્માને બળુવા ધૃત્વે છે તે માણસ ખુબને લાકડું માની તેને પકડીને નદીને તરવા ધૃત્વે છે એમ સમજવું.

મોહ એવ મહામૃત્યુ મુમુક્ષોર્વિપુરાદિષુ

મોહો વિનિર્જિતો યેન સ મુક્તિપદ મર્હતિ

૭૧

મુમુક્ષુ પુરુષને શરીર આદિ પદાર્થોમાં મોહજ મોટા મૃત્યુ રૂપ છે. જે પુરુષ મોહને જીતે તેજ મુક્તિ પદ પામવાને યોગ્ય છે.

મોહં જહિ મહામૃત્યું દેહદારાસુતાદિષુ

યં જિત્વા મુનયો યાંતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્

૭૨

હે શિષ્ય ! શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર આદિમાં મોહ છે તે મૃત્યુરૂપ છે. માટે તેને હણી નાખ. જે મોહને જીતીને મુનિયો પરમપદ (મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થાય છે.

પંચીકૃતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સ્થૂલેભ્યઃ પૂર્વકર્મણા

સમૃત્પન્ન મિદં સ્થૂલં ભોગાયતન માત્મનઃ

૭૩

આત્માને ભોગ ભોગવવાના સ્થાનક રૂપ આ સ્થૂલ શરીર પંચી કરણ પામેલાં સ્થૂલ ભૂતોમાંથી પૂર્વ કર્મને લીધે ઉત્પન્ન થયું છે.

**बाह्येन्द्रियैः स्थूलपदार्थसेवां स्रक्चन्दनरूयादिविचित्ररूपाम्
करोति जीवः स्वयमेतदात्मना तस्मात्प्रशस्तिर्वपुषोऽस्यजागरे ७४**

જીવ બહારની ઈન્દ્રિયો વડે માળા, ચંદન, અને સ્ત્રી આદિ વિચિત્ર રૂપવાળા સ્થૂલ પદાર્થોને સ્થૂલ શરીર રૂપે સેવે છે એટલા માટે જાગ્રત અવસ્થામાં સ્થૂલ શરીર છે એમ કહેવામાં આવે છે.

सर्वोऽपि बाह्यसंसारः पुरुषस्य यदाश्रयः

विधिं देहमिदं स्थूलं गृहवद् गृहमेधिनः

૭૫

જેમ ગૃહસ્થાશ્રમીનું ઘર હોય છે તેમ જીવનું આ સ્થૂલ શરીર છે કે જેના આશ્રયથી જ પુરૂષનો સંઘનો સંસાર ચાલ્યા કરે છે.

स्थूलस्य संभवजरामरणानि धर्माः

स्थौल्यादयो बहुविधाः शिशुताद्यवस्थाः ॥

वर्णाश्रमादिनियमा बहुधामया स्युः

पूजावमानबहुमानमुखा विशेषाः

૭૬

જન્મ, જરા, મરણ, સ્થૂલતા આદિ, ઘણા પ્રકારની બાળપણ આદિ અવસ્થાઓ, વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મો, નિયમો, ઘણા પ્રકારના રોગો અને પૂજા, અપમાન, તથા માન આદિ સંઘના વિશેષો સ્થૂલ શરીરના ધર્મો છે.

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवणं त्वगक्षि घ्राणंचजिह्वा विषयावबोधनात्

वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थः कर्मेन्द्रियाणि प्रवणेन कर्मसु ७७

દશ ઈન્દ્રિયો કહેવાય છે. તેમાં શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, નાસિકા, અને જીભ, એઓ વિષયોને જાણે છે તેથી તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય

કહેવાય છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા તથા ઉપસ્થ, એઓ કામમાં પ્રવર્તે છે તેથી તે પાંચ કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે.

નિગદ્યતેऽન્તઃકરણં મનોર્થી રહંકૃતિ ચિત્ત મિતિ સ્વવૃત્તિભિઃ

મનસ્તુ સંકલ્પવિકલ્પનાદિભિર્બુદ્ધિઃ પદાર્થાધ્યવસાય ધર્મતઃ ૭૮

પોતાની નોખ નોખી વૃત્તિઓને લીધે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, અને ચિત્ત એવી રીતે અંતઃકરણ ચાર પ્રકારનું કહેવાય છે. સંકલ્પવિકલ્પવાળી વૃત્તિને લીધે કહેવાય છે મન અને પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવા રૂપ બુદ્ધિ કહેવાય છે.

અત્રાભિમાના દહમિત્યહંકૃતિઃ સ્વાર્થાનુસન્ધાનગુણેન ચિત્તમ્

શરીરમાં ' હું છું ' એવું અભિમાન કરવા રૂપ વૃત્તિને અહંકાર અને પોતાના વિષયનું અનુસંધાન કરવાની વૃત્તિને ચિત્ત કહેવાય છે.

યઃ પરચયતિ સ્વયંસર્વં યં ન પરચયતિ કશ્ચન

યશ્ચેતચયતિ બુદ્ધયાદિ ન તદ્યં ચેતચત્યયમ્ ૭૯

જે પોતે સઘળા પદાર્થોને જાણે છે, જેને સઘળા પદાર્થો જાણતા નથી, જે પોતે બુદ્ધિ આદિને ચેતના આપે છે અને બુદ્ધિ આદિ જેને ચેતના આપતા નથી તે આત્મા છે.

યસ્ય સીન્નિધિમાત્રેણ દેહેન્દ્રિયમનોર્ધયઃ

વિષયેષુ સ્વકીયેષુ વર્તન્તે પ્રેરિતા ઇવ

૮૦

જેના માત્ર પાસે રહેવાને લીધે દેહ, ઈન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ જાણે પ્રેરાયાં હોય એવી રીતે પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે તે આત્મા છે.

ષ્ણોઽન્તરાત્મા પુરુષઃ પુરાણો નિરન્તરાઽઽખ્વઙ્ડસુખાનુભૂતિઃ

સદૈકરૂપઃ પ્રતિબોધમાત્રો યેનેષિતા વાગસવશ્ચરન્તિ ૮૧

એ અંતરાત્મા પુરાણુ પુરુષ છે, નિરંતર તથા અખંડ સુખના અનુભવ રૂપ છે, સર્વદા એક રૂપ છે, અને જ્ઞાન માત્ર છે. વાણી અને ઈન્દ્રિયો એનો પ્રેરણાથીજ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે.

ન જાયતે નો મ્નિયતે ન વર્ધતે ન ક્ષીયતે નો વિકરોતિ નિત્યઃ

વિલીયમાનેઽપિ વપુષ્યમ્બિન્ ન લીયતે કુંભ ઇવામ્બરઃસ્વયમ્ ૮૨

એ અવિનાશી આત્મા નથી જન્મતો, નથી મરતો, નથી વધતો, નથી ઘટતો કે નથી વિકાર પામતો અને જેમ ઘડો પુટી જતાં તેની અંદરનો આકાશ લય પામતો નથી તેમ આ શરીર લય પામતાં પણ પોતે લય પામતો નથી.

નિયમિતમનસામું ત્વં સ્વમાત્માનમાત્મ

ન્યયમહમિતિ સાક્ષાદ્વિદ્ધિ બુદ્ધિપ્રસાદાત્

જનિમરણતરજ્ઞાપારસંસારસિન્ધું

પ્રતર ભવ કૃતાર્થો બ્રહ્મરૂપેણ સંસ્થઃ ૮૩

હે શિષ્ય ! તું નિયમિત કરેલા મનથી અને બુદ્ધિના સ્વચ્છ-પણાથી ' એ આત્મા હું છું ' એમ સ્પુટ રીતે મનમાં નિશ્ચય કર, જન્મ તથા મરણ રૂપી તરંગોથી જેનો પાર આવતો નથી એવા સંસાર રૂપ સમુદ્રને તર અને બ્રહ્મ રૂપે રહી કૃતાર્થ થા.

અઽઽખ્વઙ્ડનિત્યાદ્વયબોધશક્ત્યા સ્ફુરન્તમાત્માન મનંતવૈભવમ્

સમાવૃણોત્યાવૃતિશક્તિરેષા તમોમયી રાહુરિવાર્કવિમ્બમ્ ૮૪

અખંડ નિત્ય તથા એક રૂપ બોધ શક્તિથી સ્ફુરતા અને અનંત મહિમાવાળા આત્માને, રાહુ જેમ સૂર્યના બિંબને ઢાંકી દે છે તેમ તમોગુણમય આવરણ શક્તિ ઢાંકી દે છે.

માનુપ્રભાસંજનિતાશ્રપદ્ધિઃ ભાનુંતિરોધાય વિજૃંભતે યથા

આત્મોદિતાહં કૃતિરાત્મતત્ત્વં તથા તિરોધાય વિજૃંભતે સ્વયમ્ ૮૫

જેમ સૂર્યના તેજથી ઉત્પન્ન થએલી વાદળાંઓની પાંક્તિ સૂર્યને ઢાંકીને પોતે પ્રકાશે છે, તેમ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલો અહંકાર આત્માને તિરોહિત કરીને પોતે પ્રકાશે છે.

કવલિતદિનનાથે દુર્દિને સાન્દ્રમેઘૈ

વ્યથયતિ હિમશ્નઞ્જાવાયુરુગ્રો યથૈતાન્

અવિરતતમસાત્મન્યાવૃત્તે મૂઢબુદ્ધિં

ક્ષપયતિ બહુદુઃસ્વૈ સ્તીવ્રવિક્ષેપશક્તિઃ ૮૬

જેમ ધાત્રામાં ઘાટાં વાદળાંઓથી સૂર્ય તિરોહિત થઈ જતાં ટાટો તોફાની પવન લોકોને પીડે છે, તેમ નિરંતર તમોગુણથી આત્મા તિરોહિત થઈ જતાં તીવ્રતાવાળી વિક્ષેપ શક્તિ મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષને ઘણાં દુઃખોથી પીડે છે.

વાયુનાઽઽનીયતે મેઘઃ પુનસ્તેનૈવનીયતે

મનસા કલ્પ્યતે બન્ધો મોક્ષસ્તેનૈવ કલ્પ્યતે ૮૭

જેમ વાદળાંને લાવનાર પવન છે અને દૂર કરવામાં પણ પવન જ છે, તેમ બંધને કલ્પનાર અને બંધને છોડનાર મનજ છે.

॥ ઇતિ વિવેક ચૂડામણિ શ્લોકાઃ ૮૭ ॥

अथ अपरोक्षानुभूतिः

ॐ श्री हरिं परमानन्द मुपदेशार मीश्वरम्

व्यापकं सर्व लोकानां कारणं तं नमाम्यहम् ८८

अविद्याना डरनार, उत्कृष्ट आनंद इप गुडस्वरूप शिष्योते उपदेश
आपनार, सर्व व्यापक, सर्व नियन्ता, तथा संपूर्ण विश्वना डारण
इप धरते हुं (शंकराचार्य) प्रणाम कइं छुं. १

अपरोक्षानुभूति वै प्रोच्यते मोक्षसिद्धये

सद्भिरेव प्रयत्नेन वीक्षणीया मुहुर्मुहुः ८९

आ अपरोक्षानुभूति नामतो अंथ मोक्षनी प्राप्ति माटे अमे
कडीये छठये. विवेकआदि साधन यतुष्य संपन्न अधिकारी पुरषोअे
न तेनो प्रयत्न वडे वारंवार विचार करेवा. २

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वैराग्यं विषयेष्वनु

यथैव काकविष्टायां वैराग्यं तद्वि निर्मलम् ९०

जेम डोधने, डागडानी विष्टाने अडणु करवानी धर्य्य थती नथी,
तेमन सत्य लोडथी ते मनुष्य लोड सुधीनां संपूर्ण विषय लोडना
साधनोते विषे, धर्य्य न थती तेने निर्माण वैराग्य कडे छे. ३

डेवे वैराग्यनुं डारणु विवेक अतावे छे.

नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं तद्विपरीतगम्

एवं यो निश्चयः सम्यग्विवेको वस्तुनः स वै ९१

આત્માનું સ્વરૂપ અવિનાશી છે, તથા દ્રશ્ય અનાત્મ વસ્તુ એથી વિપરીત સ્વભાવવાળું છે, અર્થાત નાશવાન છે. આવો સંશયાદિ રહિત જે નિશ્ચય તેને નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કહે છે. ૪
હવે વૈરાગ્યનું કાર્ય શમઆદિપ૨ સમ્પત્તિ તેને ત્રણ શ્લોકો વડે અતાવે છે.

સદૈવ વાસનાત્યાગઃ શમોઽયમિતિ શબ્દિતઃ

નિગ્રહો બાહ્યવૃત્તીનાં દમ ઇત્યભિ ધીયતે ૧૨

નિરંતર વાસનાનો જે ત્યાગ કરવો તે શમ કહેવાય છે, તથા બાહ્યદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે દમ કહેવાય છે. ૫

વિષયેભ્યઃ પરાવૃત્તિઃ પરમોપરતિ હિં સા

સહનં સર્વદુઃસ્વાનાં તિતિક્ષા સા શુભા મતા ૧૩

શબ્દ આદિ વિષયોથી ઈંદ્રિયોનો નિવૃત્તિને શ્રેષ્ઠ ઉપરતિ કહે છે. અને સર્વે દુઃખોને સહન કરવા તેને તિતિક્ષા માનેલ છે. ૬

સંસારબંધનિર્મુક્તિઃ કથં મે સ્યાત્કદા વિધે

ઇતિ યા સુદ્રઢાબુદ્ધિર્વક્તવ્યા સા મુમુક્ષુતા ૧૪

હે પ્રભુ ! આ સંસાર રૂપ અંધનથી હું ક્યારે મુક્ત થઈશ ? આ પ્રકારની દ્રઢ બુદ્ધિ (ઇચ્છા) તે મુમુક્ષુતા કહેવાય. ૭

નોત્પદ્યતે વિના જ્ઞાનં વિચારેણાન્યસાધનૈઃ

યથા પદાર્થમાનં હિ પ્રકાશેન વિના ક્વચિત્ ૧૫

જેમ કોઈ પણ સ્થળે સૂર્ય વગેરેના પ્રકાશવિના પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. તેમજ વિચાર વિના કર્મઉપાસનાદિ અન્ય સાધનોથી જ્ઞાન થતું નથી.

કોઠ્ઠં કથમિદં જાતં કો વૈ કર્તાઽસ્ય વિચિતે

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોઽયમીદૃશઃ ૧૬

હું કોણ છું ? આ જગત કેમ ઉત્પન્ન થયું ? આનો કર્તા કોણ છે ? આ જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે ? આ પ્રકારનો વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે. ૯

નાહં ભૂતગણો દેહો નાહં ચાક્ષગણસ્તથા

૯૭

આ સ્થૂળ શરીર જે પાંચ ભૂતોના સમુદાયનું બનેલું છે તે હું નથી તથા ઇન્દ્રિયોનો સંઘાત પણ હું નથી, હું સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ બંને શરીરોથી વિલક્ષણ કોઈક છું, આનું નામ વિચાર કહેવાય છે. ૧૦

અજ્ઞાનપ્રભવં સર્વં જ્ઞાનેન પ્રવિલીયતે

સંકલ્પો વિવિધઃ કર્તા વિચારઃ સોઽયમીદૃશઃ ૧૮

અજ્ઞાનથી સર્વ થયું છે અને જ્ઞાન વડે તે નાશ પામે છે તથા વિવિધ પ્રકારનો સંકલ્પ કર્તા છે. આવો વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૧

આત્માનિત્યો હિ સદ્રૂપો દેહોઽનિત્યો હ્યસન્મયઃ

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ૧૯

આત્માનો ત્રણે કાળમાં બાધ થતો નથી માટે તે નિત્ય છે. દેહ તો અસત્ તથા અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે દેહનો તથા આત્માનો અલંત વિલક્ષણ સ્વભાવ છે તથાપિ તે બંને એકજ વસ્તુ જાણવી, એ વિના બીજું અજ્ઞાન કયું ? ૧૨

આત્મનસ્તત્પ્રકાશત્વં યત્પદાર્થાવભાસનમ્
નાગન્યાદિદીપ્તિવદીપ્તિ ભવત્યાન્ધ્યં યતો નિશિ ૧૦૦

આ ઘડો છે, આ વસ્ત્ર છે, એવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવું એજ આત્માનો પ્રકાશ છે. અગ્નિ વગેરેના પ્રકાશ જેવો આત્માનો પ્રકાશ નથી. જો અગ્નિ વગેરેના જેવો આત્માનો પ્રકાશ હોય તો રાત્રીયે દીપકની પેઠે આત્મ જ્ઞેતિ વડે અધિકાર નાશ પામવો જ્ઞેધએ પણ તેમ થતું નથી. ૧૩

દેહોઽહમિત્યયં મૂઢો ધૃત્વા તિષ્ઠત્યહો જનઃ
મમાયમિત્યપિ જ્ઞાત્વા ઘટદ્રષ્ટેવ સર્વદા ૧૦૧

ઘડાને જ્ઞેનાર પુરૂષ ઘડો મારો છે એમ સદા જાણે છે, પણ હું ઘડો છું એમ કોઈ કાળે જાણતો નથી, અને આ મૂઢજન તો આ દેહને મારો છે એમ જાણ્યા છતાં પણ દેહ હું છું એવી શુદ્ધિ ધારીને પોતાને કૃતકૃલ્ય માને છે એ મ્હોટું આશ્ચર્ય છે. ૧૪

બ્રહ્મૈવાહં સમઃ શાન્તઃ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણઃ
નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ૧૦૨

હું સર્વત્ર સમ, શાંત, તથા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ અલ્પજ છું; આ મિથ્યા દેહ હું નથી, એ પ્રકારે મહા વાક્ય વડે થએલી અખંડ અભા-કાર વૃત્તિને જ્ઞાન કહે છે. ૧૫

નિર્વિકારો નિરાકારો નિરવગ્નોઽહમવ્યયઃ
નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ૧૦૩

હું જન્મ આદિ વિકાર રહિત છું તેમજ શરીર આદિ આકાર

રહિત છે, હું વાત પિતાદિ દોષ રહિત છે. મારો ક્ષય થતો નથી તથા હું આ અનિલ દેહરૂપ નથી, આવી અખંડાકાર વૃત્તિને જ્ઞાન કહે છે. ૧૬

નિરામયો નિરાભાસો નિર્વિકલ્પોઽહમાનતઃ

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ૧૦૪

હું સર્વ રોગ રહિત છે, ચિદાભાસની અપેક્ષા નથી; હું સર્વ કલ્પના રહિત છે તથા હું વ્યાપક છે; આ અસંલ શરીર રૂપ હું નથી. આ પ્રકારના નિશ્ચયને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે. ૧૭

નિર્ગુણો નિષ્ક્રિયો નિત્યો નિત્યમુક્તોઽહમચ્યુતઃ

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ૧૦૫

હું નિર્ગુણ છે, નિષ્ક્રિય છે, નાશ રહિત છે. હું નિલ મુક્ત છે, તથા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, આ મિથ્યા શરીર હું નથી. આ પ્રકારના નિશ્ચયને વિદ્વાનો જ્ઞાન કહે છે. ૧૮

નિર્મલો નિશ્ચલોઽનંતઃ શુદ્ધોઽહમજરોઽમરઃ

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ૧૦૬

હું અવિદ્યા તથા અવિદ્યાના કાર્ય રૂપ મેલ રહિત છે, હું અચળ છે. દેશ, કાળ, તથા વસ્તુ વડે મારો અંત નથી, હું શુદ્ધ છે, જરા મરણ રહિત છે, જરા મરણ આદિ ધર્મો દેહના છે, હું મિથ્યા દેહ નથી. આવી અખંડાકાર બુદ્ધિની વૃત્તિને વિવેકી પુરૂષો જ્ઞાન કહે છે. ૧૯

॥ इति अपरोक्षानुभूतिः श्लोकाः १९ ॥

અથ સુબોધપદ્માકરનું દેહનિન્દા પ્રકરણમ્ આર્યાહ્લંદ.

નિત્યાનન્દૈકરસં સચ્ચિન્માત્રં સ્વયં જ્યોતિઃ

પુરુષોત્તમમજમીશં વન્દે શ્રીયાદવાધીશમ્ ૧૦૭

નિત્ય, આનંદ સ્વરૂપ, એક રસ (જન્માદિ છ વિકાર રહિત, સત્ય સ્વરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, જગન્નિયંતા, યાદવ પતિ એવા પુરુષોત્તમને હું— પ્રત્ય કર્તા શ્રીશંકરાચાર્ય—વંદન કરું છું. ૧

યં વર્ણયિતું સાક્ષાત્ શ્રુતિરપિ મૂકૈવ મૌનમાચરતિ

સોઽસ્માકં મનુજાનાં કિં વાચાં ગોચરો ભવતિ ૧૦૮

જે પ્રભુને યથાસ્થિત સ્વરૂપે વર્ણન કરવામાં વેદ પણ નેતિ નેતિ કહીને મુંગાની પેઠે મૌનતા ધારણ કરે છે, તે પરમાત્મા આપણ મનુષ્યોની વાણીનું સ્થાન શું બની શકે અર્થાત ન બને. ૨

યદ્યપ્યેવં વિદિતં તથાપિ પરિભાસિતો ભવેદેવ

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસાર હરિચિન્તન કીર્તનાભ્યાસૈઃ ૧૦૯

જો કે જ્ઞાનિ પુરુષોએ એમ જાણ્યું છે તોપણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના સારરૂપ હરિચિન્તન પ્રભુના સ્વરૂપનું ધ્યાન, કીર્તન તથા વિષયનો ત્યાગ ઇત્યાદિ અભ્યાસો વડે મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં પરમાત્મા પ્રકાશિત થાય છે. ૩ હવે વૈરાગ્યની આવશ્યકતા બતાવે છે.

ઠ્ઠૈર્બહુભિરુપાયૈ રભ્યાસજ્ઞાનભક્ત્યાઞ્ચૈઃ

પુંસોવિના વિરાગં મુક્તે રથિકારિતા નસ્યાત્ ૧૧૦

શાસ્ત્રોક્ત અભ્યાસ, અધ્યાત્મ જ્ઞાન, અને ભક્તિ ઇલાદિ ઉપાયો વડે યુક્ત હોય પણ જ્યાં સુધી ચિત્તમાં વિષયથી વિરક્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી મનુષ્ય મુક્તિનો અધિકારી થતો નથી. ૪

વૈરાગ્ય માત્મબોધો ભક્તિશ્ચેતિ ત્રયં ગદિતમ્

મુક્તૌ સાધન માદૌ તત્રવિરાગો વિતૃષ્ણતા પ્રોક્તા ૧૧૧

મહાત્મા પુરુષોર્થે મુક્તિ મેળવવામાં ત્રણ સાધનો કહ્યાં છે. ૧ વૈરાગ્ય. ૨ આત્મ જ્ઞાન ૩ પ્રભુ ભક્તિ; તેમાં દરેક વસ્તુઓમાં આ સક્તિ ન રાખવી તેનું નામ વૈરાગ્ય. ૫

સા ચાહંમમતાભ્યાં પ્રચ્છન્ના સર્વ દેહેષુ

તત્રાહંતા દેહે મમતા માર્યાદિવિષયેષુ ૧૧૨

તે વૈરાગ્ય, દરેક પ્રાણિયોના શરીરમાં અહંકાર અને મમતા૩૫ બે પડદાથી ઢંકાયેલ છે; શરીરમાં હું પણું તે અહંકાર, અને સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, વગેરેમાં મારાપણું તે મમતા કહેવાય છે. ૬

અહંકાર અને મમતા કેમ છુટે, તેનો ઉપાય કહે છે.

દેહઃ કિ માત્મકોડયં કઃ સમ્બન્ધ સ્તથા વિષયૈઃ

એવં વિચાર્યમાણે ડહન્તા મમતા નિવર્તેતે ૧૧૩

આ દેહ શું વસ્તુ છે, અને સ્ત્રી પુત્રાદિક સાથે દેહને શું સંબંધ છે, પાંચ ભૂતથી અનેલો દેહ છે આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. સ્ત્રી, પુત્રાદિકનો સંબંધ પણ ખોટો છે, એમ વિચાર કરવાથી અહંકાર અને મમતા દૂર થાય છે. ૭

સ્ત્રીપુંસોઃ સંયોગાત્ સમ્પાતે શુક્રશોણિતયોઃ

પ્રવિશન્ જીવઃ શનકૈઃ સ્વકર્મણા દેહમાધત્તે ૧૧૪

શ્રી પુરૂષના સંયોગથી, શ્વેત અને વીર્યના, મિશ્ર ભાવમાં ધીમે ધીમે, જીવ પ્રવેશ કરતો થકા, પોતાના કર્મે શરીરને ધારે છે. ૮
“માતાના ઉદરમાં દાખલ થયા બાદ જીવને સંકટ કેવું પડે છે તે કહ્યું છે.”

માતગુરુદરદર્યા કફમૂત્રપુરીષપૂર્ણાયામ્

જઠરાગ્નિજ્વાલાયાં નવમાસં પચ્યતે જન્તુઃ ૧૧૫

કફ, મૂત્ર, અને વિષ્ટાથી ભરપુર એવા, માતાના પેટ ૩૫
ગુફામાં; નવ મહિના સુધી જીવ જઠરાગ્નિમાં પરિપક્વ થાય છે. ૯

દૈવાત્પ્રમૂતિસમયે શિશુસ્તિરશ્ચીનતાં યદા યાતિ

શસ્ત્રૈર્વિવંઙ્ગ્ય સ તદા બહિરિહ નિષ્કાપ્યતેઽતિ બલાત્ ૧૧૬

ત્યારબાદ જન્મ વખતે દૈવ ઇચ્છાથી, ગર્ભ આડો થઈ ગયો હોય
તો, શસ્ત્રોથી કાપી કટકા કરી, બહારકારે માતાના ઉદરમાંથી કાઢે છે. ૧૦

અથવા યંત્રચ્છિદ્રા ઘટા તુ નિઃસાર્યતે પ્રબલૈઃ

પ્રસવસમીરૈશ્ચતદા યઃક્લેશઃ સોઽપ્યનિર્વાચ્યઃ ૧૧૭

અથવા જ્યારે જન્મ થાય છે ત્યારે, બળવાન પ્રસૂતિના પવન
વડે, માતાના ઉદરમાંથી ગર્ભ નીકળે છે; તે વખતનું દુઃખ પણ કહી
શકાય તેવું નથી. ૧૧

“જન્મ થયા પછી પણ સંસારમાં જીવને સુખ નથી તે જણાવે છે.”

આધિ વ્યાધિ વિયોગાત્મીયવિપત્કલહદીર્ઘ દારિદ્ર્યૈઃ

જન્માનન્તર મપિયઃ ક્લેશઃ સ કિં શક્યતે વક્તુમ્ ૧૧૮

આધિ, વ્યાધિ, રોગ, સ્વજનનો વિયોગ, પોતાના ઉપર આવેલાં સંકટો, કલેશ, દારિદ્રતા વગેરેથી પ્રાણીયોને દુઃખ થાય છે તે પણ કહેવું અશક્ય છે. ૧૨

**નરપશુવિહંગતિર્યક્યોનીનાં ચતુરશીતિ લક્ષણામ્
કર્મનિબદ્ધો જીવઃ પરિભ્રમન્ યાતનાં મુંક્તે ૧૧૯**

કર્મથી બંધાયેલા જીવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, તિર્યક જેવી અનેક ભતિમાં ભમતા ચોરાશી લાખ યોનિયોની પીડાને ભોગવે છે. ૧૩

**ચરમસ્તત્ર વૃદ્દેહ સ્તત્રાગ્રજન્માન્વયોત્પત્તિઃ
સ્વકુલાચારવિચારઃ શ્રુતિપ્રચારશ્ચતત્રાપિ ૧૨૦**

સર્વ યોનિઓના પરિભ્રમણના અંતે છેલ્લો મનુષ્ય દેહ મળે છે; અને મનુષ્ય ભવમાં પણ ઉત્તમ જ્ઞાતીમાં જન્મ, પોતાના કુલાચારનો વિચાર તથા અધ્યાત્મ જ્ઞાન તે અતિ દુર્લભ છે. ૧૪

**આત્માનાત્મવિવેકો નોદેહસ્ય ચ વિનાશિતાજ્ઞાનમ્
એવં સતિ સ્વમાયુઃ પ્રાજ્ઞૈરપિ નીયતે મિથ્યા ૧૨૧**

તેમાં પણ આત્માને અનાત્માનો વિવેક ન હોય. વળી દેહ નાશ-વંત છે. આત્મા સત્ય છે, માટે આત્મહિત કરવું એજ શ્રેય છે, આમ ન સમજે તો વિદ્વાન્ પણ નકામી જાંઠગી ગાળે છે. ૧૫

“આયુષ્ય કેટલું અમૂલ્ય છે તે જણાવે છે.”

**આયુઃક્ષણલવમાત્રં ન લભ્યતે હેમકોટિભિઃ ક્ષાપિ
તચ્ચેદ્ ગચ્છતિ સર્વં મૃષા તતઃ કાધિકા હાનિઃ ૧૨૨**

કરોડો સોના મ્હોરો આપવાથી એક ક્ષણ જેટલી આયુષ્ય વેચાતી મળતી નથી; આવી અમૂલ્ય આયુષ્ય પ્રભુ ભજન વિના નકામી બચતો આથી ખીજ ખોટ કે હાનિ જગતમાં કઈ! ૧૬

નરદેહાતિ ક્રમણાત્ પ્રાણોયોગં પશ્વાદિ દેહાનામ્

સ્વતનો રપ્યજ્ઞાને પરમાર્થસ્યાપિકા વાર્તા ૧૨૩

મનુષ્યનો દેહ પાશવવૃત્તિ વડે વૃથા ગુમાવી દીધો હોય તો પછી
પશુ પક્ષીનો દેહ પ્રાપ્ત થાય, કે જે પશુ યોનિમાં પોતાનું લાન પણ
ન રહે તો સુકૃતની તો વાતજ શું કરવી. ૧૭

સતતં પ્રવાહમાનૈઃ વૃષભૈરશ્વૈઃ સ્વરૈર્ગજૈર્મહિષૈઃ

હાકષ્ટ ક્ષુત્કામૈઃ શ્રાંતૈર્નો શક્યતે વક્તુમ્ ૧૨૪

કષ્ટની વાત છે કે અળદ, ઘોડા, ખચ્ચર, હાથી, પાડા વગેરે
પ્રાણીઓ ભૂખથી પીડાયલા હોય, ચાલવાથી થાકેલા હોય પણ પોતાનું
દુઃખ કહી શકતા નથી. ૧૮

શરીરનું અભિમાન કરવું તે અજ્ઞાન છે. કેમકે—

રુધિરાસ્થિધાતુમજ્જા મેદોમાંસાદિ સંઘ્નિર્દેહઃ

સ બહિસ્ત્વચાપિનદ્ય સ્તસ્માન્નો મહ્યતે કાકૈઃ ૧૨૫

આ દેહ લોહી, હાડકાં, ધાતુ, ચરબી, મેદ, માંસ વગેરેનો લોચો છે,
પરંતુ ઉપર ચામડાથી મટેલ છે જેથી કાગડાઓ ખાઈ શકતા નથી. ૧૯

નાસાગ્રાદ્વદનાદ્વા કફં મલં પાયુતો વિસૃજન્

સ્વયમેવૈતિ જુગુપ્સા મન્તઃ પ્રસૃતં નોવેત્તિ ૧૨૬

નાકમાંથી કે મુખમાંથી કફને મુકતો; ગુદાથી મલને છોડતો
માણસ પોતેજ દુર્ગંધથી કંટાળી જાય છે; પરંતુ આખું શરીર તેવા
દુર્ગંધથીજ પૂર્ણ છે એમ જાણી દેહમાં વૈરાગ્ય પામતો નથી. ૨૦

પથિ પતિતં દ્રષ્ટ્વા સ્પર્શભયાદન્યમાર્ગતો યાતિ

નો પર્યયતિ નિજદેહ મસ્થિસહસ્રાવૃતં પરિતઃ ૧૨૭

રસ્તામાં પડેલા હાડકાને જોઈ સ્પર્શની ખીકથી માણસ ખીજે રસ્તે ચાલે છે; પરંતુ હબ્બરો હાડકાથી ઘેરાયેલા પોતાના દેહને જોતો નથી. ૨૧

કેશાવધિ ચ નલાગ્રા દિદમન્તઃ પૂતિગંધ સંપૂર્ણમ્

બહિરપિચાગુરુચંદન કર્પૂરાદ્યૈ વિલેપયતિ ૧૨૮

માથાના કુશથી આરંભી પગના નખ સુધી આ શરીર દુર્ગંધથી જ ભરેલું છે; પણ શરીરાભિમાનો જન શરીરના ઉપર અગર ચંદન તથા કપુર વગેરે સુગંધ પદાર્થો ચાપડે છે. ૨૨

યત્નાદસ્યપિથિચ્ચે સ્વાભાવિક દોષ સંઘાતમ્

ઔપાધિક ગુણનિવહં પ્રકાશયન્ શ્લાઘતે મૂઢઃ ૧૨૯

મોહથી મૂઢ બનેલો માણસ આ શરીરના સ્વાભાવિક દોષોને યત્નથી છુપાવે છે; અને યત્નાવટી ગુણોને બતાવી પોતાને વખાણે છે. ૨૩

ક્ષત મુત્પન્નં દેહે યદિ ન પ્રક્ષાલયતે ત્રિદિનમ્

તત્રોત્પતંતિ બહવઃ ક્રમયો દુગંધ સંકીર્ણાઃ ૧૩૦

જો શરીરમાં ઘા લાગ્યો હોય અને તે ઘાઈ ત્રણ દિવસ ન ધોયું હોય તો હબ્બરો કીડા તેમાં પડે છે અને દુર્ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે તે કાણુ નથી બાણતું? ૨૪ શરીરની ક્ષણભંગુરતા બતાવે છે.

યોદેહઃ સુપ્તોઽભૂત્ સુપુષ્પશય્યોપશોભિતે તલ્પે

સમ્પતિ સરજ્જુકાષ્ટૈ નિયંત્રિતઃ ક્ષિપ્યતે વન્હૌ ૧૩૧

જો દેહ જીવિત દશામાં સુંદર પુષ્પની પથારીવાળા પલંગમાં સુતો હતો, તે દેહ આજ દોરડા અને કાષ્ટથી બંધાયેલો અગ્નિમાં ફેંકાય છે. ૨૫

સિંહાસનોપવિષ્ટં દ્રષ્ટ્વા મુદમાપ લોકોઽયમ્

તં કાલકૃષ્ટતનું વિલોક્ય નેત્રે નિમીલયતિ ૧૩૨

ने पुत्रपते सिद्धासन पर ओडेले जेध आनंद पासे छे; ते न्यारे
श्रुत्य वश थाय सारे तेने जेध शोकथी आंभमांथी आंसु वषावे छे. २६

एवंविधमतिमलिनं देहं यत्सत्तया चलति

तंविस्मृत्य परेशं वहत्यहंतामनित्येऽस्मिन् १३३

आवो मलिन देह-जेनी सत्ताथी यावे छे, ते परमात्माने सुखी
जधने अनित्य देहमां अहंकार करे छे. २७

क्वात्मा सच्चिद्रूपः कर्मांसरुधिरादिनिर्मितो देहः

इति यो लज्जति धीमा नितरशरीरं स किंमनुते १३४

क्यां सत्य चैतन्यरूप आत्मा, अने मांस इधिरथी अनेलो देह
क्यां ? आभ समञ्ज बुद्धिवाणो पोताना शरीरमां अबिमान करता
अरमाय छे तो भीज्ज शरीराने तो थुं माने. २८

॥ इति देहनिन्दा प्रकरणम् श्लोकाः २८ ॥

अथ विषयनिन्दा प्रकरणम्

इच्छांमूढः कुरुते विषयजकर्मसंमर्दने मिथ्या

दुरदृष्टवृष्टिविरसो देहो गेहं पतत्येव १३५

मूढ माणस विषयरूपी कइवने पुंइवानी छच्छ करे छे, न्यारे
काणरूपी वरसाइनी वृष्टि थछ के तरत शरीररूपी कुंपडी पडी जाय छे.
भाटे क्षणभंगुर देहने स्वल्प सुख भाटे दुःखमां नाभवो योग्य नथी. १

भार्या रूपविहीना मनसः क्षोभाय जायते पुसाम्

अत्यंतं रूपाढ्या सा परपुरुषैर्वशीक्रियते १३६

સ્ત્રીના પ્રેમરૂપી ફાંસીમાં પડેલો પુરુષ પ્રભુ ભજન ભુલી જાય છે કદાચ સ્ત્રી કુરૂપા મળે તો પુરૂષના મનને અપ્રસન્નતા રહ્યા કરે છે. અત્યંત સ્વરૂપવાળી હોય તો ઇતર પુરૂષો તેને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ૨

યઃ કશ્ચિત્પરપુરુષો મિત્રં મૃત્યોઽથવા મિશ્નુઃ

પશ્યતિ હિ સામિલાષં વિલક્ષણોદારરૂપવતીમ્ ૧૩૭

અત્યંત ખુશ્સુરત સ્ત્રીને કોઈ પુરૂષ તથા તેના પતિનો મિત્ર-આકર-ભીક્ષુક-આકાંક્ષા પૂર્વક ભુએ એ પણ મહા દુઃખનું કારણ છે. ૩

યં કંચિત્ પુરુષવરં સ્વમર્તુરતિસુંદરં દ્રષ્ટ્વા

મૃગયતિ કિં ન મૃગાક્ષી મનસેવ પરસ્ત્રિયં પુરુષઃ ૧૩૮

જેમ ક્ષુદ્ર પુરૂષ પરસ્ત્રીની આશા રાખે છે તેમ હલકા મનવાળી સ્ત્રી પોતાના પતિથી અધિક સુંદર પુરૂષને મનથી શું નથી જોતી? ૪

“હવે પુત્ર પણ આત્મહિતકર્તા નથી. એમ કહે છે.”

નાનાશરીરકષ્ટૈર્ધનવ્યયૈઃ સાધ્યતે પુત્રઃ

ઉત્પન્નમાત્રપુત્રે જીવિતચિંતા ગરીયસી તત્ર ૧૩૯

મનુષ્યોને પુત્ર માટે નાના પ્રકારના કષ્ટો વેડવાં પડે છે. ધનનો અર્થ કરવો પડે છે. તેમાં પુત્ર પ્રાપ્ત કદાચ થાય તો તે જન્મે કે તરત તેના આરોગ્યતાની ચિંતા થાય છે. ૫

જીવન્નપિ કિં મૂર્ખઃ પ્રાજ્ઞઃ કિંવા સુશીલભાક્ ભવિતા

જાર શ્ચૌરઃ પિશુનઃ પતિતો દ્યૂતમિયઃ ક્રૂરઃ ૧૪૦

જે કર્મના અનુકુળ સંયોગથી પુત્ર નીરોગી રહ્યો અને મોટો થયો, તો પછી આ પુત્ર મૂર્ખ થશે કે પડિત, સારી ચાલવાળો થશે કે ક્રૂર?

બલિચારી, ચોર, ચાડીયો, બ્રષ્ટાચારી, ભુગડીયો કે કૂર રખે થાય એ જાતની ચિંતા રહ્યાજ કરે છે. ૬

માતૃભ્રાતૃબન્ધુઘાતી મનસઃ સ્વેદાય જાયતે પુત્રઃ

ચિંતયતિ તાતનિધનં પુત્રો દ્રવ્યાઘ્રધીશતા હેતોઃ ૧૪૧

કદાચ પુત્ર સારો ન થાય તો જીંદગી આખી મા બાપ, ભાઈને હણનારો બની તે પુત્ર મનના દુઃખરૂપ નીવડે, અને ગૃહની સંપત્તિનો ધણી થવા માટે બાપના મરણની ઇચ્છા કરે, કે પિતા જલદી મરે તો ધન મને મળે માટે મુમુક્ષુ પુરૂષોને પુત્ર પણ સુખદાયક નથી. ૭

કુટુંબ અને ધન પણ આત્માના કલ્યાણ અર્થે નથી.

દૈવં યાવદ્ વિપુલં યાવત્પચુરઃ પરોપકારશ્ચ

તાવત્સર્વે સુહૃદો વ્યત્યયતઃ શત્રવઃ સર્વે ૧૪૨

જ્યાં સુધી લાગ્ય બળવાન હોય અને થોડા ઝાંઝો ઉપકાર કરાતો હોય ત્યાં સુધી કુટુંબી, મિત્રો આપણાં રહે, પણ જ્યારે તેને જોઈએ તે અપાય નહિ ત્યારે તે બધાં શત્રુ થઈ ઉભાં રહે. ૮ વળી-

અશ્રંતિ ચેદનુદિનં બંદિન ઇવ વર્ણયંતિ સંતૃપ્તાઃ

તશ્ચેદ્ દ્વિત્રિદિનાંતર મભિનિન્દન્તઃ પ્રકુપ્યંતિ ૧૪૩

તેઓને હમેશાં જમાડીયે તો યાચકોની પેઠે આપણાં વખાણ કરે છે પણ એ ચાર દીવસ ન જમાડ્યા હોય તો તે ઉલટી આપણી અપકીર્તિ બોલવા માંડે છે. (એટલે કુટુંબીયો કે મિત્રો પણ સ્વાર્થનાંજ સ્નેહી છે.) ૯

દુર્ભરજઠરનિમિત્તં સમુપાર્જયિતું પ્રવર્તતે ચિત્તમ્

લક્ષાવધિ બહુવિત્તં તથાપ્યલભ્યં કપર્દિકા માત્રમ્ ૧૪૪

કોઈથી ન ભરાય એવા પેટને માટે, લાખો રૂપીયા મેળવવા માટે મન પ્રયત્ન કરે, પરંતુ પ્રતિકુળ નસીબે એક કોડી પણ મળતી નથી. ૧૦

અન્યાય મર્થભાજં પश्यति भूपोध्वगामिनं चौरः

पिशुनाद् व्यसनप्राप्तिं दायादानां गणः कलहम् . १४५

કદાચ અનીતિથી ધન મેળવ્યું હોય તો રાબ્બ હેરાન કરે કાં રસ્તામાં જતાં ચોર લુંટી લે, અથવા કોઈ ચાડી કરે તો દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અને છેવટે તે ધનમાં ભાગ લેવા માટે કુટુંબમાં મોટા કલેશ થાય. માટે ધન પણ શ્રેયસ્કર નથી. ૧૧

पातकभरै रनेकैरर्थं समुपार्जयंति राजानः

अश्व मतंगजहेतोः प्रतिक्षणं नाश्यते सोऽर्थः १४६

રાબ્બએને કોઈથી ખીક હોતી નથી એટલે અનેક અનર્થો કરી હાથી, ઘોડા, આદિ વૈભવો માટે પૈસો ભેગો કરે છે પણ તે પાપથી ભેગો થયેલ પૈસો ક્ષણમાં ફના થાય છે. પરલોકની તો વાત દૂર રહી પરંતુ રાબ્બએને આંહી પણ સુખ નથી તે કહે છે. ૧૨

राज्यांतराभिगमना द्रणभंगान्मंत्रिभृत्यदोषाद्वा

किमशस्त्रमंत्रघाता न्मनाश्चिन्तार्णवे भूपाः १४७

ખીજા રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરવાથી યુદ્ધમાં હાર થવાથી, દીવાનની બુલ્લથી કે નોકરના પ્રમાદથી, ઝેરથી, શસ્ત્રથી કે મંત્રથી માફ વિપ્રિય થશે તો? આવી ચિંતાના સમુદ્રમાં રાબ્બએ તો કુબેલા જ હોય છે. માટે રાબ્બને પણ સુખ નથી. માત્ર મુમુક્ષુનેજ સુખ છે. ૧૩

॥ इति विषयनिन्दा प्रकरणं श्लोकाः १३ ॥

અથ મનોનિન્દા પ્રકરણમ્

હસતિ કદાચિદ્રૈતિ ભ્રાન્તંસદ્શદિશો ભ્રમતિ

હૃષ્ટં કદાપિ રુષ્ટં શિષ્ટં દુષ્ટં ચ નિંદતિ સ્તૌતિ ૧૪૮

તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ બનેલ ચિત્ત ક્યારેક હસે છે, ક્યારેક રૈવે છે, ક્યારેક દીશામાં ભમે છે, ક્યારેક પ્રસન્ન, ક્રોધિ, સરલ, પાપી, સ્થિરતા વગરનું સારા માણસોને નિંદે છે, નકારાને વખાણે છે. આમ ચિત્ત સદા ચંચળ હોય છે. ૧

કમાપિ દ્વેષ્ટિ સરોષં હ્યાત્માનં શ્લાઘતે કદાચિદપિ

ચિત્તં પિશાચમભવ દ્રાક્ષસ્યા તૃષ્ણયા વ્યાપ્તમ્ ૧૪૯

તૃષ્ણાથી રાક્ષસીના આવેશવાળું ચિત્ત ક્યારેક આત્માનો (પોતાનો) દ્વેષ કરે છે, ક્યારેક અભિમાનથી પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે. ૨

દંભાભિમાનલોભૈઃ કામક્રોધોરુમત્સરૈશ્ચેતઃ

આક્રુષ્યતે સમંતાત્ શ્વભિ રભિપતિતાઽસ્થિવન્માર્ગે ૧૫૦

સ્વંતામાં પડેલું હાડકું કુતરાઓવડે જેમ આમ તેમ ખેંચાય છે, તેમજ દંભ, અભિમાન, લોભ, કામ, ક્રોધ, મત્સરવડે ચિત્ત ચોતરફ ખેંચાય છે. ઉપર કહ્યા મુજબ ચિત્તની ચંચળતા છે તેને કેમ સ્થિર કરવું તે કહે છે. ૩

તસ્માચ્છુદ્ધવિરાગો મનોઽભિલષિતં ત્યજેદર્થમ્

તદનભિલષિતં કુર્યાં ત્રિવ્યાપારં તતો ભવતિ ૧૫૧

તેથી જેને સંસાર બંધનથી છુટવું હોય તેને શુદ્ધ વૈરાગ્ય રાખવો, સ્થિર કરવા માટે હમેશા અભ્યાસ રાખવો અને મનની અભિલાષાનો ત્યાગ કરવો. તેથી ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે. ૪

॥ इति मनोनिन्दा प्रकरणं श्लोकाः ४ ॥

અથ વિષય નિગ્રહ પ્રકરણમ્.

સંસૃતિપારાવારે હ્યગાધવિષયોદકેન સમ્પૂર્ણે

વૃશરીરમંબુતરણં કર્મેસમીરૈ રિતસ્તતશ્ચરતિ ૧૫૨

વિષયરૂપી જલથી ભરેલો સંસારરૂપી સમુદ્ર છે તેમાં મનુષ્ય શરીર
રૂપી વહાણુ છે તે કર્મરૂપી પવનથી આમ તેમ આથડે છે. ૧

હિદ્રૈ નૈવભિરુપેતં જીવો નૌકાપતિ મૈહા નલસઃ

હિદ્રાણા મનિરોધા જ્જલપરિપૂર્ણ પતત્યધઃ સતતમ્ ૧૫૩

શરીરરૂપી વહાણુમાં કાનર, શ્રોત્રર, નેત્રર, મુખ, ગુદા, મૂત્રદ્વાર
એ નવ હિદ્ર છે અને જીવરૂપી ખલાસી આળસુ છે, નવ હિદ્રોનો નીરોધ ન
કરવાથી વિષયરૂપી જળ ભરાઈને શરીરરૂપી વહાણુ અધોગતિને પામે છે. ૨

હિદ્રાણાં તુ નિરોધાત્ સુખેન પારં પરં યાતિ

તસ્માદિન્દ્રિયનિગ્રહ મૃતે ન કશ્ચિત્તરત્યવૃતમ્ ૧૫૪

હિદ્રોનો નીરોધ કરવાથી વહાણુ પેલે પાર સુખેથી જઈ શકે છે,
પણ ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ વિના સંસાર સમુદ્ર તરી શકાતો નથી. ૩

પश्यति परस्य युवतिं स काममपि तन्मनोरथं कुरुते

ज्ञात्वैवं तदप्राप्तिं व्यर्थं मनुजोऽपि पापभाग् भवति ૧૫૫

વિષયની વાસનાવાજો પુરૂષ પરસ્ત્રીને જુએ છે. તેની પ્રાપ્તિ થાય તેમ
નથી એમ જાણવા છતાં પણ મનને મલીન કરતો પાપનો ભાગી બને છે. ૪

पिशुनैः प्रकाममुदितां परस्य निंदां शृणोति कर्णाभ्याम्

तेन परः किं म्रियते व्यर्थं मनुजोऽपि पापभाग् भवति ૧૫૬

ચાડીયે કરેલી ક્રોધની નિંદાને માણસ હર્ષથી સાંભળે છે. તે નિંદાથી સામે માણસ ક્રોધ મરતો નથી પણ ઉલ્લસે નિંદા સાંભળનાર ને કરનાર બંને પાપ ભાગી બને છે. ૫

પરાપવાદમનૂતં રસના વદતિ પ્રતિક્ષણં તેન

પરહાનિર્લબ્ધિઃકા વ્યર્થ મનુજોઽપિ પાપ ભાગ્ ભવતિ ૧૫૭

ભગવત્ ભજનનો લાગ કરી જીવવા પ્રતિક્ષણ પરના ખોટા અપવાદ બોલે છે તેથી જેના અપવાદ બોલીયે તેને હાનિ નથી અને ખોલનારને લાભ નથી પણ અકવાદી પાપનો ભાગી થાય છે. ૬

વિષયેન્દ્રિયયોર્યોગે નિમેષસમયેન યત્સુખં ભવતિ

વિષયે નષ્ટે દુઃસ્વં યાવજ્જીવં ચ તત્તયોર્મધ્યે ૧૫૮

જેમ નાસિકા અને સુગંધનો તેમ વિષયનો અને ઈન્દ્રિયનો સંયોગ થતાં ક્ષણવાર સુખ થાય છે. વિષય નષ્ટ થતાં આખી જીંદગી તે બંનેમાં દુઃખનોજ અનુભવ થાય છે. ૭

હેયમુપાદેયં વા પ્રવિચાર્યં સુનિશ્ચિતં તસ્માત્

અલ્પ સુસ્વસ્ય ત્યાગા દનલ્પદુઃસ્વં જહાતિ સુધીઃ ૧૫૯

મોટે વિવેકી પુરૂષ જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી વિષયનો લાગ કરી પ્રભુ ભજનને પ્રહણ કરી જન્મ મરણના કંદમાંથી છુટો થાય છે. ૮

ધીવરદત્તમિહામિષમશ્નન્વૈ સારિકા મ્રિયતે

તદ્વદ્વિષયાન્ શુંજન્ કાલાક્રુષ્ટો નરઃ પતતિ ૧૬૦

જીવવા વશ ન રાખવાથી પારાધિયે આપેલા માંસને ખાતી સારીકા જેમ પ્રાણ ખોવે છે તેમ વિષયને ભોગવતો માણસ કાળને વશ થઈ નીચ ગતિમાં ઉતરી પડે છે. ૯

उरग्रस्तार्धतनु भेकोऽश्रातीह माक्षिकाःशतशः

एवं गतायुरपिसन् विषयान् समुपार्जयत्यन्धः १६१

દેહકાનું અરધું શરીર સર્પનાં મોઢામાં હોય છતાં મોઢું ઉઘાડી સેંકડો મક્ષિકાઓને દેહકો ગળે છે, કેમકે તેને ખબર નથી કે હું સર્પના મુખમાં પકડાયો છું. તેમ વિવેકહીન આંધળો મનુષ્ય પોતે કાળના મુખમાં ગળાવા છતાં વિષયોમાં તૃષ્ણાને વધારે છે. ૧૦

॥ इति विषय निग्रह श्लोकाः १० ॥

→❁←

अथ वैराग्य प्रकरणम्.

षरगृहगृहिणीपुत्र द्रविणागमे विनाशे वा

कथितौ हर्षविषादौ किंवा स्यातां क्षणं स्यातुः १६२

જેમ પ્રાકૃત માણસને કોઈનું ઘર, સ્ત્રી, પુત્રો તથા ધન મળે તો આનંદ થાય અને તે અધું નાશ પામે તો ખેદ થાય. પણ તેમ વિવેકી પુરૂષને થતું નથી. કેમકે પોતે તેના ખરા અર્થને સમજે છે. ૧

दैवात्स्थितं गतंवा किंचिद्विषयं ह्यनल्पमल्पंवा

નો તુણ્યન્નવસીદન્ વીક્ષ્ય ગૃહેષ્વતિથિવન્નિવસેત્ १૬૩

દૈવ ધર્યાથી દ્રવ્યાદિ આજ્ઞા કે થોડો વૈભવ મળ્યો હોય તો તેમાં વિવેકી પુરૂષ આસક્ત થતા નથી અને તે નાશ પામે તો કલેશને પામતા નથી. કેમકે વિવેકી પોતાનું જીવન અતિથિની પેઠે ગાળે છે. ૨

विषयाणां वैरस्याद् यस्त्यागवान् भवेत्स वरः

उपदेशात्स च मध्यः स्मशानवैराग्यतो हीनः १६४

पोतानी भेजे जे भाणुस विषयोनी अनिलता जाली वैराग्यने पात्रे ते उत्तम छे. अने परना उपदेशथी सभजे ते, मध्यम. छे. अने श्मशान वैराग्य थाय तेने तुच्छ जालुवो. ३

ममताभिमानशून्यो विषयेषु परा इमुखः पुरुषः

तिष्ठन्नपि निजसदने न बाध्यते कर्माभिः कापि १६५

ममता अने अभिमान विनातो तथा विषयोमां आसक्ति रहित आवो विवेकी पुरुष पोताना घरमां रहेता छतां कर्मोथी अघातो नथी. ४

कुत्राप्यरण्यदेशे सुनीलतृणवालुकोपचिते

शीतलतरुतलभूमौ सुखं शयानस्य पुरुषस्य १६६

तरवः पक्कफलाढ्याः सुगंधशीतानिलाः परितः

कलकूजितवरविहगाः सरितो मित्राणि किंन स्युः १६७

सुंदर शीतल छायावाणा, दीक्षा घास अने रतीथी शोभीत, जेवा जंगलमां शयन करनार पुरुषने, इणवाणां वृक्षो, सुगंधि पवनो, जंगलना प्राणियो तथा नदीयो शुं मित्र इप अनतां नथी ? अर्थात् वैराग्यवान् जंगलमां रहे तो त्यां पणु कुटुंबइथी सर्वे थाय छे. ५-६

विस्मृत्यात्मनिवास मुत्कटभवाटव्यां चिरं पर्यटन्

संतापत्रयदीर्घदावदहनज्वालावली व्याकुलः

वल्गन्फल्गुसुखं प्रदीप्तनयन श्रेतःकुरंगो बला

दाशापाशवशीकृतोऽपि विषय व्याधै मृषाहन्यते १६८

मनइथी भृग पोताना निवासस्थानइथी लगवत् यरणुने लुकी जघ, तुच्छ संसारिक सुअने शोधतो लयंकर संसारइथी वनमां लटकतो, आधि,

વ્યાધિ, ઉપાધિ આ ત્રણુ તાપથી બળતો, નેત્રોને આમ તેમ ફેરવતો, આશાઈથી બળમાં પડડાઈ વિષયઈથી પારાધીયોથી મરાય છે. ૭

॥ इति वैराग्य प्रकरणम् श्लोकाः ७ ॥

શુભચંદ્રાચાર્ય વિરચિત જ્ઞાનાર્ણવઃ

જ્ઞાનલક્ષ્મીઘનાશ્લેષ પ્રભવાનન્દનન્દિતમ્

નિષ્ઠિતાર્થમજં નૌમિ પરમાત્માનમવ્યયમ્

૧૬૯

જ્ઞાનઈથી લક્ષ્મીના ગાઠ આલિંગનથી ઉત્પન્ન થયેલા જે આનંદ તેથી પ્રસન્ન થયેલા અને પરિપૂર્ણ છે પ્રયોજન જેનું અર્થાત કૃતકૃત્ય, અને જન્મ રહિત એવા અવિનાશી પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

ભુવનાંભોજમાર્તળં ધર્મામૃતપયોધરમ્

યોગિકલ્પતરું નૌમિ દેવદેવં વૃષધ્વજમ્

૧૭૦

ચૈદ ભુવનઈથી કમલને પ્રકાશિત કરવામાં સૂર્ય સમાન, ધર્મઈથી અમૃતને વર્ષાવવામાં મેઘ સમાન, યોગી પુરૂષોને કલ્પતરુ સમાન, દેવના દેવ, એવા શ્રીકૃષ્ણભદ્રેવ આદિ તીર્થકરોને હું (શુભચંદ્રાચાર્ય) નમું છું. ૨

રજસ્તમોભિરુદ્ધતં કષાયવિષમૂર્ચ્છિતમ્

વિલોક્ય સત્ત્વસંતાનં સન્તઃ શાન્તિ મુપાશ્રિતાઃ ૧૭૧

રજેગુણુ તથા તમોગુણુથી કંપાયમાન થયેલા, અને કષાયઈથી ઝેરથી મૂર્ચ્છા પામેલા એવા આ જગતને જ્ઞેધને જ્ઞાનિ પુરૂષોએ શાંતિનો આશ્રય કર્યો છે. ૩

सङ्गैः किं न विवाच्यते वपुरिदं किं छिद्यते नामयैः

मृत्युः किं न विजृम्भते प्रतिदिनं दुहंति किं नापदः

श्वभ्राः किं न भयानकाः स्वपनवद्भोगा न किं वञ्चकाः

येन स्वार्थमपास्य किन्नरपुरप्रख्ये भवे ते स्पृहा १७२

हे आत्मन् आ संसारमां कुटुम्बोतो समागम, तुंते भेदकारक शुं नथी ? वणी आ शरीर नाना प्रकारना रोगोथी छिन्न लिन थवानुं नथी शुं? मृत्यु तुंते पडवा हमेशां मुष्प झडीनथी रलुं? आपदाओ शुं हमेशां प्रोढ नथी करनार ? नरकावास तुंते लयकारक शुं नथी द्वागता ? संसारना वैलवो स्वप्नाना सुष्पनी पेटे डगाराछे, ओम तुं शुं नथी ज्ञानुतो डे जेथी तारा पोताना स्वार्थने छोडीने अंजवाना पाणी जेवा संसारमां तारी स्पृहा थर्छ छे. ४

नासादयसि कल्याणं न त्वं तत्त्वं समीक्षसे

न वेत्सि जन्मवैचित्र्यं भ्रातर्भूतैर्विडम्बितः १७३

हे भाध ! छिद्रियोना विषयथी विडम्बना पामेलो तुं, उल्याणुने भेणवतो नथी, तथा शुद्ध आत्मतत्त्वतो विचार करतो नथी तथा संसारनी विचित्रताने ज्ञानुतो नथी. आ तारी मोटी भूल छे. ५

असद्विद्याविनोदेन मात्मानं मूढ वंचय

कुरु कृत्यं न किं वेत्सि विश्ववृत्तं विनश्वरम् १७४

हे मूढ प्राणी ! संसारनी मोटी मायाना विनोद वडे आत्माने तुं डग नहि. कांछक आत्महित कर, जगत क्षणलंगुर छे ओ तुंते प्पर नथी शुं ? ६

સમત્વં ભજ ભૂતેષુ નિર્મમત્વં વિચિન્તય

અપાકૃત્ય મનઃશલ્યં ભાવશુદ્ધિં સમાશ્રય ૧૭૫

હે આત્મન્ ! દરેક પ્રાણીઓમાં સમાનતા રાખ. મનમાંથી મમતા નો ત્યાગ કર. મનના કલેશને તજીને ભાવશુદ્ધિને તું સ્વીકાર-અંગીકાર કર. ૭

અનિત્યાઘ્યાઃ પ્રશસ્યન્તે દ્વાદશૈતા મુમુક્ષુભિઃ

યા મુક્તિસૌધસોપાનરાજયોઽત્યન્તબન્ધુરાઃ ૧૭૬

અનિત્ય વગેરે આર ભાવનાઓ મુમુક્ષુ પુરૂષોએ કહેલી છે. કેમકે તે આર ભાવનાઓ, મુક્તિ રૂપી મહેલ પર ચઢવામાં સુંદર સીડી રૂપ છે. ૮

“ પ્રથમ અનિત્ય ભાવના કહે છે ”

હૃષિકાર્થસમુત્પન્ને પ્રતિક્ષણાવિનશ્વરે

સુखे कृत्वा रतिं मूढ विनष्टं भुवनत्रयम् ૧૭૭

હે અવિવેકિ ! ક્ષણક્ષણમાં નાશ પામનારા ઈન્દ્રિય જનિત સુખમાં પ્રીતિ કરીને ત્રણ લોક નાશ પામ્યા છે તે તું દેખતો નથી? ૯

ભવાબ્ધિપ્રભવાઃ સર્વે સમ્બન્ધા વિપદાસ્પદમ્

સંભવન્તિ મનુષ્યાણાં તથાન્તે સુષ્ટુનીરસાઃ ૧૭૮

આ સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા દરેક સંબંધો મનુષ્યોને આપત્તિયોત્તું સ્થાન છે, કેમકે દરેક સંબંધો પરિણામે શુષ્ક છે. ૧૦

વપુર્વિદ્ધિ રુજાક્રાન્તં જરાક્રાન્તં ચ યૌવનમ્

ऐश्वर्यं च विनाशान्तं मरणान्तं च जीवितम् ૧૭૯

હું આત્મનુ ! આ શરીર રોગથી ઘેરાયલું છે. જીવાની ઘડપણથી ઘેરા-
યેલી છે, વૈભવ કે પ્રભુતા નાશવંત છે. જીવતર ક્ષણભંગુર છે એમ જાણુ. ૧૧

યે દૃષ્ટિપથમાયાતાઃ પદાર્થાઃ પુણ્યમૂર્તયઃ

પૂર્વાણ્હે ન ચ મધ્યાન્હે તે પ્રયાન્તીહ દેહિનામ્ ૧૮૦

વૈરાગ્ય ઉપજાવે તેવી ખીતા એ છે કે-પુણ્યની મૂર્તિસમાન ઉત્ત-
મોત્તમ પદાર્થો, માણુસોની નજરે પ્રાતઃકાળે આવ્યા હોય તે અપોરે
નાશ પામતા દેખાય છે. ૧૨

યજ્જન્મનિ સુखं મૂઢ યચ્ચ દુઃखं પુરઃ સ્થિતમ્

તયોર્દુઃखમનન્તં સ્યાત્ તુલાયાં કલ્પ્યમાનયોઃ ૧૮૧

આ સંસારમાં પ્રલક્ષ દેખાતું સુખ અને દુઃખ એ બન્નેને
જ્ઞાનરૂપ ત્રાજવામાં જોખીયે તો સુખ કરતાં દુઃખ અનંતમણું છે. ૧૩

ભોગા મુજઙ્ગભોગાભાઃ સદ્યઃ પ્રાણાપહારિણઃ

સેવ્યમાનાઃ પ્રજાયન્તે સંસારે ત્રિદશૈરપિ ૧૮૨

પ્રાણને હરનારા સંસારમાં વિષય ભોગો છે તે કાળા સર્પની ફેણ
જેવા છે કેમકે તેઓનું સેવન કરવાથી દેવો પણ અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

“ હવે આચાર્ય જીવની અજ્ઞાનતાને દેખાડે છે. ”

વસ્તુજાતમિદંમૂઢ પ્રતિક્ષણવિનશ્વરમ્

જાનન્નપિ ન જાનાસિ ગ્રહઃકોડ્યમનૌષધઃ ૧૮૩

હું મૂઢ ! સંસારમાંજેટલા પદાર્થો છે તે બધાં એક ક્ષણમાં નાશ
પામનારા છે એમ તું જાણુ છે છતાં સમજતો નથી તો તુંને કેવો પિ-
શ્ચાયવળગ્યો છે કે જેને કાઢવાનો મંત્ર તંત્ર કે ઓસડ લાગુ પડતાંજ નથી. ૧૫

ક્ષણિકત્વં વદન્ત્યાર્યા ઘટીઘાતેન ભ્રૂમ્તામ્
ક્રિયતામાત્મનઃ શ્રેયો ગતેડ્યં નાડગમિષ્યતિ ૧૮૪

રાજ દરબારમાં જે ઘડીયાળના ડંકા થાય છે તે પોકાર કરી કરી મનુષ્યોને સમજાવે છે કે—હે શાશુઓ ! જેમ અને તેમ જલદી આત્માનું ભલું કરો, ભલું કરો, ગઈ ઘડી પાછી આવશે નહિ. અધી વસ્તુ નાશવન્ત છે. માટે ચેતો. ૧૬

અવશ્યંયાન્તિ યાસ્યન્તિ પુત્રસ્ત્રીધનબાન્ધવાઃ
શરીરાણિ તદૈતેષાં કૃતે કિં સ્વિદ્યતે વૃથા ૧૮૫

પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, અંધુઓ અને પોતાનાં શરીરો અવશ્ય જવાનાં છે અને જાય છે તો તેઓ માટે નકામો ખેદ શામાટે કરવો. ૧૭
નાયાતા નૈવ યાસ્યંતિ કેનાડપિ સહ યોષિતઃ

તથાપ્યજ્ઞાઃ કૃતેતાસાં પ્રવિશન્તિ રસાતલમ્ ૧૮૬

આ સંસારમાં સ્ત્રીઓ કોઈની સાથે ગઈ નથી અને જવાની પણ નથી તોપણ તેઓ માટે અજ્ઞાની પુરૂષો નીચ કૃત્ય કરી નરકમાં જાય છે. ૧૮

યેમજાતારિપવઃ પૂર્વ જન્મન્યાસ્મિન્ વિધેર્વશાત્
ત એવ તવ વર્તન્તે બાન્ધવાઃ બદ્ધસૌહૃદાઃ ૧૮૭

હે આત્મા ! પૂર્વ જન્મમાં જે તારા શત્રુ હતા તે આ જન્મમાં ભાગ્યચોગ્યથી તારા પરમ પ્રેમી અંધુઓ થયા છે. ૧૯

રિપુત્વેન સમાપન્નાઃ પ્રાક્તના સ્તેડ્ઞ જન્મનિ
બાન્ધવાઃ ક્રોધરુદ્ધાક્ષા દશ્યન્તે હન્તુમુદ્યતાઃ ૧૮૮

પૂવ જન્મના શત્રુઓ આ જન્મમાં અધુપણે અવતરેલા, કેમકે
બાપની મીલકત વેંચતી વેળાયે તે ભાગની તકરારમાં પરસ્પર
હણવા માટે તૈયાર થયેલા જોવાય છે. ૨૦

અङ્ગનાદિમહાપારૈ રતિગાઠં નિયન્ત્રિતાઃ

પતન્ત્યન્ધમહાકૂપે ભવાશ્ચયે ભવિનોઽધ્વગાઃ ૧૮૯

જેમ આંધળો માણસ કરતાં કરતાં અંધારીયા કુવામાં અભણતા
પડે છે, તેમ સંસારમાં કરનારા પ્રાણી રૂપી મુસાફર દેખતાં છતાં સ્ત્રી
વગેરેની મોટી જાળમાં અંધારીવારંવાર સંસારરૂપી મોટા કુવામાં પડે છે. ૨૧

શરીરં શીર્યતે નાશા ગલત્યાયુ નં પાપધીઃ

મોહઃસ્ફુરતિ નાત્માર્થઃ પश्य वृत्तं शरीरिणाम् ૧૯૦

શરીર હમેશાં ધસાય છે પણ આશા ધસાતી નથી. આયુષ્ય ઓછું
થાય છે પણ પાપ બુદ્ધિ ઓછી થતી નથી, મોહ હમેશાં વૃદ્ધિ પામતો બન્ય
છે પણ આત્માનું ભાન વધતું નથી, જીવો કેટલું મનુષ્યનું અજ્ઞાન છે. ૨૨

यास्यंति निर्दया नूनं यद्वत्वा दाहमूर्जितम्

हृदि पुंसां कथंतेस्यु स्तव प्रीत्यै परिग्रहाः ૧૯૧

હું આત્મા ! સ્ત્રી ધનાદિ પરિગ્રહ તુને હૃદયમાં કેમ જ્હાલા થઈ
પડ્યાં છે, નથી અબર કે વિયોગ સમયે તો તારા હૃદયમાં ભયંકર આગ
પ્રગટાવી જવાનાં છે. ૨૩

वह्निं विशति शीतार्थं जीवितार्थं पिबेद्विषम्

विषयेष्वपियः सौख्यं मन्वेषयति मुग्धधीः ૧૯૨

જે મૂઠ શુદ્ધિવાળો માણસ વિષયોમાં સુખને માને છે (શોધે છે) તે કુટું કરે છે કે, શીતળતા મેળવવા માટે અગ્નિમાં પેસે છે, અને ઘણા કાળ ઘવવા માટે ઝેર પીએ છે. ૨૪

ક્રુતે યેષાં ત્વયાકર્મ ક્રુતં શ્વભ્રાદિસાધકમ્

ત્વા મેવ યાંતિ તે પાપા વશ્ચયિત્વા યથાયથમ્ ૧૯૩

જે કુટુંબના ભરણ પોષણને માટે તેં નરક પ્રાપ્તિ થાય એવું કર્મ કર્યું તે કુટુંબ તુને દગો દઇ જવાનું છે. અને તે કૃત્યનું પાપ તો તારે એકલાનેજ ભોગવવું પડશે. ૨૫

ગીયતે યત્રસાનન્દં પૂર્વાહ્ને લલિતં ગૃહે

તસ્મિન્નેવાહિ મધ્યાન્હે સદુઃસ્વામિહરુચ્ચતે ૧૯૪

જે ઘરમાં પ્રાતઃકાળે સુંદર ગીતો આનંદથી ગવાય છે તેજ ઘરમાં અપોરે દુઃખવાળું રૂદન કરાય છે. આવી સંસારની વિચિત્રતા છે. ૨૬

યસ્ય રાજ્યાભિષેકશ્રીઃ પ્રત્યૂષેઽત્ર વિલોકયતે

તંસ્મિન્નહનિ તસ્યૈવ ચિત્તાધૂમશ્ચ દૃશ્યતે ૧૯૫

પ્રભાતમાં જેના રાજ્યાભિષેકની શોભા જેવાય છે તેજ દીવસે તેની ચિત્તાનો ધુમઝા દેખાય છે. આવી ક્ષણભંગુર સ્થિતિ જગત્ની છે. ૨૭

ઘનમાલાનુકારીણિ કુલાનિ ચ બલાનિ ચ

રાજ્યાલક્ષ્મ્યારવિત્તાનિ કીર્તિતાનિ મહર્ષિભિઃ ૧૯૬

મહર્ષિ પુરૂષોએ ખરૂંજ કહ્યું છે કે, કુટુંબો, બલ, રાજ્ય, અલંકાર અને પૈસો એ બધું વાદળાના ગોટા જેવું અસ્થીર છે. ૨૮

ફેનપુञ્જેઽથવા રંભાસ્તંભે સારઃ પ્રતીયતે

શરીરે ન મનુષ્યાણાં દુર્બુદ્ધે વિદ્ધિ વસ્તુતઃ

૧૧૭

હે મૂઢ પ્રાણી ! શીલુના ઢગલામાં તથા કુળના સ્થંભમાં તો કાંઈક સાર છે પણ નિષ્ફળ ગુમાવેલ મનુષ્ય શરીર તો તદ્દન નકામું છે એમ વિચારી તો જો. છેવટે બાળી દેવું પડે છે. ૨૯

યાતાયાતાનિ કુર્વન્તિ ગ્રહચન્દ્રાર્કતારકાઃ

ઋતવશ્ચ શરીરાણિ નહિ સ્વમેઽપિ દેહિનામ્

૧૧૮

જગતમાં ૯ ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, અને છ ઋતુ એ બધાં નિરંતર આવે છે અને બાધ છે, પણ પ્રાણીઓનું ગયેલું શરીર પાછું સ્વપ્નામાં પણ આવતું નથી. ૩૦

ગગનનગરકલ્પં સદ્ગમ્ વલ્લુભાનાં

જલદપટલતુલ્યં યૌવનં વા ધનં વા

સુજનસુતશરીરાદીનિ વિદ્યુચ્ચલાનિ

ક્ષણિકમિતિ સમસ્તં વિદ્ધિ સંસારવૃત્તમ્

૧૧૯

હે પ્રાણી ! સુંદર સ્ત્રીઓનો સમાગમ આકાશમાં થતા વાદળાની આકૃતિઓ જેવો છે, યૌવન તથા દ્રવ્ય વાદળાના ભભેલ સમૂહ જેવા અસ્થિર છે, અને સ્વજન, પુત્રો, અને પોતાનું શરીર એ સર્વ વીજળીના પ્રકાશની પેઠે ચંચળ છે, એમ આખું જન્મલ નાશવંત છે, એમ સમજ. ૩૧

॥ इति अनित्यभावना श्लोकाः ३१ ॥

“ ૨ અશરણ ભાવના. ”

અશરણ ભાવના એટલે મૃત્યુ પાસેથી છોડાવે એવું સંબંધિ કાષ્ટ નથી.

ન સ કોપ્યસ્તિ દુર્બુદ્ધે શરીરી ભુવનત્રયે
યસ્ય કળ્થે ક્રુતાન્તસ્ય ન પાશઃ પ્રસરિષ્યતિ ૨૦૦

હું અવિવેકી પ્રાણી ! આખા ત્રણ લોકમાં એવો કાષ્ટ નથી કે જેના ગળામાં યમનો પાસલો નહિ પડે. સમસ્ત પ્રાણી કાળને વશ છે. ૧

સમાપતતિ દુર્વારે યમકળ્ઠીરવક્રમે
ત્રાયતે તુ નહિ પ્રાણી સોત્રોગૈસ્ત્રિદશૈરપિ ૨૦૧

જ્યારે વિકરાળ કાળરૂપી સિંહના પગતળે પ્રાણી દબાય છે ત્યારે અતુળ બળવાન દેવેથી પણ તે બચાવી શકાતો નથી. તો મનુષ્યની તો શું તાકાત કે રક્ષા કરી શકે ? ૨

મુરામુરનરાહીન્દ્રનાયકૈરપિ દુર્ઢેરા
જીવલોકં ક્ષણાર્દ્ધેન બદ્ધાતિ યમત્રાગુરા ૨૦૨

કાળની ફાંસી એની છે કે અર્ધા ક્ષણમાં આખા જગતને બાંધી લે છે. એ ફાંસીને દેવ, દૈત્ય, મનુષ્ય, ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રો પણ તોડી શકતા નથી. ૩

જગત્રયજયીવીર એક એવાન્તકઃ ક્ષણે
ઇચ્છામાત્રેણ યસ્યૈતે પતાન્તિ ત્રિદશેશ્વરાઃ ૨૦૩

ત્રણ જગતને જીતનાર કાળ મોટો લડવૈયો છે. તે એકલોજ છે. જે કાળની ઇચ્છા માત્રથી દેવોનો ઇન્દ્ર પણ સ્વર્ગથી ચ્યુત થાય છે—નીચે પડે છે. ૪

शोचन्ति स्वजनं मूर्खाः स्वकर्मफलभोगिन्म्

नात्मानं बुधिविध्वस्ता यमद्रंष्ट्रान्तरस्थितम् २०४

मृत्युने पामेदा स्वजनने मूर्ख भाणुसो शोक करे छे, पणु निधु-
द्विजने पोतेज यमनी दाढमां दयायो छे अे अयर नथी. ५

यस्मिन्संसारकान्तारे यमभोगीन्द्र सेविते

पुराणपुरुषाः पूर्वमनन्ताः प्रलयं गताः २०५

शोक कोतो करवे ? काणइपी सर्पोथी सेवायदा संसारइपी न-
मक्षमां पूर्वे अनेक पुराण पुइष-(शलाका पुइष) प्रलय पाम्या छे. ६

प्रतीकारशतेनापि त्रिदशैर्न निवार्यते

यत्रायमन्तकः पापी वृकीटैस्तत्र काकथा २०६

पापी यमा हेवाना सेंकडा उपायो वडे पणु अटकावातो नथी तो मा-
नुसोवडे शुं करी शकाय. अर्थात् काण दुर्निवारछे काष्ठने काणछोडतो नथी. ७

गर्भादारभ्य नीयन्ते प्रतिक्षणमखण्डितैः

प्रयाणैः प्राणिनो मूढ कर्मणा यममन्दिरम् २०७

हे मूढ ! आयुष्य नामनुं कर्म, जव गर्भमां आवे लारथीज तेने
अयेकक्षणे पीसामा रडीत यमना मंदिर तरक भेथी लय छे. ८

यदि द्रष्टुः श्रुतो वास्ति यमाज्ञावञ्चको बली

तमाराध्य भज स्वास्थ्यं नैव चेत् किं वृथाश्रमः २०८

हे प्राणी ! यम राजनी अज्ञानं उध्वन करनार कोष्ठ अलवान्
पुइष ते सांलथ्यो के जेयो होय तो तेने शरले जठ शक्ति भेजव,
नहि तो पछी भेद करवे वृथा छे. ९

परस्येव न जानाति विपत्तिं स्वस्य मूढधीः

વને સંત્વસમાકીર્ણે દહ્યમાને તરુસ્થવત્ ૨૦૯

માણસો પારકી વિપત્તિને દેખે છે પણ પોતાની વિપત્તિને જ્ઞેતો નથી. પ્રાણીથી ભરેલું વન દાવાનળથી સળગે ત્યારે અંડની પોલમાં ખેંદલ પ્રાણી ખીબ્બ જીવેને બળતા જીવે છે પણ આ અંડ સળગશે ત્યારે અંડભેજો હું બળી જઈશ એમ વિચાર આવતો નથી. “ તેમ દરેકને મરતાં દેખે છે પણ પોતા પર મૃત્યુ છે તેનો ખ્યાલ તો થતોજ નથી. ” ૧૦

यथा बालं तथा वृद्धं यथाह्वयं दुर्विधं तथा

यथा शूरं तथा भीरुं साम्येन ग्रसतेऽन्तकः ૨૧૦

કાળ જેમ બાળકને પકડે છે તેમ વૃદ્ધને પણ પકડે છે. પૈસાદારને જેમ મળે છે તેમજ નિર્ધનને. જેમ શરવીરને તેમ સમાન ભાવે બીક-જીવે પણ ગળે છે એટલે કાળની સર્વત્ર સમાન દ્રષ્ટિ છે. ૧૧

गजाश्वरथसैन्यानि मन्त्रौषधबलानिच

व्यर्था भवन्ति सर्वाणि विपक्षे देहिनां यमे ૨૧૧

જ્યારે યમરાજા જીવે તો વિરોધી થાય છે, ત્યારે હાથી, ઘોડા, રથ, સૈના, મંત્ર, ઔષધ અને બળ એ બધાં નકામાં છે. ૧૨

विक्रमैकरसस्तावज्जनः सर्वोऽपि वल्गति

न शृणोत्यदयं यावत् कृतान्तहरिगर्जितम् ૨૧૨

પરાક્રમમાં રસવાળો માણસ ત્યાં સુધી પોતાની બકાઇ કરે છે કે જ્યાં સુધી કાળ રૂપી સિંહની ગર્જના સાંભળી નથી. ૧૩

અકૃતામીષ્ટકલ્યાણ મસિદ્ધારબ્ધવાચ્છિતમ્

પ્રાગેવાગત્ય નિસ્ત્રંસો હંતિલોકં યમઃ ક્ષણે ૨૧૩

કાળ એવો નિર્દય છે કે હજી પ્રાણીનું મનોવાંછિત કાર્ય ન થયું હોય—
આરંભેલું પૂર્ણ ન થયું હોય તે પહેલાં તો ક્ષણમાત્રમાં જીવને હણી નાખે છે. ૧૪

સગધરા.

શ્રુભજ્જારમ્ભમીતં સ્વલતિ જગદિદં બ્રહ્મલોકાવસાનમ્

સઘ્ન્યુત્યન્તિ શૈલાશ્વરણગુરુભરાક્રાન્તધાત્રી વશેન

યેષાં તેઽપિ પ્રવીરાઃ કતિપયદિવસૈઃ કાલરાજેન સર્વે

નીતા વાર્તાવશેષં તદપિ હતધિયાં જીવિતેઽપ્યુદ્ધતાશા ૨૧૪

જેઓના ભુકુટીના ભંગ માત્રથી બ્રહ્મલોક પર્યન્ત આ જગત્ તરથરે છે.
જેઓના પગના દબાવા માત્રથી મોટા મોટા પહાડો કડકે કડકા થઈ
નય છે એવા મહા સુભટો પણ આજે ફક્ત વાર્તારૂપે જ બાકી રહ્યા.
આમ કાળવડે અધા ગ્રહણ કરાયા તો પણ યુદ્ધિહીન જીવો જીવવામાં
બહી ઉત્કંઠ આશા રાખે છે એ કેવી મૂર્ખતા ! ૧૫

પાતાલે બ્રહ્મલોકે સુરપતિભવને સાગરાન્તે વનાન્તે

દિક્ચક્રે શૈલશૃંગે દંહનવનહિમધ્વાન્તવજ્રાસિદુર્ગે

ભૂગર્ભે સન્નિવિષ્ટં સમદકરિઘટા સઙ્કટે વા વલીયાન્

કાલોઽયં ક્રૂરકર્મા કવલયતિ બલાજીવિતં દેહભાજામ્ ૨૧૫

કાળ એવો બળવાન છે કે જીવને—પાતાલમાં સંતાજ્યો હોય કે
બ્રહ્મલોકમાં ઈંદ્રલુવનમાં, સમુદ્રની કે વનની પેટીપાર દિશાઓના છેડામાં,

મોટા પર્વતના શીખર ઉપર, અગ્નિના કિલ્લામાં, જલમાં કે હિમાલયના કિલ્લામાં, અધકારમાં, વજ્રની કોઠીમાં, ખુલ્લી તલવારોના પહુરામાં, ભોંયરામાં કે મદોદ્ધત હાથીઓના ટાળામાં ગમે એવે સ્થળે પ્રાણીને જ્ઞાતાઓ હોય તોપણ કાળ પોતાના અપાટામાં અવશ્ય લઈ લેછે. ૧૬

અસ્મિન્નન્તકમોગિવક્ત્રવિવેરે સંહારદંષ્ટ્રાક્ષિતે

સંસુપ્તં ભુવનત્રયં સ્મરગરવ્યાપારમુગ્ધીકૃતમ્

પ્રત્યેકં ગલિતોઽસ્ય નિર્દયધિયઃ કેનાપ્યુપાયેન વૈ

નાસ્માન્નિઃસરણં તવાર્યં કથમપ્યત્યક્ષવોધં વિના ૨૧૬

હે આર્ય ! મૃત્યુરૂપ દાઢવાળા આ કાળરૂપી સર્પના મુખમાં વિષય રૂપી ઊરની અસરથી મૂર્છા પામેલાં ત્રણ ભુવનના જીવો આઠ નિદ્રામાં ઉંઘી ગયાં છે. તે દરેકને કોઈપણ ઉપાય વડે નિર્દય બુદ્ધિવાળો કાળ ગળતો જાય છે માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના કે સ્વસ્વરૂપના આલંબન વિના કાળના મુખમાંથી નીકળવું મહા મુશ્કેલ છે. ૧૭

॥ इति अज्ञानभावना श्लोकाः १७ ॥

૩ સંસાર ભાવના.

चतुर्गतिमहागते दुःखवाडवदीपिते

भ्रमन्ति भविनोऽजस्रं वराका जन्मसागरे २૧૭

ચાર ગતિરૂપ જ્ઞેમાં મોટો ખાડો છે એવા અને દુઃખરૂપી વડવા-નળથી સળગેલા સંસારરૂપી દરીયામાં નિરાધાર જીવો ભટકે છે. ૧

उत्पद्यन्ते विपद्यन्ते स्वकर्मानिगडैर्वृताः

स्थिरेतरशरीरेषु संचरन्तः शरीरिणः ૨૧૮

પોતાના કર્મોરૂપી બેડીથી અઘાએલા પ્રાણીઓ સ્થાવર, ત્રસ (જંગમ) શરીરોમાં સંચાર કરતા થકા જન્મે છે અને મરે છે. ૨

કદાચિદ્દેવગત્યાયુર્નામકર્મોદયાદિહ

પ્રભવન્ત્યક્લિનઃ સ્વર્ગે પુણ્યપ્રાગ્ભારસંભૃતાઃ ૨૧૯

કાંઈ વખત જીવ નામકર્મના અગર દેવાયુકર્મના ઉદયરૂપ, પુણ્યના જથ્થાથી સ્વર્ગમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

ક્લેષુ ચ વિમાનેષુ નિકાયેષ્વિતરેષુ ચ

નિર્વિશન્તિ સુखं दिव्यमासाद्यत्रिदिवश्रियम् ૨૨૦

અને સ્વર્ગમાં કલ્પવાસીઓના વિમાનોમાં તથા ભવનવાસી, જ્યોતિષી તથા અંતરદેવોની લક્ષ્મી મેળવીને દેવોના સુખને ભોગવે છે. ૪

પ્રચયવન્તે તતઃ સદ્યઃ પ્રવિશન્તિ રસાતલમ્

ભ્રમત્યનિલવદ્વિશ્વં પતન્તિ નરકોદરે ૨૨૧

પછી સ્વર્ગમાંથી પડે ત્યારે પવનની પેઠે પૃથ્વીપર ફરે છે તથા નરકમાં પડે છે, પાતાળમાં પેસે છે. ૫

વિડમ્બયત્યસૌ હન્ત સંસારઃ સમયાન્તરે

અધમોત્તમપર્યાયૈર્નિયોજ્ય પ્રાણિનાં ગણમ્ ૨૨૨

આ સંસાર જીવોને સમયાંતરમાં અધમ તથા ઉત્તમ પયગિઓમાં બેડી પ્રાણીઓને ઠગે છે, રાચના રાંક અને રાંકના રાચ અને છે. ૬

સ્વર્ગી પતતિ સાક્રન્દં શ્વા સ્વર્ગમધિરોહતિ

શ્રોત્રિયઃ સારમેયઃ સ્યાત્ કૃમિર્વા શ્વપ્ચોઽપિ વા ૨૨૩

કર્મોવડે સ્વર્ગનો રહીશ દેવ પોકાર કરતો નીચે પડે છે, ત્યારે કુતરો સ્વર્ગમાં જાય છે, અસ્પૃશ્યતા પાળનાર આચાર્ય કુતરો અગર કીડા થાય છે કે ચાંડાલ પણ થાય છે. આમ આ સંસારની વિડંબના છે. ૭

રૂપાણ્યનેકાનિ ગૃહ્ણાતિ ત્યજત્યન્યાનિ સન્તતમ્

યથા રજ્જેઽન્ન શૈલૂષસ્તથાયં યંત્રવાહકઃ ૨૨૪

દેહ રૂપી યંત્રને વહનકરનાર પ્રાણી નટની માફક અનેક પ્રકારના રૂપોને ધરે છે. એક નટ ભિન્ન ભિન્ન સ્વાંગો પહેરી નાચે તેમ પ્રાણી જુદા જુદા સ્વાંગો (શરીર) ને ધારણ કરે છે. ૮

દેવલોકે વૃલોકેચ તિરશ્ચિ નરકેઽપિચ

નસા યોનિ નૃતદ્રૂપં ન સદેશો ન તત્કુલમ્ ૨૨૫

ન તદુઃસ્વં સુસ્વંકિશ્ચિન્ન પર્યાયઃ સ વિદ્યતે

યત્રૈ તે પ્રાણિનઃ શશ્વદ્યાતાયાતૈર્ને સ્વણ્ડિતાઃ ૨૨૬

આ સંસારમાં ભમતા જીવે પોતાના કર્મથી, સ્વર્ગમાં, નરકમાં, પશુઓમાં, મનુષ્યમાં એવી કોઈ યોનિ નથી કે એવું કોઈ રૂપ નથી કે એવો કોઈ દેશ નથી, એવું કુળ નથી કે એવા દુઃખો, સુખો કે શરીરો નથી કે જ્યાં રહી કોઈ અનુભવની યાકી રાખી હોય. ૯-૧૦

ન કે બન્ધુત્વમાયાતાઃ ન કે જાતાસ્તવ દ્વિષઃ

દુરન્તાગાધસંસારપઙ્કમગ્નસ્ય નિર્દયમ્ ૨૨૭

હે જીવ ! દુઃખે અંત આવે એવા પાર વગરના અગાધ સંસાર ૩૫
કાઠવમાં ખુચી ગયેલા તુને મિત્રો અગર શત્રુઓ કોણુ નથી થયા ? ૧૧

ભૂપઃ કૃમિર્ભવત્યત્ર કૃમિશ્ચામરનાયકઃ

શરીરી પરિવર્તેત કર્મણા વશ્ચિતો બલાત્ ૨૨૮

આ સંસારમાં કર્મના બળથી રાજા મરી કૃમિ (કીડો) થાય છે. કૃમિ
મરી ઈંદ્ર અને છે. એમ ઉંચી ગતિથી નીચી અને નીચી ગતિથી ઉંચી
ગતિ પલટી બન્ય છે. ૧૨

માતા પુત્રી સ્વસા માર્યા સૈવ સંપદ્યતેઽજ્ઞજા

પિતા પુત્રઃ પુનઃ સોઽપિ લભતે પૌત્રિકં પદમ્ ૨૨૯

આ સંસારમાં માતા મરી તે પુત્રી થાય છે, બહેન થાય છે, સ્ત્રી
થાય છે અને તે સ્ત્રી, પુત્રી કે માતા અને છે, પિતાપુત્ર કે પૌત્ર અને
છે. આ પ્રમાણે ઉલટ સુલટ પરિવર્તન થયાજ કરે છે. ૧૩

॥ ઇતિ સંસારભાવના શ્લોકાઃ ૧૩ ॥

॥ ૪ એકત્વ ભાવના. ॥

મહાવ્યસનસક્ષીર્ણે દુઃસ્વજ્વલનદીપિતે

એકાક્યેવ ભ્રમત્યાત્મા દુર્ગે ભવમરુસ્થલે ૨૩૦

મોટાં દુઃખોથી ભરેલા, દુઃખ-વિપત્, ૩૫થી અગ્નિથી જ્વલિત થયેલા,
આ સંસાર ૩૫થી કદીન મરુસ્થળમાં આત્મા એકલો ભમે છે;
આત્માનો કોઈ સંઘાતી નથી. ૧

સ્વયં સ્વકર્મનિર્વૃત્તં ફલં મોક્તું શુભાશુભમ્

શરીરાન્તરમાદત્તે ઇકઃ સર્વત્ર સર્વથા ૨૩૧

પોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા શુભ વા અશુભ ફળને ભોગવવા માટે આત્મા પોતે એકલોજ એક શરીરમાંથી નીકળી પીળ શરીરને પામેછે.

સંયોગે વિપ્રયોગે ચ સંભવે મરણેઽથ વા

સુસ્વદુઃસ્વવિધૌ વાસ્ય ન સર્વાઽન્યોઽસ્તિ દેહિનઃ ૨૩૨

આ જીવને સંબંધિતા સંયોગમાં કે વિયોગમાં, જન્મમાં કે મરણમાં, દુઃખ કે સુખમાં કાંઈ સહચર નથી. ૩

મિત્રપુત્રકલત્રાદિકૃતે કર્મકરોત્યયમ્

યત્તસ્ય ફલમેકાકી મુક્તે શ્વભ્રાદિષુ સ્વયમ્ ૨૩૩

આ જીવ મિત્ર, પુત્ર અને સ્ત્રી માટે અશુભ કૃત્ય કરે છે, તેનું ફળ અધોગતિમાં એકલો પોતેજ ભોગવે છે. ૪

સહાયા અસ્ય જાયન્તે મોક્તું વિત્તાનિ કેવલમ્

ન તુ સોઠું સ્વકર્મોત્થાં નિર્દયાં વ્યસનાવલીમ્ ૨૩૪

આ પ્રાણી સારાં નરતાં કામ કરી ધન મેળવે તે ધનનો ઉપભોગ કરવા ઘણાં સગાં મળે છે પણ ઉપાર્જન કરેલા પાપફળની પરંપરાને ભોગવવા કાંઈ સગો થતો નથી. ૫

અજ્ઞાતસ્વસ્વરૂપોઽયં લુપ્તવૌધાદિલોચનઃ

ભ્રમત્યવિરતં જીવ ઇકાકી વિધિવાશ્ચિતઃ ૨૩૫

હું એકલો છું, મારા કૃત્યાકૃત્યનું ફળ મારે ભોગવવું છે એમ નથી

સમજતો તેનું કારણ એ છે કે, પોતે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે, તથા જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુ અંધ પડી છે. ૬

यदैक्यं मनुते मोहादयमर्थैः स्थिरेतरैः

તદા સ્વં સ્વેન વદ્ધાતિ તદ્વિપક્ષૈઃ શિવી ભવેત્ ૨૩૬

જ્યારે આ જીવ મોહ મમતાથી ચૈતન્યવાળા કે જડ પદાર્થોમાં હું છું કે મારાં છે એવી એકતા માને તો નિશ્ચે અંધન થાય છે. હું સર્વથી ભીન્ન છું, આ દ્રશ્ય પદાર્થો કે દેહ મારાં નથી આવી સમજથી મોક્ષ પામે. ૭

एकाकित्वं प्रपन्नोऽस्मि यदाहं वीतविभ्रमः

તદૈવ જન્મસમ્બન્ધઃ સ્વયમેવ વિશીર્યતે ૨૩૭

જ્યારે આ જીવ પ્રાંતિ વિનાનો બની એવું ઉપરોક્ત ચિન્તવન કરે કે હું એક છું મારે આ પદાર્થો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી તે મારાં નથી હું તેનો નથી. આમ મોહ છુટી જાય તો તેજ વખતે જન્મ મરણની ફાંસી તુટી જાય છે. ૮

॥ इति एकत्वभावना श्लोकाः ८ ॥

“ ૫ અન્યત્વ ભાવના ”

अयमात्मा स्वभावेन शरीरादेर्विलक्षणः

ચિદાનન્દમયઃ શુદ્ધો બન્ધં પ્રત્યેકવાનાપિ ૨૩૮

જો ! આત્મા કર્મ અંધન રૂપ દ્રષ્ટિથી જોવાય તો અંધન રૂપ છે અને સ્વાભાવિક દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો શરીર તથા ઇંદ્રિયોથી ભુદ્ધો છે અને ચિદાનન્દમય શુદ્ધ છે.

)

પ્રબોધ પ્રભાકર.

અચિચ્છિદ્રૂપયોરૈક્યં બન્ધં પ્રતિ ન વસ્તુતઃ

અનાદિશ્વાનયોઃ શ્લેષઃ સ્વર્ણકાલિકયોરિવ ૨૩૯

જડ અને ચેતનની બંધ પ્રૃષ્ઠિની અપેક્ષાથી જડ ચેતન એક રૂપ છે, વસ્તુતાએ તો જડ અને ચેતન ભુદાંજ છે. અનાદિ કાળથી તે બન્નેનો એક ક્ષેત્રાવગાહ (એક સ્થાનમાં રહેવું) રૂપ સંબંધ છે. જેમ સોનું અને તેની સાથે રહેલી કાળાશ. ૨

इह मूर्तममूर्तेन चलेनात्यन्तनिश्चलम्

શરીરમુહ્યતે મોહાચ્છેતનેનાસ્તચેતનમ્ ૨૪૦

આત્મા અમૂર્તિક ચૈતન્ય ચાલવાની શક્તિ યુક્ત છે, તે વડે મૂર્તિ-માન શરીર કે જે ચાલવાની શક્તિ રહિત જડ છે તેનું વહન થાય છે. કાઈ પ્રાણીના મુડદાને જીવતો માણસ ઉપાડીને ફેરવે તેમ આત્મા જડ શરીરને લઈ લઈને ફેરવે છે. ૩

अणुप्रचयनिष्पन्नं शरीरमिदमङ्गिनाम्

उपयोगात्मकोऽत्यक्षः शरीरी ज्ञानविग्रहः ૨૪૧

પ્રાણીયોનું શરીર પુદ્ગલ-પરમાણુઓથી બન્યું છે. આત્મા અતીન્દ્રિય છે, એટલે કે તે ઈન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ થતો નથી તથા જ્ઞાન એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. ૪

मूर्ते विचेतनैश्चित्रैः स्वतन्त्रैः परमाणुभिः

यद्गुपुर्विहितं तेन कः सम्बन्धस्तदात्मनः ૨૪૨

નાના પ્રકારના જડ પરમાણુઓથી બનેલા શરીર સાથે ચૈતન્ય જ્ઞાનરૂપ આત્માને શું સંબંધ છે તે મુમુક્ષુએ વિચાર કરવો. ૫

अन्यत्वमेव देहेन स्याद्भृशं यत्र देहिनः

तत्रैक्यं बन्धुभिः सार्धं बहिरङ्गैः कुतो भवेत् २४३

जे आत्मा पोताना देहयो अत्यंत जुहो छे तो पछी अहिरंग जे कुटुंबादिक तेनी साथे आत्मानी अैक्यता कुम होध शक? ६

ये ये सम्बन्धमायाताः पदार्थाश्चेतनेतराः

ते ते सर्वेऽपि सर्वत्र स्वस्वरूपाद्रिलक्षणाः २४४

आ जगतमां जे जे जउ पदार्थो कु यैतन्यवाणां पदार्थो आत्माना अ'अधमां जेजायां छे ते परस्पर जुदांज छे अने आत्मा सौथी न्यारो छे. ७

त्वस्वरूपमतिक्रम्य पृथक् पृथग् व्यवस्थिताः

सर्वेऽपि सर्वथा मूढ भावान्नैलोक्यवर्तिनः २४५

हे मूढ प्राणी! त्रलु लोकमां रहुवा समस्त पदार्थो तारा स्वइपथी बिन छे माटे तेने पोताना न मानी ले तेनी साथे अ'धाधश नहि. ८

शार्दूल.

मिथ्यात्वप्रतिबद्धदुर्णयपथभ्रान्तेन बाह्यानलं

भावान् स्वान् प्रतिपद्य जन्मगहने खिन्नं त्वया प्राक् चिरम्

संप्रत्यस्तसमस्तविभ्रमभवश्चिद्रूपमेकं परम्

स्वस्थं स्वं प्रविगाह्य सिद्धिवनितावक्त्रं समालोक्य २४६

हे आत्मन् ! तुं आ संसारइपी मोटा जंगलमां मिथ्यात्वना सेवनथी उत्पन्न थयो, हुमेशां अन्यायना मार्गमां लभ्यो, आल पदार्थोनि पोताना करी मान्या, धलो वपत जेदपिन थयो, माटे हुवे अे अधी

બમણાને તથા પોતાના શરીરમાં રહેલા ઉત્કૃષ્ટ ચૈતન્યરૂપ તારા પોતામાં પ્રવેશ કર અને મુક્તિના સ્વરૂપને જો. ૯

॥ इति अनित्यभावना श्लोकाः ९ ॥

“ ૬ અશુચિત્વ ભાવના. ”

નિસર્ગગલિનં નિન્દ્યમનેકાશુચિસંમૃતમ્

શુક્રાદિવીજસંભૂતં ઘૃણાસ્પદમિદં વપુઃ ૨૪૭

પ્રાણીનું શરીર મલ મૂત્રાદિ અસ્પૃશ્ય પદાર્થોથી ભરેલું, સ્વભાવથી જ નિંદ્ય પિત્ત, કફ વિગેરે અપવિત્ર પદાર્થો અરતું, વીર્ય અને લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલું છે માટે પ્રથમ તે પોતાનું જ શરીર ઝ્વાનિનું સ્થાન છે. ૧

અમૃગ્માંસવસાકીર્ણં શીર્ણં કીકસર્પિજરમ્

શિરાનદ્વં ચ દુર્ગન્ધં ક શરીરં પ્રશસ્યતે ૨૪૮

આ શરીર, લોહી, માંસ, ચરબીથી ભરેલું હાડકાનું પાંજરું, નાડીયો રૂપી દોરડીથી બાંધેલું દુર્ગંધવાળું એ શરીરમાં વખાણવા યોગ્ય શું ? ૨

પ્રસ્રવન્નવભિદ્વૈરૈઃ પૂતિગંધાન્નિરંતરમ્

ક્ષણક્ષયં પરાધીનં શશ્વન્નરકલેવરમ્ ૨૪૯

શરીરના નવ છિદ્રોમાંથી નિરંતર દુર્ગંધ અર્થા કરે છે તથા ક્ષણ દ્વંસી છે, તથા જે શરીર કાયમ ખોરાક પાણીને આધીન છે. ૩

કૃમિજાલસમાકીર્ણે રોગપ્રચયપીડિતે

જસર્જરિતે કાયે કીદૃશી મહતાં રતિઃ ૨૫૦

આ શરીર ક્રમીયાથી વ્યાપ્ત, દરેક રોગોના ખબનારૂપ અને ધ-
પણથી ખબલબેલા આ તુચ્છ શરીરમાં રત્ની શી રીતે કરવી ? ૪

યદ્યદ્વસ્તુ શરીરેઽત્ર સાધુબુદ્ધયા વિચાર્યતે
તત્તત્સર્વ ઘૃણાં દત્તે દુર્ગન્ધ્યાઽમેધ્યમન્દિરે ૨૫૧

સદા અપવિત્ર અને દુર્ગન્ધતાના મંદીરરૂપ આ શરીરમાં પવિત્ર
શુદ્ધિથી જોઈએ તો શરીરમાં રહેલા દરેક પદાર્થો ત્રાસ ઉપબલવે એવા છે. ૫

યદીદં શોધ્યતે દૈવાચ્છરીરં સાંગરૌમ્બુભિઃ
દૂષયત્યપિ તાન્યેવં શોધ્યમાનમપિક્ષણે ૨૫૨

જો આ શરીર કદાચ સમુદ્રના પાણીથી ઘેરું હાય તો સમુદ્રનું પાણી
મેલું થાય પણ શરીર શુદ્ધ થાય નહિ. શરીર સદા મલિનતા પૂર્ણ છે. ૬

કલેવરમિદં ન સ્યાદ્યદિ ચર્માવગુણિતમ્
મક્ષિકાકૃમિકાકેભ્યઃ સ્યાત્ ત્રાતું કસ્તદા પ્રમુઃ ૨૫૩

શરીરના ઉપર ચામડું જડ્યું છે એટલે ઠીક લાગે છે. પણ જો ચામડા-
ની મદ્દેલ નહોત તો માખીઓ, કાગડા, અને બીજા જંતુઓથી કોણ બચાવત ? ૭

તૈરેવ ફલમેતસ્ય ગૃહીતં પુણ્યકર્મભિઃ
વિરજ્ય જન્મનઃ સ્વાર્થે ચૈઃ શરીરં કદાર્થિતમ્ ૨૫૪

આવું ક્ષણધ્વંસિ માનવ શરીર પામી ને તે માણસ લાગ્યશાળી
ગણાય કે જેણે પવિત્ર કર્મો કરી સંસારમાંથી આસક્તિ છોડી પોતાના
કહ્યાણ માટે માયાવી પદાર્થોથી વૈરાગ્ય પામી જન્મના બંધનથી છુટવા

સમગળ પૂર્વક જોણે શરીરને કષ્ટ આપી પોતાનો સ્વાર્થ સાધ્યો છે.

॥ इति अशुचिभावना श्लोकाः ८ ॥

“ ૭ આસ્રવ ભાવના. ”

मनस्तनुवचःकर्म योग इत्याभिधीयते

સ એવાસ્રવ इत्युक्तस्तत्त्वज्ञान विशारदैः ૨૫૫

મન, વચન, શરીરનું ક્રોધ પદાર્થ સાથે જોડાવું તેને જ્ઞાનીજનો યોગ કહે છે અને તે યોગજ આશ્રવ કહેવાય છે. ૧

वाद्धैरन्तः समादत्ते यानपात्रं यथा जलम्

छिद्रैर्जीवस्तथा कर्मयोगरन्त्रैः शुभाशुभम् ૨૫૬

જેમ દરિયામાં રહેલું વહાણ પોતાના છિદ્રથી જલનું ગ્રહણ કરે છે તેમ જીવ-મન, વચન, અને કાયાથી શુભાશુભ કર્મને એકઠાં કરે છે-મેળવે છે. ૨

यमप्रशमनिर्वेदतत्त्वचिन्तावलम्बितम्

मैत्र्यादिभावना रुढं मनः सूते शुभास्रवम् ૨૫૭

યમ-(અણુવ્રત-મહાવ્રત) પ્રશમ-કષાયોની મંદતા, નિર્વેદ-વૈરાગ્ય તથા તત્ત્વોનું ચિન્તવન-એ ચાર આલંબન તથા સર્વભૂતમાં મૈત્રી, ચિન્તમાં પ્રસન્નતા, દયા તથા સર્વત્ર સમાન ભાવ-આ ચાર મનની ભાવના જેને હોય તેનું મન હમેશાં શુભ આસ્રવને ઉત્પન્ન કરે. ૩

कषायदहनोद्भिप्तं विषयैर्व्याकुलीकृतम्

संचिन्नेति मनः कर्म जन्मसम्बन्धसूचकम् ૨૫૮

काम, क्रोध वगैरे अग्निथी जेनुं मन अणतुं होय तथा इंद्रियोना विषयोथी व्याकुण रहतुं होय तो ते, मन, संसारने अधनने सुख वनार अशुभ कर्मेना संयय करे छे अेम जलुवुं. ४

विश्वव्यापारनिर्मुक्तं श्रुतज्ञानावलम्बितम्
शुभास्रवाय विज्ञेयं वचः सत्यं प्रतिष्ठितम् २५९

ज्यारे मन संसारने वधारतारा व्यापारती जेष्टा न करे, ज्ञानने अने ज्ञानने आशेरा ले, सायुं अने प्रभालुिक वयन जेले त्तारे शुभास्रवती निशानी जलुवती. ५

अपवादास्पदीभूत मसन्मार्गोपदेशकम्
पापास्रवाय विज्ञेय मसत्यं परुषं वचः २६०

जगतमां निंदाय, जोटा रस्तानो उपदेश आपे, जोटुं अने कठोर वयन जेले ते मन अशुभ आस्रवने उत्पन्न करे छे. ६

सुगुप्तेन सुकायेन कायोत्सर्गेण वानिशम्
संचिनोति शुभं कर्म काययोगेन संयमी २६१

कायोत्सर्भवडे अथवानियममां राभेला शरीरवडे महात्मा पुरषो शरीरना व्यापारथी अहर्निश्च शुभ कर्मेनि अेकडां करे छे. ७

सततारंभयोगैश्च व्यापारैर्जन्तुघातकैः
शरीरं पापकर्माणि संयोजयति देहिनाम् २६२

नानाविध आरंभ सभारंभोवडे अने ज्व हिंसावाणा व्यापारवडे शरीररूप साधन ज्वने पाप कर्मेमां जेडे छे. ८

શિવરિણી.

કષાયાઃ ક્રોધાદ્યાઃ સ્મરસહચરાઃ પંચવિષયાઃ

પ્રમાદામિથ્યાત્વં વચનમનસી કાય ઇતિ ચ

દુરન્તે દુધ્યાને વિરતિવિરહશ્ચેતિનિયતમ્

સ્રવન્ત્યેતે પુંસાં દુરિતપટલં જન્મભયદમ્ ૨૬૩

જીવ, મિથ્યાત્વ, પ્રમાદ તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામદેવના સખા-
૩૫ પાંચ વિષયો તથા મન વચન કાયાનો અસંયમ, અવૃત્ત, અશુભ ધ્યાન,
આ સર્વના યોગથી નીચમપૂર્વક પાપ૩૫ આશ્રવોને એકઠા કરે છે. ૯

॥ ઇતિ આસ્રવભાવના શ્લોકાઃ ૯ ॥

“ ૮ સંવરભાવના. ”

સર્વાસ્રવનિરોધો યઃ સંવરઃ સ પ્રકીર્તિતઃ

દ્રવ્યભાવવિભેદેન સ દ્વિધા મિચ્ચતે પુનઃ ૨૬૪

સમસ્ત આશ્રવોના નિરોધને સંવર કહેવાય છે. તે દ્રવ્ય સંવર
તથા ભાવ સંવર એમ બે પ્રકારના હોય છે. ૧

યઃ કર્મપુદ્ગલાદાનવિચ્છેદઃ સ્યાત્તપસ્વિનઃ

સ દ્રવ્યસંવરઃ પ્રોક્તો ધ્યાનનિર્ધૂતકલ્મષૈઃ ૨૬૫

ધ્યાનથી પાપનો નાશ કરનારા ૩૫ઓએ કલ્મ્ છે કે જે તપસ્વીઓ
કર્મ પુદ્ગલને આવતા અટકાવે છે તે દ્રવ્ય સંવર છે. ૨

या संसारनिमित्तस्य क्रियाया विरतिः स्फुटम्

स भावसंवरस्तज्ज्ञैर्विज्ञेयः परमागमात् २६६

संसारना कारणरूपेण ज्ञेयं कर्म ग्रहणं क्रिया तेषां विरामप्राप्तये
ते भावसंवरं कहेवाय. ते भावसंवरशास्त्रोपदेशो ज्ञेयः ३

असंयममयैर्बाणैः संवृतात्मा न भिद्यते

यमी यथा सुसन्नद्धो वीरः समरसंकटे २६७

जन्मलक्षणं यत्पुत्रं पश्यति लज्जितो वीरपुत्रं पश्यति
वेदातो नथी, तेन वैराग्यवाणेन मनुष्ये असंयमः (विषय)
इयं पश्यति विधातो नथी. ४

जायते यस्य यः साध्यः स तेनैव निरुध्यते

अप्रमत्तैः समुद्युक्तैः संवरार्थं महर्षिभिः २६८

प्रमादविनाशे अने संवरमां उद्योगी मुनियोगद्वारा ज्ञेयः
द्वारा ज्ञेयः विषय इंधाय तेन रस्तेषु ते विषयते अटकावयो. ५ जन्मक-

क्षमा क्रोधस्य मानस्य मार्दवं त्वार्जवं पुनः

मायायाः सङ्गसन्न्यासो लोभस्यैते द्विषः क्रमात् २६९

कामेन जितवानुं साधनं क्षमा ज्ञेयं, अलिमानेन जितवानुं साधनं
भ्रष्टभावः, मायानेन जितवानुं साधनं सरलता अने लोभने जितवानुं साधनं
परिग्रहो लागू करो. ते आकर्मणो शत्रुने जितवा. ६

रागद्वेषौ समत्वेन निर्ममत्वेन वानिशम्

मिथ्यात्वं दृष्टियोगेन निराकुर्वन्ति योगिनः २७०

યોગી પુરુષો રાગ દ્વેષને સમભાવથી અને નિરહંકારપણાથી જીતે
 ૭. અને સમ્યક્ દર્શનથી મિથ્યાત્વને જીતે છે. ૭

અવિદ્યાપસરોદ્ભૂતં તમસ્તત્ત્વાવરોધકમ્

જ્ઞાનસૂર્યાશુભિર્વાદં સ્ફોટયન્ત્યાત્મદર્શિનઃ ૨૭૧

આત્મજ્ઞાની પુરુષો, અવિદ્યાના વિસ્તારથી ઉત્પન્ન થયેલા,
 અને તત્ત્વ જ્ઞાનને રોકનારા, અજ્ઞાનરૂપ અધિકારને જ્ઞાનરૂપ
 સૂર્યના કિરણોથી ઉડાડી મુકે છે. ૮

અસંયમગરોદ્ધારં સત્સંયમસુધામ્બુભિઃ

નિરાકરોતિ નિઃસઙ્કં સંયમી સંવરોદ્યતઃ ૨૭૨

સંવર પાળવામાં તત્પર નિઃસંકે મુનિ અસંયમરૂપી જરેને સત્ય
 અંયમરૂપી અમૃતથી દૂર કરીજ નાખે છે.

દ્વારપાલીવ યસ્યોશ્ચૈર્વિચારચતુરા મતિઃ

હૃદિ સ્ફુરતિ તસ્યાથ સ્મૃતિઃ સ્વપ્નેઽપિ દુર્ઘટા ૨૭૩

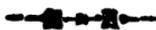
જેના હૃદયમાં દ્વારપાલીની પેઠે ઉત્તમ વિચાર કરવામાં
 ચતુરમતિ સ્પુરાયમાન હોય તેના હૃદયમાં કોઈ દીવસ સ્વપ્નામાં
 પણ પાપની ઉત્પત્તિ થતીજ નથી. ૧૦

વિહાયકલ્પનાજાલં સ્વરૂપેનિશ્ચલં મનઃ

યદાગ્રત્તે તદૈવ સ્યાન્મુનેઃ પરમસંવરઃ ૨૭૪

જે વખતે સમસ્ત પ્રકારની કલ્પનાની બળને છોડી દેઈ પોતાનું મન સ્વ-
 સ્વરૂપમાં નિશ્ચળ થંભાવી દે તે તેજ વખતે શ્રેષ્ઠ સંવર(સમાધિ)પ્રાપ્ત થાય. ૧૧

॥ इति संवर भावना श्लोकाः ११ ॥

“ ૧ નિર્જર ભાવના. ”

यया कर्माणि शीर्यन्ते बीजभूतानि जन्मनः

प्रणीता यमिभिः सेयं निर्जरा जीर्णबन्धनैः २७५

જે ભાવનાવડે જન્મના બીજરૂપ કર્મો વીખેરાય છે, તે ભાવનાને શિષિ જનો નિર્જરા કહે છે. ૧

सकामाकामभेदेन द्विधा सा स्याच्छरीरिणाम्

निर्जरा यमिनां पूर्वा ततोऽन्या सर्वदेहिनाम् २७६

તેનિર્જરા ભાવના એ પ્રકારની છે, પહેલી સકામ અને બીજી અકામ તેમાં અકામ નિર્જરા મુનિયોતી છે અને અકામ નિર્જરા સમસ્ત પ્રાણીયોતી છે. ૨

विशुद्ध्यति हुताशेन सदोषमपि काश्चनम्

यद्वत्तथैव जीवोऽयं तप्यमानस्तपोऽग्निना २७७

જેમ મેલવાળું સોનું અગ્નિમાં તપાવવાથી શુદ્ધ થાય છે તેમ આજીવ તપરૂપી અગ્નિમાં તપાવવાથી નિર્દોષ બને છે. તપ કરવાથી માર્કા કર્મ નાશ પામે છે. ૩

तत्र बाह्यं तपः प्रोक्तं मुपवासादिषड्विधम्

प्रायश्चित्तादिभिर्भेदैरन्तरंगं च षड्विधम् २७८

બાહ્ય તપ અને આભ્યંતર તપ આમ એ પ્રકારના તપ છે તેમાં ઉપવાસ, મિતાહાર, વૃત્તિનિરોધ, રસ પરિત્યાગ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ અને કાય કલેશ આ છ બાહ્યતપનાં લક્ષણો. પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વૈયાવૃલ્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન આ છ અભ્યંતર તપના લક્ષણો છે. ૪

નિવેદપદવીં પ્રાપ્ય તપસ્યતિ યથા યથા

યમી ક્ષપતિ કર્માણિ દુર્જયાનિ તથા તથા ૨૭૯

સંયમ ધારી મુનિ વૈરાગ્ય પદવીને પામીને જેમ જેમ તપ કરે છે તેમ તેમ દુર્જય કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૫

ધ્યાનાનલસમાલીલ મપ્યનાદિસમુદ્ભવમ્

સદ્યઃપ્રક્ષીયતે કર્મ શુદ્ધચત્યઙ્ગી સુવર્ણવત્ ૨૮૦

જીવને અનાદિકાળથી લાગેલાં કર્મો ધ્યાનરૂપી અગ્નિના સ્પર્શથી તલકાળ નાશ પામે છે અને મનુષ્ય શુદ્ધ સોના જેવો નિર્મળ થાય છે. ૬

શિખરિણી.

તપસ્તાવદ્બાહ્યં ચરતિ સુકૃતી પુણ્યચરિત

સ્તતશ્ચાત્માધીનં નિયતવિષયં ધ્યાનપરમમ્ ॥

ક્ષપત્યન્તલીનં ચિરતરચિતં કર્મપટલમ્

તતો જ્ઞાનાંભોર્ધિં વિશતિ પરમાનન્દનિલયમ્ ૨૮૧

સદાચાર અને પવિત્ર આચરણવાળો માણસ પ્રથમ ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપનું સેવન કરે છે, ચાર પંચી આત્માધીન આભ્યન્તર તપનો અને તેમાં પણ નિષ્કામ સેવા અને પ્રભુના ધ્યાનનો વિષય રાખે છે તેથી અંતઃકરણમાં લાંબા વખતના ભેગા થયેલા કર્મના સમૂહને તોડી નાખે છે, ચાર બાદ, પરમાનન્દના સ્થાનરૂપી, જ્ઞાનરૂપી, અમૃતના અમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. ૭

इति निर्जरभावना श्लोकाः ७ ॥

“ ૧૦ ધર્મ ભાવના. ”

પવિત્રી ક્રિયતે येन येनैवोद्घ्रियते जगत्

નમસ્તસ્મૈ દયાદ્રાઘ્ય ધર્મકલ્પાહ્નિપાય વૈ ૨૮૨

જે વડે જગત્ પવિત્ર કરાય છે, જે વડે જગત્નો ઉદ્ધાર થાય છે તે દયાના રસથી ભીંના એવા ધર્મરૂપી કલ્પતરૂને નમસ્કાર હો. ૧

दशलक्ष्मयुतःसोऽयं जिनैर्धर्मःप्रकीर्तितः

યસ્યાંશમપિ સંસેવ્યો વિન્દન્તિ યમિનઃ શિવમ્ ૨૮૩

તીર્થકરોએ ધર્મના દશ લક્ષણો કહ્યાં છે. જેના અંશ માત્રનું સેવન કરવાથી નિયમવાળો મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે. ૨

चिन्तामणिर्निधिर्दिव्यः स्वर्धेनुः कल्पपादपः

ધર્મસ્યૈતે શ્રિયાસાર્દ્ધ મન્યે મૃત્યાશ્ચિરંતનાઃ ૨૮૪

ચિન્તામણિરુત્તમ, દિવ્ય નવનિધિ, કામધેનુ, તથા કલ્પવૃક્ષ, એ બધા ધર્મના લાંબા વખતના સેવકો છે, એમ હું (અંથકર્તા) માનું છું. ૩

धर्मो नरोरगार्धाशनाकनायकवाञ्छिताम्

અપિ લોકત્રયીપૂજ્યાં શ્રિયં દત્તે શરીરિણામ્ ૨૮૫

ધર્મ, જીવોને ધરણેન્દ્ર ચક્રવર્તી તથા દેવેન્દ્રદ્વારા વાંછિત અને ત્રણ લોકને પૂજવા યોગ્ય એવી શ્રેષ્ઠ સંપત્તિને આપે છે. ૪

धर्मो व्यसनसम्पाते पाति विश्वं चराचरम्

સુસ્વામૃતપયઃપૂરૈઃ પ્રીણયત્યસ્વિલં જગત્ ૨૮૬

ધર્મ, મોટા સંકટ વખતે સ્થાવર જંગમાત્મક આખા વિશ્વની રક્ષા કરે છે અને સુખરૂપી અમૃતના પ્રવાહોવડે જગતને પ્રસન્ન કરે છે. ૫

पर्जन्यपवनाकेन्दु धराम्बुधिपुरन्दराः

अमी विश्वोपकारेषु वर्तन्तेधर्मरक्षिताः

૨૮૭

ધર્મવડે રક્ષા કરાયલા મેઘ, પવન, સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, સમુદ્ર, અને ઈંદ્ર એ બધા અખિલ વિશ્વના ઉપકારમાં રહેલા છે. ૬

न तत् त्रिजगतीमध्ये भुक्तिमुक्तयोर्निबन्धनम्

प्राप्यते धर्मसामर्थ्या त्रयद्यमितमानसैः

૨૮૮

ત્રણ જગતમાં ભોગનું કે મોક્ષનું એવું કોઈ કારણ નથી કે જેને ધર્મી-ત્મા પુરૂષ ધર્મની સત્તાથી ન મેળવી શકે. ધર્મ મનોવાંછિત પદને આપે છે. ૭

धर्मोऽगुरुश्चमित्रं च धर्मः स्वामी च बान्धवः

अनाथवत्सलः सोऽयं संत्राता कारणं विना

૨૮૯

ધર્મ, ગુરુ છે, મિત્ર છે, સ્વામી છે, બંધુ છે, ધર્મ હેતુ વિના અનાથોનો રક્ષા કરનાર છે. ૮

नरकांधमहाकूपे पततां प्राणिनां स्वयम्

धर्म एव स्वसामर्थ्या इत्थे हस्तावलम्बनम्

૨૯૦

પોતાની મેળે નરકરૂપી કુવામાં પડતાં પ્રાણીઓને ધર્મજ પોતાના સામર્થ્યથી હાથનું આલંબન આપી પાછા ખેંચી લે છે. ૯

महातिशयसम्पूर्ण कल्याणोद्दाममन्दिरम्

धर्मो ददाति निर्विघ्नं श्रीमत्सर्वज्ञवैभवम्

૨૯૧

ધર્મ મહા અતિશયથી પૂર્ણ, અને કલ્યાણોનું ઉત્કટ સ્થાન છે, અને વિઘ્ન રહિત શ્રી સર્વજ્ઞના વૈભવને, પણ ધર્મ આપે છે. ૧૦

ન ધર્મસદૃશઃકથિત્ સર્વાભ્યુદયસાધકઃ

આનન્દકુજકન્દશ્ચ હિતઃપૂજ્યઃશિવપદઃ

૨૯૨

દરેક પ્રકારની આપાદી આપનાર ધર્મ જેવો કોઈ નથી. ધર્મ આનંદરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે, હિતકર છે, પૂજનીય છે, અને મોક્ષ આપનાર પણ ધર્મજ છે. ૧૧

બ્યાલાનલોરગવ્યાઘ્ર દ્વિપશાર્દૂલરાક્ષસાઃ

ત્રુપાદયોઽપિ દ્રુહ્યન્તિ ન ધર્માધિષ્ટિતાત્મને

૨૯૩

ધર્મમાં જેનો આત્મા સ્થિર થયો હોય તેને સર્પ, અગ્નિ, વિષ, વાધ, હાથી, સિંહ, રાક્ષસ અને રાબ્બ વગેરે કોઈ દ્રોહ કરતા નથી. ૧૨

નિઃશેષં ધર્મસામર્થ્યં ન સમ્યગ્વક્તુમીશ્વરઃ

સ્ફુરદ્વક્ત્રસહસ્રેણ ભુજગેશોઽપિ ભૂતલે

૨૯૪

જગતમાં ધર્મના સમગ્ર સામર્થ્યને કહેવા માટે હબ્બર મુખવળો શેષનાગ પણ સમર્થ નથી. તો હું (શુભચંદ્રાચાર્ય) કેમ સમર્થ થાઉં. ૧૩

ધર્મધર્મેતિ જલપંતિ તત્ત્વશૂન્યાઃ કુદ્રષ્ટયઃ

વસ્તુતત્ત્વં ન બુદ્ધ્યન્તે તત્પરીક્ષાઽક્ષમા યતઃ

૨૯૫

તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાનહીન મનુષ્યો ધર્મ ધર્મ એવા શબ્દો બોલે છે, પણ તેની પરીક્ષા કરવામાં અશક્ત ખરી વસ્તુના તત્ત્વને ભાણુતા નથી. ૧૪

તિતિક્ષામાર્દવં શૌચમાર્જવં સત્યસંયમૌ

બ્રહ્મચર્યતપસ્ત્યાગા કિશ્ચન્યં ધર્મ ઉચ્યતે

૨૯૬

ધર્મના દશ પ્રકાર કહે છે, ૧ ક્ષમા, ૨ મૃદુતા, ૩ શૌચ, ૪ આર્જવ, ૫ સત્ય, ૬ સંયમ, ૭ બ્રહ્મચર્ય, ૮ તપ, ૯ ત્યાગ, ૧૦ આર્કિચન્ય ૦ ૧૫

આર્યા.

યદ્યત્સ્વસ્યાનિષ્ઠં તત્તદ્વાક્વિત્તકર્મભિઃકાર્યમ્

સ્વપ્નેઽપિ નો પેરેષામિતિ ધર્મસ્યાગ્રિમં લિઙ્ગમ્ ૨૧૭

ધર્મનું મુખ્ય ચીન્હ તો એ છે કે જેને ક્રિયાઓ આપણને અનિષ્ટ થાય તેવી ક્રિયાઓ પારકા માટે સ્વપ્નામાં પણ ન કરવી. ૧૬

॥ इति धर्मभावना श्लोकाः १६ ॥

“ ૧૧ લોક ભાવના. ”

યત્રૈતે જન્તવઃસર્વે નાનાગતિષુ સંસ્થિતાઃ

ઉત્પદ્યન્તે વિપદ્યન્તે કર્મપાશવશંગતાઃ ૨૧૮

જે આ સંસારમાં નાના પ્રકારની ગતિમાં રહેલા દરેક પ્રાણીઓ કર્મ પાશલાને આધીન રહ્યા થકા જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે. ૧

॥ इति लोकभावना ॥

“ ૧૨ બોધિદુર્લભભાવના. ”

દુરન્તદુરિતારાતિપીડિતસ્યપ્રતિક્ષણમ્

કુચ્છાન્નરકપાતાલ તલાર્જીવસ્ય નિર્ગમઃ ૨૧૯

દુરંત પાપરૂપ શત્રુથી હુમ્મશા પીડાતા જીવોને નરકથી પણ નીચું સ્થળ જે નિગોદ છે તેમાંથી નીકળવું અતી કઠીન છે. ૧

તસ્માદ્યદિ વિનિષ્ક્રાન્તઃ સ્થાવરેષુ પ્રજાયતે

ત્રસત્વમથવાડ્વનોતિ પ્રાણી કેનાડપિ કર્મણા ૩૦૦

તે નિત્ય નીગોદમાંથી નિકળે તેો પૃથિવ્યાદિ સ્થાવરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, સાર આદિ જીવ કોઈ પણ કર્મવડે ત્રસ ગતિમાં જન્મે છે. ૨

યત્પર્યાપ્તસ્તથા સંજ્ઞી પશ્ચાક્ષેડવયવાન્વિતઃ

તિર્યક્ષવપિ ભવત્યજ્ઞી તન્ન સ્વલ્યાડ્વશુભક્ષયાત્ ૩૦૧

કદાચિત્ ત્રસગતિ પામે પણ પૂર્ણ અવયવવાળું તિર્યચપણું ઓછા પાપના ક્ષયથી મળતું નથી તેમાં પણ મનસહિત પાંચે દ્રિય પશુનું શરીર દુર્લભ છે. અને સંપૂર્ણ અવયવો પામવા તેતો અતિ દુર્લભ છે. ૩

નરત્વં યદ્ગુણોપેતં દેશજાત્યાદિલક્ષિતમ્

પ્રાણિનઃપ્રાપ્નુવન્ત્યત્ર તન્મન્યેકર્મલાઘવાત્ ૩૦૨

જ્યારે કર્મનો નાશ થાયછે સારેજી જીવો સર્વગુણ સંપન્ન મનુષ્યપણું, સારો દેશ, ઉત્તમ જ્ઞાતિ, ઉત્તમ કુળ, વગેરે મેળવી શકે છે. ૪

આયુઃસર્વાક્ષસામગ્રી બુદ્ધિઃસાધ્વી પ્રશાન્તતા

યત્સ્યાત્તત્કાકતાલીયં મનુષ્યત્વેડપિ દેહિનામ્ ૩૦૩

મનુષ્યભવમાં પણ દીર્ઘાયુ, પાંચે ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણ સામગ્રી, સારી શુદ્ધિ અને શાંત સ્વભાવનો યોગ મળવો તે કાકતાલીય જીવો દુર્લભ છે. ૫

તતો નિર્વિષયં ચેતો યમપ્રશમવાસિતમ્

યાદિ સ્યાત્પુણ્યયોગેન ન પુનસ્તત્ત્વનિશ્ચયઃ ૩૦૪

કદાચ પુણ્ય યોગથી ઉપર કહેલી સામગ્રી મળે પણ વિષય રહિત યમ પ્રશમરૂપ શુદ્ધ ભાવનાવાળું ચિત્ત થવું તે કઠીન છે તેમાં પણ તત્ત્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું તેતો અત્યંત દુર્લભ છે. ૬

અત્યન્તદુર્લભેષ્વેષુ દૈવાલબ્દેષ્વપિ કચિત્

પ્રમાદાત્પચ્યવન્તેઽત્ર કેચિત્કામાર્થલાલસાઃ ૩૦૫

અત્યન્ત દુર્લભ અને ભાગ્ય યોગ્યથી એ પદાર્થો મળે સતે પણ કુટલાક વિષયાસક્ત મનુષ્યો પોતાના પ્રમાદથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૭.

માર્ગમાસાઘ્ય કેચિચ્ચ સમ્યગ્રત્નત્રયાત્મકમ્

ત્યજન્તિ ગુરુમિથ્યાત્વ વિષવ્યામૂઢચેતસઃ ૩૦૬

ક્રોધ ક્રોધ મનુષ્યો રત્નત્રયને (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર) પામીને પણ મિથ્યાત્વરૂપ વિષમાંન્યામૂઢ ચિત્તવાળા બની સન્માર્ગને છોડી દે છે. ૮

સુલભમિહ સમસ્તં વસ્તુજાતં જગત્યા

મુરગમુરનરેન્દ્રૈઃ પ્રાર્થિતં ચાધિપત્યમ્

કુલબલસુભગત્વોદ્દામરામાદિ ચાન્યત્

કિમુત તદિદમેકં દુર્લભં બોધિરત્નમ્ ૩૦૭

આ જગતમાં સમસ્ત દ્રવ્યનો સમૂહ સુલભ છે, તથા નાગ, દેવ, અને મોટા રાજાઓએ ઇચ્છેલું રાજવૈભવી સુખ પણ મળવું સહેલું છે, ઉત્તમકુળ, બળ, રૂપ, પ્રતાપ, અને સુંદર સ્ત્રી વગેરે અધું સુલભ છે પણ જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર્ય આ રત્નત્રય મળવાં મુશ્કેલ છે. ૯

“ ઉપસંહારઃ ”

શાર્દૂલવૃત્તમ્

एता द्वादशभावनाः खलु सखे सख्योऽपवर्गश्रियः

तस्याः संगमलालसैर्घटयितुं मैत्रीं प्रयुक्ता बुधैः

एतासु प्रगुणीकृतासु नियतं मुक्त्यंगना जायते

सानन्दा प्रणयप्रसन्नहृदया योगीश्वराणां मुदे ३०८

આ આર ભાવનાઓ મોક્ષરૂપ લક્ષ્મીની એનપણીયો છે અને મોક્ષની આશાવાળા પંડિતોવડે ગાઠ મૈત્રી કરવા યોગ્ય છે, માટે હું સખા ! હૃદયેશાં તે ભાવનાઓનું સેવન કર્યાથી પ્રેમરૂપ પ્રસન્ન હૃદયવાળી આનંદ સ્વરૂપ મુક્તિરૂપ સ્ત્રી યોગીશ્વરોના આનંદ માટે થાય છે. ૧૦

॥ इति बोधि दुर्लभ भावना श्लोकाः १० ॥

॥ अथ संक्षेपतः ध्यानस्वरूपः ॥

अस्मिन्ननादिसंसारे दुरन्ते सारवर्जिते

नरत्वमेव दुःप्राप्यं गुणोपेतं शरीरिभिः ३०९

સારવિનાના, અને પારવિનાના, અનાદિકાળના સંસારમાં, સદ્-ગુણોથી યુક્ત મનુષ્યપણું બહુજ દુર્લભ છે. ૧

काकतालीयकन्याये नोपलब्धं यदि त्वया

तर्चहि सफलं कार्यं कृत्वात्मन्यात्मनिश्चयम् ३१०

કાક તાલીય ન્યાયથી કદાચ મનુષ્યપણું મળ્યું તો પોતાને વિશે આત્માનો નિશ્ચય કરી તેને સફળ કરવું. એ અતિ જરૂરનું છે. ૨

મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે—

निःशेषकर्मसम्बन्ध परिविध्वंसलक्षणः

जन्मनः प्रतिपक्षो यः समोक्षः परिकीर्तितः ३११

પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ, અને અનુભાગ ૩૫ બધાં કરોતે નાશ કરનાર તથા સંસારનો પ્રતિપક્ષી (શત્રુ) મોક્ષ કહેવાય છે. ૩

દૃગ્વીર્યાદિગુણોપેતં જન્મક્લેશૈઃ પરિચ્યુતમ્

ચિદાનન્દમયં સાક્ષાત્ મોક્ષમાત્યન્તિકં વિદુઃ ૩૧૨

દર્શન તથા વીર્યાદિ ગુણો સહિત તથા સંસારના કલેશો રહિત, જ્ઞાનમય જે છેલ્લી અવસ્થા તેનું નામ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. ૪

અત્યક્ષં વિષયાતીતં નિરૌપમ્યં સ્વભાવજમ્

અવિચ્છિન્નં સુખં યત્ર સ મોક્ષઃ પરિપક્વતે ૩૧૩

ઇંદ્રિયોથી અગોચર, વિષયોથી દૂર, ઉપમા રહિત, સ્વભાવથી ઉપજેલું, અને દેશ, કાળના પરિછેદ વિનાનું જે સુખ તે મોક્ષ કહેવાય છે. ૫

નિર્મલો નિષ્કલઃ શાન્તો નિષ્પન્નોઽત્યન્તનિર્વૃતઃ

કૃતાર્થઃ સાધુબોધાત્મા યત્રાત્મા તત્પદં શિવમ્ ૩૧૪

જેમાં આત્મા નિર્મળ, શરીર રહિત, ક્ષોભ રહિત, શાન્ત, સિદ્ધ રૂપ, અત્યન્ત અવિનાશી, સુખરૂપ, કૃતકૃત્ય, સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ બની બાકી તે મોક્ષ કહેવાય છે. ૬

ભવક્લેશવિનાશાય પિવ જ્ઞાનસુધારસમ્

કુરુ જન્માબ્ધિમત્યેતું ધ્યાનપોતાવલમ્બનમ્ ૩૧૫

હે આત્મા ! તું સંસારના દુઃખને નાશ કરવા માટે જ્ઞાન રૂપ અમૃતને પી, અને જન્મ મરણ રૂપ સમુદ્રને તરવા માટે ધ્યાન રૂપ વહાણને અંગીકાર કર. ૭

મોક્ષઃ કર્મક્ષયક્રદેવ સ સમ્યગ્જ્ઞાનતઃ સ્મૃતઃ

ધ્યાનસાધ્યં મતં તદ્વિ તસ્માત્તદ્વિતમાત્મનઃ ૩૧૬

કર્મોના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે, કર્મોના ક્ષય સમ્યક્ જ્ઞાનથી થાય છે, અને સમ્યક્ જ્ઞાન ધ્યાનથી થાય છે, તેથી ધ્યાન આત્મશ્રેયનો હેતુ છે. ૮

અપાસ્ય કલ્પનાજાલં મુનિભિ મૌક્તુમિચ્છુભિઃ

પ્રશમૈકપરૈર્નિત્યં ધ્યાનમેવાવલમ્બિતમ્ ૩૧૭

આત્માનું હિત ધ્યાનથીજ છે, એમ ધારી કર્મોથી છુટવાની ઇચ્છાવાળા, અને સદા શાંતિમાંજ રહેનારા, મુનિવરોએ બધી કલ્પનાની બળને દૂર કરી, ધ્યાનનુંજ આલંબન કર્યું છે. ૯

મોહંત્યજ ભજ સ્વાસ્થ્યં મુશ્ચ સજ્ઞાન્ સ્થિરીભવ

યતસ્તે ધ્યાનસામગ્રી સવિકલ્પા નિગદ્યતે ૩૧૮

ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય ! મોહનો ત્યાગ કર, શાંતિને પ્રાપ્તકર, વિષય વાસના તથા તૃષ્ણાને તજી અને સ્થિર ચિત્તવાળો થા. કારણ કે હું તુને સવિકલ્પા નામની ધ્યાન સામગ્રી કહું છું. ૧૦

उत्तितीर्षु र्महापङ्कात् जन्मसंज्ञाद्दुरुत्तरात्

यदि किं न तदा धत्से धैर्यं ध्याने निरन्तरम् ૩૧૯

હે શિષ્ય ! જો તું દુસ્તર સંસાર રૂપી કાઠવમાંથી નીકળવા ઇચ્છતો હો તો કાયમ ધ્યાનમાં ધીરજ કેમ રાખતો નથી ? ૧૧

चित्ते तव विवेकश्रीर्यद्यशङ्का स्थिरीभवेत्

कीर्त्यते ते तदा ध्यानलक्षणं स्वान्तशुद्धिदम् ૩૨૦

हे शाश्वत शिष्य ! जे तारा यित्तमां निःशङ्करीते विवेक बद्धमी
स्थिर थर्ध होय तो तारा मननी शुद्धि करनाई ध्याननुं बक्षणुहुं कहुं धुं, १२

इयं मोहमहानिद्रा जगन्नयविसर्पिणी

यदि क्षीणा तदाक्षिप्रं पिव ध्यानसुधारसम् ३२१

हे शिष्य ! तणु लोकांमां इलायली अनी मोहश्ची निद्रा जे उडी
होय तो तुं ध्यान श्ची अमृतरसनं पान कर. १३

बाह्वान्तर्भूतनिःशेषसङ्गमूर्च्छा क्षयं गता

यदि तच्चोपदेशेन ध्याने चेतस्तदार्षिय ३२२

हे लव्य ! जे तत्वज्ञानना उपदेश वडे, आब्य अने आब्यंतर
तारी समस्त भमताओ नाश पाभी होय तो ध्यानमां यित्तने जेडी हे. १४

विरज्य कामभोगेषु विमुच्य वपुषि स्पृहाम्

निर्ममत्त्वं यदिप्राप्तस्तदा ध्यातासि नान्यथा ३२३

हे लव्य ! विषय भोगोमां वैराग्यने पाभीने तथा शरीर विषेनी
स्पृहा छोडीने जे तुं भमत्वरहित थयो हो तो तुं ध्यान करवाने योग्य
ओ. नहितर ध्यान करवाने योग्य नथी. १५

॥ इति संक्षेपतो ध्यानलक्षणश्लोकाः १५ ॥

॥ अथ गुणदोष विचारः ॥

ध्याता ध्यानं तथा धेयं फलंचेतिचतुष्टयम्

इति सूत्रसमासेन सविकल्पं निगद्यते

३२४

ધ્યાન કરનાર, ધ્યાન, ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુ અને ધ્યાનનું
રૂપ, આ ચાર પદાર્થો ભેદ સહિત સંક્ષેપથી કહેવાય છે. ૧

મુમુક્ષુર્જન્મનિર્વિગ્નઃ શાન્તચિત્તો વશી સ્થિરઃ

જિતાક્ષઃ સંવૃતો ધીરો ધ્યાતા શાસ્ત્રે પ્રશસ્યતે ૩૨૫

ધ્યાન કરનાર પ્રથમતો મુમુક્ષુ-મોક્ષની તીવ્ર પ્રવ્રજાવાળો હોય, વળી
સંસારથી તીવ્ર વૈરાગ્ય પામેલો, શાન્ત ચિત્તવાળો, મનવશ કરનાર, ઇન્દ્રિ-
યો દમનાર, તૃણાવિનાનો અને ધીરપુરુષ હોય તે ધ્યાનને લાયક ગણાય. ૨

હતંજ્ઞાનંક્રિયાશૂન્યં હતા ચાજ્ઞાનિનઃ ક્રિયા

ધાવન્નપ્યન્ધકોનષ્ઠઃ પશ્યન્નપિ ચ પક્કુકઃ ૩૨૬

ક્રિયા સહિત જ્ઞાન ફોગટ અને જ્ઞાનવિના ક્રિયા ફોગટ છે. જેમ
અંધનું દોડવું અને પાંગળાનું દેખવું ફોગટ છે તેમ. ૩

યસ્ય પ્રજ્ઞા સ્ફુરત્યુચ્ચૈરનેકાન્તેઽચ્યુતન્નમા

ધ્યાનસિદ્ધિર્વિનિશ્ચેયા તસ્ય સાધ્વી મહાત્મનઃ ૩૨૭

જે પુરુષની બુદ્ધિ અનેકાંતમાં પ્રભવિનાની અતિશય સ્ફુરતી હોય
તે પુરુષની, ધ્યાન સિદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારની નિશ્ચે થાય છે. ૪

યત્કર્મણિ ન તદ્વાચિ વાચિ યત્તન્ન ચેતસિ

યતેર્યસ્ય સ કિં ધ્યાનપદવીમધિરોહતિ ૩૨૮

જે ક્રિયામાં હોય તે બોલવામાં ન હોય તે બોલવામાં હોય તે મનમાં
ન હોય તે મનમાં હોય તે વર્તનમાં ન હોય આવા માયાવી સહુને પણ
ધ્યાન પદવી પ્રાપ્ત થતી નથી. ૫

सङ्गेनापि महत्त्वं ये मन्यन्ते स्वस्य लाघवम्

परेषां सङ्गवैकल्यात्ते स्वबुद्धयैव वञ्चिताः ३२९

जे मुनि थरते परिग्रह राप्ते अने ते परिग्रहथी पोताने भुष्टे माने अने जेनी पासे परिग्रह नहुय अेवा महात्माने हलका माने ते साधु पोतानी शुद्धिथी हगां गयेल छे अेम समञ्जुं. ६

कीर्तिपूजाभिमानार्तै लोकायात्रानुरञ्जितैः

बोधचक्षुर्विलुप्तं यैस्तेषां ध्याने न योग्यता ३३०

जे मुनि पोतानी कीर्ति, प्रतिष्ठा के अलिमानमां, आसक्तिवाणे छे अने धणा अनुभ्यो पोताना दर्शन करवा आवे अने सौ माने अेमां प्रसन्न थयेल छे ते मुनिये पोतानी ज्ञानरुपी आंभ नाश करी छे माटे ते पण ध्यानने योग्य नथी. ७

अन्तःकरणशुद्धयर्थं मिथ्यात्वविषमुद्धतम्

निष्ठयूतं यैर्न निःशेषं न तैस्तत्त्वं प्रमीयते ३३१

जे मुनियोधे अन्तःकरणनी शुद्धि माटे मिथ्यात्वरुपी अेर वमन करेल नथी तेअेवडे तत्व ज्ञानी शकतुं नथी. ८

कान्दर्पीप्रमुखाः पञ्च भावना रागराञ्जिताः

येषां हृदि पदं चक्रुः क तेषां वस्तुनिश्चयः ३३२

जेअेना हृदयमां कांपर्दी (कामविकार) वगेरे पांच लावनाअे स्थान करीने रूही हुय, तेअेने तत्वज्ञानअेअेरे पणु थायण नहि. ९

कान्दर्पी कैलिषी चैव भावना चाभियोगिकी

दानवी चापि सम्मोही त्याज्या पञ्चतयी च सा ३३३

તે પાંચ ભાવનાઓ કહે છે. ૧ કાંદર્પી (કામચેષ્ટા) ૨ કૈસ્થિપી (કલેશ કારીણી) ૩ આલિયોગિકી (યુદ્ધ ભાવના) ૪ દાનવી (સર્વ ભક્ષિણી) અને ૫ (સમોદી) કુદુમ્બ મોહની. આ પાંચે ભાવનાને સાગ કરવો તે શ્રેય છે. ૧૦

અનિરુદ્ધાક્ષસન્તાના અજિતોગ્રપરીષહા:

અત્યક્તચિત્તચાપલ્યાઃ પ્રસ્વલન્યાત્મનિશ્ચયે ૩૩૪

જેઓએ વિષયભોગની પ્રવૃત્તિ રૂંધી નથી, તથા ઉગ્ર પરિસહો જેણે છુટ્યા નથી, તથા જેણે ચિત્તની ચંચળતા તણ નથી, એવા મનુષ્યો આત્મ નિશ્ચયમાં ગોથાં ખાયાં કરે છે. તે આત્મ તત્વથી પતિત થાય છે. ૧૧

અનાસાદિતનિર્વેદા અવિદ્યાવ્યાધવશ્ચિતા:

અસંવર્ધિતસંવેગા ન વિન્દન્તિ પરં પદમ્ ૩૩૫

જેઓ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયા નથી, અને મિથ્યાત્વરૂપી પારાધીથી છેતરાયલા છે, અને જેઓને મોક્ષમાર્ગમાં અનુરાગ નથી તેઓ પરમપદને પામતા નથી. ૧૨

લોકાનુરજ્જકૈઃ પાપૈઃ કર્મભિર્ગૌરવં શ્રિતા:

અરહ્નિતનિજસ્વાન્તા અક્ષાર્થગહને રતાઃ ૩૩૬

અનુદ્વૃતમનઃશલ્યા અક્રુતાધ્યાત્મનિશ્ચયા:

અમિન્નભાવદુર્લેશ્યા નિષિદ્ધા ધ્યાનસાધને ૩૩૭

જેઓ લોકોને પ્રસન્ન કરનારાં પાપકર્મોવડે મોટાઈ પામેલા છે, પણ પોતાનું ચિત્ત આત્મામાં પ્રસન્ન નથી કર્યું અને જે ઈશ્વરોના વિષય રૂપ ગહનતામાં લીન છે અને જેણે મનનું શ્લેષ કાઢ્યું નથી, જેણે

અધ્યાત્મનો નિશ્ચય કર્યો નથી, જેણે જીવનથી દુષ્ટ લેસ્યાઓ દૂર કરી નથી, એવા પુરુષો ધ્યાનથી નિષેધ કરાયેલા છે. ૧૩-૧૪

નર્મકૌતુકકૌટિલ્યપાપસૂત્રોપદેશકાઃ

અજ્ઞાનજ્વરશીર્ષાઙ્ગા મોહનિદ્રાસ્તચેતનાઃ ૩૩૮

અનુચુક્તાસ્તપઃ કર્તું વિષયગ્રાસલાલસાઃ

સસઙ્ગાઃ શક્લિતા ધીતા મન્યેઽમી દૈવવશ્ચિતાઃ ૩૩૯

एते तृणीकृतस्वार्था मुक्तिश्रीसङ्गनिःस्पृहाः

प्रभवन्ति न सद्विध्यानमन्वेषितुमपि क्षणम् ૩૪૦

જેઓ હાસ્ય, કુતૂહલ, કુટિલતા તથા હિંસા વગેરે પાપની પ્રવૃત્તિવાળા આત્મોનો ઉપદેશ કરનારા છે તથા અજ્ઞાનથી તાવથી રોગી બનેલા, મોહ નિદ્રાથી જેની સુદ્ધિ નાશ થઈ છે, તથા તપ કરવામાં આગસુ, વિષયોમાં લાલચુ, શંકાવાળા અને પરિગ્રહ સહિત, વસ્તુના નિર્લુપ્ત રહિત અને ભયભીત, આ બધા પોતાના નસીબથી ઠગાયેલા છે, એમણે પોતાનું હિત તૃણ સમાન હલકું ગણેલું છે, મોક્ષ લક્ષ્મીના સમાગમથી વિમુખ થયેલા છે, ઉપરોક્ત આચરણવાળા ક્ષુદ્ર મનુષ્યો એક ક્ષણવાર પણ ધ્યાનનું અન્વેષણ કરવામાં યોગ્ય નથીજ. ૧૫-૧૬-૧૭

યતિત્વં જીવનોપાયં કુર્વન્તઃ કિં ન લજ્જિતાઃ

માતુઃ પળ્યમિવાલમ્બ્ય યથા કેચિદ્વતઘૃણાઃ ૩૪૧

નિસ્ત્રપાઃ કર્મ કુર્વન્તિ યતિત્વેઽપ્યતિનિન્દિતમ્

તતો વિરાધ્ય સન્માર્ગ વિશન્તિ નરકોદરે ૩૪૨

જે નિર્લજ્જ સાધુ યતિપણને (દીક્ષાને) જીવનનો ઉપાય બનાવે છે તે પોતાની માતાને વેશ્યા બનાવી તેમાં ધનની આશા રાખનાર બેશરમા નિર્દય મનુષ્ય જેવો છે. યતિપણું ધારણ કરીને અતિ નિન્દિત કામ કરનાર નિર્લજ્જે મોક્ષમાર્ગને વિરાધી નરકના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૮-૧૯

અવિદ્યાશ્રયણં યુક્તં પ્રાગ્ગૃહાવસ્થિતૈર્વૈરમ્

મુક્તયદ્ગ્નં લિઙ્ગમાદાય ન શ્લાઘ્યં લોકદંભનમ્ ૩૪૩

ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો કદાચ અવિદ્યાનો આશ્રય કરે તે યુક્ત પણ કહી શકાય પણ મુનિનો વેષ પહેરી દંભ કાપવ્ય કરવું તે કદિપણુ યોગ્ય નથી. ૨૦

મનુષ્યત્વં સમાસાદ્ય યતિત્વં ચ જગન્નુતમ્

હેયમેવાશુભં કાર્યં વિવેચ્ય સ્વહિતં બુધૈઃ ૩૪૪

મનુષ્યાણું પામીને વળી જેણે જગતમાં પૂજવા યોગ્ય મુનિ દીક્ષાને પ્રહણુ કરી તે ડાહ્યા માણુએ મનમાં પોતાનું હિત વિચારીને અશુભ કર્મોનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ૨૧

અહો વિભ્રાન્તચિત્તાનાં પश्य पुंसां विचेष्टितम्

यत्प्रपञ्चैर्यતિત્વેऽपि नीयते जन्मनिष्फलम् ૩૪૫

આચાર્યજી કહે છે કે—અમિત ચિત્તવાળાની ચેષ્ટા તો જીવો કે સાધુ-પણું લઈને પણ પોતાના જન્મને પ્રપચોવડે નિષ્ફળ કરે છે. ૨૨

भुक्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं

सन्तर्पिताः प्रणयिनः स्वधनै स्ततः किम्

ન્યસ્તં પદં શિરસિ વિદ્વિષતાં તતઃ કિં
 કલ્યં સ્થિતં તનુમૃતાં તનુભિસ્તતઃ કિમ્ ૩૪૬
 इत्थं न किंचिदपिसाधनसाध्यमस्ति

સ્વપ્નેન્દ્રજાલસદૃશં પરમાર્થશૂન્યમ્
 તસ્માદનન્તમજરં પરમં વિકાશિ

तद्ब्रह्म वाञ्छत जना यदि चेतनास्ति ૩૪૭

આ જગતમાં જીવે સમસ્ત કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર લક્ષ્મીનો ઉપભોગ કર્યો તેથી શું ? અથવા પોતાની ધન સંપદાદિવડે પરિવાર, સ્નેહી મિત્રોને સંતુષ્ટ કર્યા તેથી પણ શું ? તથા શત્રુઓને જીતી તેઓના મસ્તક પર પગ મુક્યો તેથીયું સ્તીદ્ધિ થઈ? અને કદાચ એ પ્રકારે આ શરીર ધણા વર્ષો સુધી સ્થીર રહ્યું તેથી પણ વાસ્તવિક શ્યોલાલ? કાંઈજ નહિ. આ પ્રકારે જગતમાં કાંઈ પણ સાધનને યોગ્ય સાધ્ય (કાર્ય) નથી કેમકે સર્વદ્રશ્ય સ્વપ્નને ઈંદ્રબળ જેવા ક્ષણસ્થાઈ ને પરમાર્થમાં શૂન્ય છે. તે માટે હું પ્રાણી ! જો તારામાં ચેતના (બુદ્ધિ) હોય તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશરૂપ, જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ જન્મમરણ રહિત એવા પોતાના આત્માની વાંચી કર. ૨૩-૨૪

કિં તે સન્તિ ન કોટિશોડપિ સુધિયઃ સ્ફારૈ વૈચોભિઃ પરમ્
 યે વાર્તા પ્રથયન્ત્યમેયમહસાં રાશેઃ પરબ્રહ્મણઃ

તત્રાનન્દસુધાસરસ્વતિ પુનર્નિમજ્ય મુશ્ચન્તિ યે

સન્તાપં ભવસંભવં ત્રિચતુરાસ્તે સન્તિ વા નાત્ર વા ૩૪૮

આ જગતમાં અમર્યાદ પ્રતાપના ઢગલા સમાન પરમાત્માની વાર્તાઓને સુંદર વચનો વડે વિસ્તારનારાઓ શું કરોડો વિદ્વાનો નથી?

હોય છે. પણ પરમશ્રદ્ધા સ્વરૂપ અમૃતના મહાસાગરમાં મગ્ન થઇને સંસારથી ઉત્પન્ન થતા પરિતાપોને નષ્ટ કરનારાઓ તો ત્રણ ચારજ એટલે કોઇકજ હોય છે. ૨૫

एते पण्डितमानिनः शमद्मस्वाध्यायचिन्तायुताः

रागादिग्रहवञ्चिता यतिगुणप्रध्वंसतृष्णाननाः

व्याकृष्टा विषयैर्मदैःप्रमुदिताः शङ्काभिरङ्गीकृताः

न ध्यानं न विवेचनं न च तपः कर्तुं वराकाः क्षमाः ૩૪૯

જે લોકો પંડિત નથી પણ પોતાને પંડિત માનનાર છે, વળી જોઓ શમ, દમ અને સ્વાધ્યાય રહિત છે, વળી રાગ, દ્વેષરૂપી પીશાઓથી વંચીત છે, વળી મુનિયોના ગુણોને નાશ કરવાથી પોતાના મુખને કાળા કરનારા, વિષયમાં ખેંચાયેલા, મદમાં ઉદ્દત, શંકાશય્ય ભયાદિથી પકડાયેલા એવા રંક પુરૂષો ધ્યાન, જ્ઞાન, વ્યાખ્યાન કે તપ કરવાને અસમર્થ છે. ૨૬

॥ इति गुणदोश विचार श्लोकाः ૨૬ ॥

“ ધ્યાન કરનાર ધ્યાતા કેવો હોવો જોઇએ તે કહે છે.”

विरज्य कामभोगेषु विमुच्य वपुषि स्पृहाम्

यस्य चित्तं स्थिरीभूतं स हि ध्याता प्रशस्यते ૩૫૦

જેનું ચિત્ત, કામભોગોમાં વૈરાગ્ય પામીને તથા શરીર વિષેની સ્પૃહા છોડીને સ્થિર થયું હોય તે ધ્યાતા (ધ્યાનકરનાર) પ્રશંસાને પાત્ર છે. ૧

क्रोधादिभीमभोगीन्द्रै रागादिरजनीचरैः

अजय्यैरपि विध्वस्तं न येषां यमजीवितम् ૩૫૧

જે મુનિનું સંયમરૂપી ઇવતર ક્રોધાદિ ભયંકર સર્પોથી તથા અજ્યેય રાગાદિ રાક્ષસોથી નષ્ટ નથી થયું, ૨ તથા.

(ઉપરના શ્લોકનો સંબંધ ૩૫૫ માં શ્લોકે પુરો થાય છે.)

વાકપથાતીતમાહાત્મ્યા વિશ્વવિદ્યાવિશારદાઃ

શરીરાહારસંસારકામભોગેષુ નિઃસ્પૃહાઃ ૩૫૨

જેઓનું મહાત્મ્ય વાણીથી ન જાણી શકાય, એવું અજોયર છે. તથા સમસ્ત વિદ્યાઓમાં કુશળ છે, તથા શરીરમાં, આહારમાં, સાંસારિક ભોગોમાં જે નીસ્પૃહી છે, ૩ તથા

વિશુદ્ધબોધપીયૂષપાનપુણ્યકૃતાશયાઃ

સ્થિરેતરજગજ્જન્તુકરુણાવારિવાદ્વયઃ ૩૫૩

વિશુદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અમૃતના પાનથી શુદ્ધ થયેલ છે ચિત્ત જેઓના, તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓના ઉપર કૃષ્ણાના સમુદ્ર રૂપી હોય, ૪ તથા

સ્વર્ણાચલ ઇવાકમ્પા જ્યોતિઃપથ ઇવામલાઃ

સમીર ઇવ નિઃસજ્જા નિર્મમત્વં સમાશ્રિતાઃ ૩૫૪

જેઓ મેરૂપર્વતની સમાન અચલ હોય, આકાશની માફક નિર્મલ હોય, પવનની પેઠે નિઃસંગ હોય અને જેઓએ મમતાનો લાગ કર્યો હોય તેઓ, ૫ તથા

હિતોપદેશપર્જન્યૈર્ભવ્યસારઙ્ગતર્પકાઃ

નિરપેક્ષા શરીરેઽપિ સાપેક્ષાઃ સિદ્ધિસઙ્ગમે ૩૫૫

જે મુનિવરો હિતના ઉપદેશરૂપી વરસાદોવડે ભવ્ય પ્રાણીરૂપ આતક કે મયૂરોને તૃપ્તિ આપનારા શરીરમાં પણ અપેક્ષા રહિત છે તે મુનિજનો ખ્યાનની સિદ્ધિ કરી શકે છે. ૬

નિષ્પન્દીકૃતચિત્તચણ્ડવિહગાઃ પશ્ચાક્ષકક્ષાન્તકાઃ
 ધ્યાનધ્વસ્તસમસ્તકલ્મષવિષા વિદ્યામ્બુધેઃ પારગાઃ
 લીલોન્મૂલિતકર્મકન્દનિચયાઃ કારુણ્યપુણ્યાશયાઃ
 યોગીન્દ્રા ભવભીમદૈત્યદલનાઃ કુર્વન્તુ તે નિવૃત્તિમ્ ૩૫૬

ધ્યાનથી જેમણે પોતાના પ્રયત્ન વેગવાળા મનરૂપ પક્ષીને નિશ્ચલ કરેલ છે, તથા પાંચ વિષયરૂપી જંગલ જેણે ભસ્મ કરેલ છે, તથા સમસ્ત પાપરૂપ વિષનો જેણે નાશ કર્યો છે, તથા જે આત્મવિદ્યારૂપ સમુદ્રના પારગામી છે. તથા લીલા માત્રથીજ કર્મના મૂળને ઉખેડનારા છે. એવા કશ્ચિત્તાવડે પવિત્ર હૃદયવાળા મહાત્મા પુરૂષો તમારું કલ્યાણ કરે. ૭

વિન્ધ્યાદ્રિર્નગરં ગુહા વસતિકાઃ શય્યા શિલા પાર્વતી
 દીપાશ્ચન્દ્રકરા મૃગાઃ સહચરા મૈત્રી કુલીનાઙ્ગના
 વિજ્ઞાનં સલિલં તપઃ સદશનં યેષાં પ્રશાન્તાત્મનાં
 ધન્યાસ્તે ભવપદ્મનિર્ગમપથપ્રોદેશકાઃ સન્તુ નઃ ૩૫૭

જે પ્રશાંત મહાત્માઓનું વિન્ધ્યાચળ પર્વતનગર છે, પર્વતની ગુફાગૃહ છે, પહાડની શીલા ખીણનું છે, ચંદ્રના કીરણો દીપક છે, જંગલના પશુઓ જેના કુટુંબી છે, સર્વ ભૂતમૈત્રીરૂપ કુલવાન સ્ત્રી છે, ખીવાનું જ્ઞાનરૂપી જલ છે, ઉત્તમ તપ તે જેનું ભોજન છે, આવા જે મુનિઓ હોય તે ધન્ય છે. અમોને તે સંસાર કાઠવમાંથી કાઠવાને માર્ગના ઉપદેશક થાઓ. ૮

ચિત્તે નિશ્ચલતાં ગતે પ્રશમિતે રાગાદ્યવિદ્યામયે
 વિદ્રાણેઽક્ષકદમ્બકે વિઘટિતે ધ્વાન્તે ભ્રમારંભકે

आनन्दे प्रविर्जृम्भिते पुरपतेर्ज्ञाने समुन्मीलिते

त्वां दृक्ष्यन्ति कदा वनस्थमभितः पुस्तेच्छया श्वापदाः ३५८

हे आत्मन् ! ताईं चित्त स्थिर थये छते, राग द्वेषादि विषयो शान्त थये छते, धन्द्रियेनो ज्थे निग्रहमां आवेथी, मोटा ब्रमने उत्पन्न करनाईं अधाईं (अज्ञान) हर थये छते, अने आत्मानो आनंद आविर्भाव पाये छते, शुद्ध आत्मानो साक्षात्कार थये छते वनमां यारे तरङ्ग चित्रेला झैटानी पेठे अथवा दुंठानी पेठे निश्च्येष्ट, अनेला तुंते हरणु वगेरे पशुओ क्यारे जेशे. ओवे ध्यानमां निश्चल यथंश त्यारेण तुं महा भाग्यशाणी अनीश. ८

आत्मायत्तं विषयविरसं तत्त्वचिन्तावलीनं

निर्व्यापारं स्वहितनिरतं निर्वृतानन्दपूर्णम्

ज्ञानारूढं शमयमतपोध्यानलब्धावकाशम्

कृत्वाऽऽत्मानं कलय सुमते दिव्यबोधाधिपत्यम् ३५९

हे सुशुद्धि ! प्रथम तो आत्माने परतंत्रतामांथी छोडानी स्वतंत्र अनाव, अलीनुं विषयोमांथी विरक्त कर. त्रीनुं तत्वविचारमां लीन कर, योथुं संसारिक व्यापारथी रहित कर, पांचमुं पोताना हितमां प्रेमी अनाव, छुं क्षोभ रहित आनंदथी पूर्ण कर सातमुं ज्ञानमां ३६ अनाव, अने आठमुं शम, यम, दम, तप अने ध्याननी प्राप्तिमां अवकाशवाणो करी केवण ज्ञाननो अधिपति तारा आत्माने अनाव. १०

॥ इति ध्याता प्रशंसा श्लोकाः १० ॥

“ सम्भक् दर्शन तथा ज्ञाननुं महात्म्य कहे छे.

રત્નત્રયમનાસાદ્ય યઃ સાક્ષાદ્ ધ્યાતુમિચ્છતિ

સ્વપુષ્પૈઃ કુરુતે મૃદઃ સ વન્ધ્યાસુતશેસ્વરમ્ ૩૬૦

જે માણસ સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન, અને સમ્યક્ ચારિત્રને મેળવ્યાવિના ધ્યાન કરવાને ઇચ્છે છે તે મૂર્ખ આકાશના પુલોવડે વધ્યાના પુત્ર માટે માળા કરવા જેવું કરે છે. ૧

અતુલસુખનિધાનં સર્વકલ્યાણવીજં

જનનજલધિપોતં ભવ્યસત્ત્વૈકપાત્રમ્

દુરિતતરુકુઠારં પુણ્યતીર્થપ્રધાનં

પિબત જિતવિપક્ષં દર્શનાભ્યં સુધામ્બુમ્ ૩૬૧

હે ભવ્ય જીવો ! અંતરના દુશ્મનોને જીતનાર સમ્યક્દર્શન નામનું અમૃત કે જે અતુલ સુખનો ખજાનો છે, સર્વ કલ્યાણનું બીજ છે, જન્મ રૂપી સમુદ્રમાં વહાણરૂપ છે, ભવ્ય પુરોહીનું તે સુપાત્ર છે, પાપ રૂપ વૃક્ષને કાપવામાં કુહાડા સમાન છે, પવિત્રતીર્થોમાં તે મુખ્યતીર્થ છે, જેવું સમ્યક્દર્શન રૂપ અમૃતનું તમે પાન કરો. ૨

દુરિતતિમિરહંસં મોક્ષલક્ષ્મીસરોજં

મદનમુજગમંત્રં ચિત્તમાતઙ્ગાસિંહમ્

વ્યસનઘનસમીરં વિશ્વતત્ત્વૈકદીપં

વિષયશફરજાલં જ્ઞાનમારાધય ત્વમ્ ૩૬૨

હે ભવ્ય પ્રાણી ! પાપરૂપી અધિકારને નાશ કરવામાં સૂર્ય સમાન, મોક્ષરૂપ લક્ષ્મીને રહેવાના કમલ સમાન, કામરૂપી સર્પનું જેર ઉતારવામાં મંત્ર સમાન, ચિત્તરૂપી હાથીને વશ કરવામાં સિંહ સમાન,

દુઃખરૂપી વાહણાંઓ ઉડાવવામાં પવન સમાન, સમસ્ત તત્વોને પ્રકાશ કરવામાં દીપક સમાન, વિપયરૂપ માણ્વતાને પકડવામાં જળ સમાન, એવા આત્મજ્ઞાનનું તું આરાધન કર. ૩

॥ इति सम्यग्ज्ञान दर्शन श्लोकाः ३ ॥

“ સમ્યક્ચારિત્ર ” (પ્રથમઅર્હિસા). ”

હિંસાયામનૃતેસ્તેયૈમૈથુને ચ પરિગ્રહે

વિરતેત્રૈતમિત્યુક્તં સર્વસત્ચાનુકમ્પકૈઃ

૩૬૩

સર્વ પ્રાણીયોના ઉપર દયા કરનાર મહાત્માઓએ કહ્યું છે કે, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ, એ પાંચ પાપથી વિરામ પ્રાપ્તો તેનું નામ વ્રત છે. ૧

ક્ષમાદિપરમોદારૈઃ યમૈર્યો વર્ધિતશ્ચિરમ્

હન્યતે સ ક્ષણાદેવ હિંસયા ધર્મપાદપઃ

૩૬૪

ક્ષમા-તિતિક્ષા વગેરે ધણા ઉદાર નિયમો વડે ધણા કાળથી વૃદ્ધિ પમાડેલા ધર્મ રૂપી વૃક્ષને હિંસા એક ક્ષણમાં નષ્ટ કરી નાખે છે. ૨

હિંસૈવ દુર્ગતેદ્વારં હિંસૈવ દુરિતાર્ણવઃ

હિંસૈવ નરકં ઘોરં હિંસૈવ ગહનં તમઃ

૩૬૫

હિંસા પોતેજ અધોગતિમાં પડવાનું આરણ્યું છે, હિંસા એજ પાપનો સમુદ્ર છે, હિંસા એજ ઘોર નરક છે, હિંસા એજ મહા અંધકાર છે. ૩

સૌખ્યાર્થે દુઃસ્વસન્તાનં મજ્જલાર્થે ડ્યમજ્જલમ્

જીવિતાર્થે ધ્રુવં મૃત્યું ક્રુતા હિંસા પ્રયચ્છતિ ૩૬૬

સુખને માટે કરેલી હિંસા દુઃખની પરંપરાને કરે છે, મંગળને અર્થે કરેલી હિંસા અમંગળ કરે છે, શુભવા માટે કરેલી હિંસા મૃત્યુ કરે છે. ૪

વિદાય ધર્મ શમશીલલાન્ઘિતં દયાવહં ભૂતહિતં ગુણાકરમ્

મદોદ્ધતા અક્ષકષાયવશ્ચિતા દિશન્તિ હિંસામપિ દુઃસ્વશાન્તયે ૩૬૭

જે પુરુષ ગર્વમાં ઉદ્ધત છે તથા ઇન્દ્રિયાના વિષય કષાયથી ડગાયેલ છે. તે ઉપશમરૂપ શીલથી અંકિત, દયામયી શુભને હિતકર, અને ગુણ નિધાન એવા દયા ધર્મને છોડી દેઇ દુઃખની શાંતિને માટે હિંસાને ધર્મમાની હિંસા કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. ૫

સકલજલધિવેલા વારિસીમાં ધરિત્રીં

નગર નગસમગ્રાં સ્વર્ણરત્નાદિપૂર્ણામ્

યદિ મરંણાનિમિત્તે કોઽપિ દદ્યાત્કથંચિત્

તદપિ ન મનુજાનાં જીવિતે ત્યાગબુદ્ધિઃ ૩૬૮

જો કોઈ માણસ, મરણના બદલામાં શહેરો ને પર્વતો સહિત સુવર્ણ અને રત્નથી ભરેલી સમુદ્રના છેડાસુધીની આખી પૃથ્વી દાનમાં આપે તોપણ માણસ તેવા લાભથી પોતાના મોતને ઇચ્છતો નથી, એટલે આખી પૃથ્વીની સંપત્તિ કરતાં શુભીતની કિંમત ધણીજ મોટી છે. ૬

સ્વપુત્રપૌત્રસન્તાનં વર્ધયન્ત્યાદરૈર્જનાઃ

વ્યાપાદયન્તિ વાન્યેષામત્ર હેતુર્ન બુદ્ધયતે ૩૬૯

પોતાના પુત્ર, પૌત્રાદિ વંશને માણસો ઘણીજ કાળજીથી પાળે છે, અને ખીબઓ (પશુઓ) ના બાળ બચ્ચાઓને મારી નાખે છે, આવા બુદ્ધમનું શું કારણ હશે તે સમજાવું નથી. ૭

તપઃ શ્રુતયમજ્ઞાન ધ્યાનદાનાદિકર્મણામ્

સત્યશીલવ્રતાદીના મહિંસા જનની મતા

૩૭૦

તપ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, યમ (મહાવ્રત) જ્ઞાન, ધ્યાન, દાન, અને સત્યશીલ વગેરે સત્કર્મોની માતા જ્ઞાનીઓએ અહિંસા માનેલી છે. ૮

કરુણાર્દ્રં ચ વિજ્ઞાનવાસિતં યસ્ય માનસમ્

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ નિઃસઙ્ગં તસ્ય સિદ્ધંસમીહિતમ્

૩૭૧

જે મનુષ્યનું ચિત્ત દયાવાળું તથા જ્ઞાનથી નિર્મળ બન્યું હોય, અને વિષયોથી વિશુભ્ન હોય તેજ પુરૂષોની મનોવાંછિત સિદ્ધિ થાય. ૯

દ્વયોરપિ સમં પાપં નિર્ણીતં પરમાગમે

વધાનુમોદયોઃ કર્ત્રોરિસત્સંકલ્પસંશ્રયાત્

૩૭૨

શાસ્ત્રોમાં—હિંસા કરનારને તથા હિંસાને અનુમોદન આપનાર બંને માણસને સરખું પાપ ગણ્યું છે કેમકે બંનેને અશુભ સંકલ્પોનો આશ્રય કરવો પડે છે. ૧૦

અહિંસૈકાઽપિ યત્સૌરુચ્યં કલ્યાણમથવા શિવમ્

દત્તે તદ્દેહિનાં નાયં તપઃશ્રુતયમોત્કરઃ

૩૭૩

ઘણી વખત અહિંસા એકલી પોતેજ પ્રાણીઓને જે સુખ, કલ્યાણ કે શાંતિ આપે છે તેટલી શાંતિ તપ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કે વ્રત નથી આપતા. ૧૧

દૂયતે યસ્તૃણેનાપિ સ્વશરીરે કદર્થિતે

સ નિર્દયઃ પરસ્યાઙ્ગે કથં શસ્ત્રં નિપાતયેત્ ૩૭૪

જે માણસ પોતાના શરીરમાં દર્ભની અણી ઢાગી હોય તો પણ દુઃખ માને છે, તે નિર્દય માણસ ખીલ પશુઆદિના શરીરમાં શસ્ત્ર કેમ ચલાવતા હશે ? ૧૨

જન્મોગ્રભયभीताना महिसैवौषधिः परा

तथा जमरपुरीं गन्तुं पाथेयं पथि पुष्कलम् ૩૭૫

ખરેખર અહિંસા એ જન્મ મરણના તીવ્ર ભયથી ખીનેલાને શ્રેષ્ઠ ઔષધિ સમાન છે, તથા સ્વર્ગમાં જવા માટે રસ્તામાં અતિશય પુષ્ટિકારક ભાતું છે. ૧૩

स्वान्ययोरप्यनालोक्य सुखं दुःखं हिताहितम्

जन्तून् यः पातकी हन्यात् स नरत्वेऽपि राक्षसः ૩૭૬

જે પાપી, પોતાનું કે પારકાનું, હિત કે અહિત, સુખ કે દુઃખ, વિચાર્યા વિના, જીવોને મારે છે, તે મનુષ્યરૂપે ચોખ્ખો રાક્ષસ છે. ૧૪

अभयं यच्छ भूतेषु कुरु मैत्रीमनिन्दिताम्

पश्यात्मसदृशं विश्वं जीवलोकं चराचरम् ૩૭૭

હે જીવ ! દરેક પ્રાણીયોને અભયદાન આપ, સૌની સાથે શુદ્ધ મિત્રતા કર, અને સ્થાવર જંગમ પ્રાણીયોને તારા ખરેખર ગણ. ૧૫

जायन्ते भूतयः पुंसां याः कृपाक्रान्तचेतसाम्

चिरेणापि न ता वक्तुं शक्ता देव्यपि भारती ૩૭૮

ચિરેણાપિ ન તા વક્તું શક્તા દેવ્યપિ ભારતી

દયાથી જેના અંતઃકરણો ભર્યા છે તે મહાપુરુષોને જે જે સંપત્તિઓ મળે છે તે સંપત્તિઓનું વર્ણન કરવા સરસ્વતી દેવી પણ શક્તિવાન નથી. ૧૬

किं न तप्तं तपस्तेन किं न दत्तं महात्मना

વિતીર્ણમભયં येन प्रीतिमालम्ब्य देहिनाम् ૩૭૯

જે મહાપુરુષે પ્રાણિયોને પ્રેમપૂર્વક અભયદાન અર્થુ છે, તેણે ક્યા તપતપ્યા નથી ? તથા ક્યું દાન દીધું નથી ? અર્થાત તેણે તપ ને દાનની સર્વ ક્રિયાઓ આચરી છે. એમ સમજવું. ૧૭

॥ इति अहिंसा महाव्रत प्रकरण श्लोकाः १७ ॥

“ अथ सत्यमहाव्रत प्रकरणम् ”

पृष्टैरपि न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथंचन

વચઃ શક્ત્કાકુલં પાપં દોષાઢ્યં ચાભિસૂચકમ્ ૩૮૦

જે વચન સંદેહવાળું તથા પાપ રૂપ કે દોષ યુક્ત કે ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરનાર હોય તે વાક્ય કદિ બોલવું નહિ તેમ સાંભળવું પણ નહિ, ૧ તથા

मर्मच्छेदि मनःशल्यं च्युतस्थैर्यं विरोधकम्

નિર્દયં ચ વચસ્સ્યાજ્યં પ્રાણૈઃ કઠગતૈરપિ ૩૮૧

મર્મસ્થાનને વિધી નાખનાર તથા મનમાં સ્લશ્ય ઉત્પન્ન કરનાર સ્ખીરતા સહિત તથા વિરોધ ઉપજાવનાર, દયારહિત વચન પ્રાણાંતે પણ ન બોલવું. ૨

ધન્યાસ્તે હૃદયે યેષા મુદીર્ણઃ કરુણામ્બુધિઃ

વાગ્વીચિસશ્ચયોહ્લાસૈર્નિર્વાપયતિ દેહિનઃ ૩૮૨

આ જગતમાં તે પુરૂષને ધન્ય છે, કે જેના હૃદયમાં કરુણાનો સમુદ્ર ઉદય થયો છે, અને મીઠીવાણી ૩૫ તરંગોની લહેરોથી જીવોને સુખ દે છે. ૩

ધર્મનાશે ક્રિયાધ્વંસે સુસિદ્ધાન્તાર્થવિપ્લવે

અપૃષ્ટૈરપિ વક્તવ્યં તત્સ્વરૂપપ્રકાશને ૩૮૩

ધર્મનો નાશ થતો હોય, ધર્મક્રિયાનો ધ્વંસ થતો હોય, સિદ્ધાંતના ખરા અર્થનો અવજો ઉપયોગ થતો હોય, તો આ આખતમાં વગર પૂછે ડાહ્યા માણસે સલ્ય પ્રકાશવું જોઈએ. ૪

પ્રાપ્નુવન્ત્યતિ ઘોરેષુ રૌરવાદિષુ સંભવમ્

તિર્યક્ષ્વથ નિગોદેષુ મૃષાવાક્યેન દેહિનઃ ૩૮૪

અસલ્ય બોલવાથી માણસ રૌરવાદિ ઘોર નર્કોમાં પડે છે તથા તિર્યક યોનિમાં જન્મે છે, નિગોદમાં જન્મ દુઃખોને ભોગવે છે. ૫

ન તથા ચન્દનં ચન્દ્રો મળયો માલતીસ્રજઃ

કુર્વન્તિ નિર્ઘૃતિં પુંસાં યથા વાણી શ્રુતિપ્રિયા ૩૮૫

પ્રાણીયોને જેવી શાંતિ મનોહર વાણી આપે છે, તેવી શાંતિ ચંદન, ચન્દ્ર, મણિ કે પૂજ્યોની માળાઓ આપતાં નથી. ૬

સતાં વિજ્ઞાતતત્વાનાં સત્યશીલાવલમ્બિનામ્

ચરણસ્પર્શમાત્રેણ વિશુદ્ધયતિ ધરાતલમ્ ૩૮૬

જે પુરૂષ સલ્ય બોલવાવાળો છે, તત્વોને જાણનાર છે તથા સલ્યશીલનું અવલંબન કરનાર છે તે મહાત્માના ચરણ સ્પર્શથી પૃથ્વીનું તળીયું પવિત્ર થાય છે. ૭

વૃજન્મન્યપિ યઃ સત્યપ્રતિજ્ઞાપ્રચ્યુતોઽધમઃ

સ કેન કર્મણા પશ્ચાજ્જન્મપક્ષ્ણાત્તરિષ્યતિ ૩૮૭

જે અધમ માણસ મનુષ્યભવમાં પણ સત્ય પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થયો છે, તે હવે કયા સતકર્મવડે સંસારરૂપી કાઠવમાંથી તરશે ? ૮

અદયૈઃસંપ્રયુક્તાનિ વાક્છસ્ત્રાણીહમૂતલે

સદ્યોમર્માણિકૃન્તન્તિ શિતાસ્ત્રાણીવદેહિનામ્ ૩૮૮

દુનીયામાં નિર્દય માણસોથી બોલાયેલા વચનરૂપ શસ્ત્ર આ પૃથ્વીપર પ્રાણીઓના મર્મસ્થાનોને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રની સમાન તરકાળ છેદે છે. ૯

નહિ સત્યપ્રતિજ્ઞસ્ય પુણ્યકર્માવલમ્બિનઃ

પ્રત્યૂહકરણે શક્તા અપિદૈત્યોરગાદયઃ ૩૮૯

સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા પવિત્ર કર્માવલંબી મનુષ્યને કોઈ જાતનું વિઘ્ન કરવામાં, દૈત્ય સર્પઆદિ કોઈ શક્તિમાન નથી. ૧૦

સ્વણ્ડિતાનાં વિરૂપાણાં દુર્વિધાનાં ચ રોગિણામ્

કુલજાત્યાદિહીનાનાં સત્યમેકં વિભૂષણમ્ ૩૯૦

સચવાદીપણું તે લુલા લંગડાઓનું, કદરૂપાઓનું, ગરીબોનું, રાગીયોનું, નિચકુળ કે અધમ જ્ઞાતિમાં જન્મેલાનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભૂષણ છે. સત્ય સમાન દાગીતો ત્રણ લોકમાં કોઈ નથી. ૧૧

યસ્તપસ્વી જટી મુળ્ડો નગ્નો વા ચીવરાવૃતઃ

સોઽપ્યસત્યં યદિ બ્રૂતેનિન્દ્યઃ સ્યાદન્યજાદપિ ૩૯૧

ભલે તપસ્વી હોય, જટાધારી હોય, પરમહંસ હોય, દોગંબર હોય, કે લંગોટી પહેરનાર હોય, પણ જે અસત્ય બોલતા હોય તો ચંડાળથી પણ ખુરા અને અતિશય નિંદનીય છે. ૧૨

कुटुम्बं जीवितं विचं यद्यसत्येन वर्धते

तथापि युज्यते वक्तुं नासत्यं शीलशालिभिः ३९२

कदाय भोटुं भोलवाथी पोतानुं कुटुंय, अवन के धननी वृद्धि थयी
ह्यय तोपलु शीलथी सुशोभीत पुश्चे असस भोलवतुं उच्यीत नथी. १३

एकतः सकलं पापं असत्योत्थं ततोऽन्यतः

साम्यमेव वदन्त्यार्यां स्तुलायां धृतयोस्तयोः ३९३

आर्यं पुश्चो कहे छे कुत्राज्जवाभां अेक तरक् सभअ पाप मुकीये अने
अेक तरक् मृषावाद् मुकी तोणीये तो सधणां पापनी अराअर अेक
असत्यनुं पाप थाय छे. १४

मूकता मतिवैकल्यं मूर्खता बोधविच्युतिः

बाधिर्यं मुखरोगित्वमसत्यादेव देहिनाम् ३९४

मुंगापलुं, अुद्धिनी विकणता, मूर्भाध, अज्ञानता, अहेरापलुं अने
मुअभां रोग, आं अधां दुःभो मालुसेने असस भोलवाना पापथी
थाय छे, १५ भाटे

सुतस्वजनदारादि विचबन्धुकृतेऽथवा

आत्मार्येनवचोऽसत्यं वाच्यं प्राणात्ययेऽथवा ३९५

पुत्र, मित्र, स्त्री, धन, अंधुअो के पोताना भाटे प्राणुति पलु
असत्य भोलवुं नही. १६

॥ इति सत्यव्रत प्रकरण श्लोकाः १६ ॥

“ અસ્તેય મહાવ્રતમ્ ”

પુણ્યાનુષ્ઠાનજાતાનિ પ્રણશ્યન્તીહદેહિનામ્

પરવિચામિષગ્રાસ લાલસાનાંધરાતલે

૩૯૬

આ જગતમાં પરધનરૂપ માંસના ટુકડાના લાલસાવાળા માણસના પુણ્યરૂપ આચરણોના સમૂહ નાશ થાય છે. ૧

ભ્રાતરઃપિતરઃપુત્રાઃ સ્વકુલ્યામિત્રવાન્ધવાઃ

સંસર્ગમપિનેચ્છન્તિ ક્ષણાર્થમિહતસ્કરૈઃ

૩૯૭

અંધુઓ, માતાપિતા, પુત્રો, પોતાના કુટુંબીઓ તથા મિત્રો, એ અંધાં, ચોરી કરનાર પોતાનો સંબંધી હોય તો પણ એક ક્ષણુવાર સંગ કરતાનથી. ૨

નાત્મરક્ષાંનદાક્ષિણ્યં નોપકારંનધર્મતામ્

ન સતાંશંસિતં કર્મ ચૌરઃસ્વપ્નેઽપિવુધ્યતિ

૩૯૮

જે ચોરી કરે છે તે પોતાની રક્ષા કરી શકતો નથી તેમ ચતુરાઈને ભુલી જાય છે, કરેલા ઉપકારને કે ધર્મને ઓળખતો નથી, સત્પુરુષોને કરવા યોગ્ય કાર્યને સ્વપ્નામાં પણ સમજતો નથી. ૩

વિશન્તિનરકંધોરં દુઃસ્વજ્વાલાકરાલિતમ્

અમુત્રનિયતંમૂઢાઃ પ્રાગિનશ્ચૌર્યચર્ચિતાઃ

૩૯૯

ચોરી કરનારા મૂઢ માણસો આંહી તો દુઃખ ભોગવે છે પણ મરણ પછી પરલોકમાં દુઃખરૂપ અગ્નિ જ્વાળાથી ભયંકર ઘોર નર્કમાં પડે છે. ૪

॥ इति अस्तेय प्रकरण श्लोकाः ४ ॥

“ અથ બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતમ્. ”

વિન્દન્તિપરમં બ્રહ્મ યત્સમાલમ્બ્ય યોગિનઃ

તદ્વ્રતં બ્રહ્મચર્યસ્યાત્ ધીરધૌરેયગોચરમ્ ૪૦૦

જે વ્રતનું આલંબન કરી યોગી પુરુષો પરબ્રહ્મને પામે છે, અને જેને ધીર ધીર પુરુષોજ પાળી શકે તે વ્રત બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. ૧

કિમ્પાકફલસંભોગસન્નિભં તદ્દિમૈથુનમ્

આપાતમાત્રરમ્યં સ્યાદ્વિપાકેડત્યન્તમીતિદમ્ ૪૦૧

કિંપાક કૃષ્ણ જેમ દેખવામાં, સુંઘવામાં તે ખાવામાં રમણીય સ્વાદુ હોય છે પણ પરિણામે હાલાહલ વિષનું કામ કરે છે એજ પ્રમાણે મૈથુન થોડો કાલ રમણિક, સુખ ૩૫ લાગે છે પણ વિપાક સમયે મહા લય આપનાર છે. ૨

જાનન્નપિ ન જાનાતિ પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ

લોકઃકામાનઞ્જ્વાલા કલાપકવલીક્રુતઃ ૪૦૨

કામાગ્નિની જ્વાળાઓના સમૂહથી સળગી રહેલો માણસ જ્ઞાન છતાં મૂઠં થઈ જાય છે અને દેખતાં છતાં આંધળો થઈ જાય છે. ૩

ભોગિદૃષ્ટસ્ય જાયન્તે વેગાઃ સમૈવદેહિનઃ

સ્મરભોગીન્દ્રદૃષ્ટાનાં દશસ્યુસ્તેભયાનકાઃ ૪૦૩

જેને સર્પ કરડે તેને સાત વેગ ઉત્પન્ન થાય છે અને કામ ૩૫ સર્પ કરડે તો દશ વેગ ઉત્પન્ન થાય છે; તે નીચે કહે છે. ૪

પ્રથમેજાયતેચિન્તા દ્વિતીયેદ્રષ્ટુમિચ્છતિ

તૃતીયેદીર્ઘનિશ્વાસા શ્વતુર્થેભજતેજ્વરમ્ ૪૦૪

મૂઠ પ્રાણી જે હોય છે તે સ્ત્રીરૂપી અગ્નિના પરિચયમાં પડીને પોતાના શાસ્ત્ર જ્ઞાનને, સત્યને, તપને, સદ્ગુણને, આત્મજ્ઞાનને તથા ઉત્તમ વ્રતને સુકાં લાકડાની પેઠે બાળી દે છે. ૧૦

સ્મરદહનસુતીવાનન્તસન્તાપવિદ્મ્

શુવનમિતિ સમસ્તં વીક્ષ્ય યોગિપ્રવીરાઃ

વિગતવિષયસઙ્ગાઃ પ્રત્યહં સંશ્રયન્તે

પ્રશમજલધિતીરં સંયમારામરમ્યમ્

૪૧૦

કામ વિષયરૂપી અગ્નિના પ્રચંડ અને અનંત સંતાપથી પીડીત આ-
ખા જગતને જેઠ, વિષય તૃષ્ણા વિનાના મહાયોગી પુરૂષો હૃદયમાં સંયમ
રૂપી બગીચાથી સુંદર શાંતિરૂપી સમુદ્રના તટને આશ્રય લે છે. ૧૧

॥ इति ब्रह्मचर्यं प्रकरणं श्लोकाः ११ ॥

“ અથ અપરિગ્રહ મહાવ્રતમ્ ”

યાન્નપાત્રમિવાંભોધૌ ગુણવાનપિ મજ્જતિ

પરિગ્રહગુસ્ત્વેન સંયમી જન્મસાગરે

૪૧૧

જેમ પથ્થરથી ભરેલું વહાણ દોરડાથી બાંધેલું હોય તોપણ ડુબી
જાય છે તેમ સંયમધારી સાધુ ગુણવાન હોય તોપણ પરિગ્રહરૂપી મોટા
ભારથી જન્મરૂપ સમુદ્રમાં ડુબી જાય છે. ૧

નિઃસઙ્ગોઽપિ મુનિર્નસ્યાત્ સમૂર્ચ્છઃ સંગવર્જિતઃ

યતો મૂર્ચ્છૈવ તત્વજ્ઞૈઃ સઙ્ગસૂતિઃ પ્રકીર્તિતાઃ

૪૧૨

નિઃસંગ-પરિગ્રહ રહિત મુનિ પણ જે મુર્ચ્છાવાળો હોય તો તે

નિષ્પરિગ્રહી ગણાતો નથી કારણ કે તત્ત્વવેત્તાઓએ આસક્તિને સંગતી
(પરિગ્રહની) જનેતા કહેલી છે. ૨

સંવૃતસ્ય સુવૃત્તસ્ય જિતાક્ષસ્યાપિ યોગિનઃ

વ્યામુહ્યતિ મનઃક્ષિપ્રં ધનાશાવ્યાલવિપ્લુતમ્ ૪૧૩

સંવરવાળા, ઉત્તમ ચારિત્રવાળા તથા ઈષ્ટિયોને કબ્જે કરનાર મુનિનું
મન જો ધનની આશા રૂપ સપર્થી ડંખેલ હોયતો તે એકદમ મોહાધીન થાય છે.

ત્યાજ્યવવાચિલઃ સંગો મુનિભિ મૌક્તુમિચ્છુભિઃ

સચેત્યંકુનશક્નોતિ કાર્યસ્તહર્યાત્મદાર્શીભિઃ ૪૧૪

મોક્ષની ઈચ્છાવાળા મુનિએ સમગ્ર સંગનો ત્યાગ કરવો. જો સંગ
ન તજી શકાય તો તત્ત્વવેત્તાઓનો સંગ કરવો. ૪

સંગવમતઃ સૂત્રે નિઃશેષાનર્થમન્દિરમ્

યેનાસન્તોઽપિ સ્મૃયન્તે રાગાદ્યા રિપવઃ ક્ષणे ૪૧૫

સૂત્રમાં પરિગ્રહને બધા અનર્થોનું ગૃહ કહેલું છે—કેમકે પરિગ્રહવડેજ
કુષ્ટ રાગ દ્વેષ વગેરે શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

॥ इति परिग्रह महाव्रत श्लोकाः ५ ॥

“ સત્પુરુષ સેવા પ્રકરણમ્. ”

લોકદ્વયવિશુદ્ધચર્થ ભાવશુદ્ધચર્થમજ્જસા

વિદ્યાવિનયવૃદ્ધચર્થ વૃદ્ધસેવૈવ શસ્યતે ૪૧૬

આ લોક અને પરલોકના હિતને માટે તથા અનાયાસે ભાવની શુદ્ધિ માટે
મતથા વિદ્યા અને વિનયની વૃદ્ધિ માટે વૃદ્ધો(ગુરૂજન)ની સેવા પ્રશંસનીય છે. ૧

કષાયદહનઃ શાન્તિં યાતિરાગાદિભિઃસમમ્

ચેતઃ પ્રસત્તિમાધત્તે વૃદ્ધસેવાવલમ્બિનામ્

૪૧૭

વૃદ્ધની સેવાનું અવલંબન કરનારના રાગ દ્વેષ સહિત ક્રોધાદિ કષાય રૂપી અગ્નિ ઠરી જાય છે, તથા ચિત્ત નિર્માળ બને છે. ૨

અન્ધણ્વવરાકોઽસૌ ન સતાં યસ્ય ભારતી

શ્રુતિરન્ધ્રં સમાસાદ્ય પ્રસ્ફુરત્યધિકંહૃદિ

૪૧૮

સત્પુરુષોત્તી વાણી જેના કાનમાં થઈ હૃદયમાં અધિક પ્રકાશ પામતી નથી. તે કંગાલ બને આંધળો છે એમ જાણવું. ૩ કારણ કે—

સત્સંસર્ગસુધાસ્યન્દૈઃ પુંસાં હૃદિ પવિત્રિતે

જ્ઞાનલક્ષ્મીઃ પદંધત્તે વિવેકમુદિતા સતિ

૪૧૯

સત્પુરુષોના સમાગમરૂપી અમૃતના પ્રવાહોત્કે માણસોનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય બને પછી વિવેકથી આનંદ પામેલી જ્ઞાન લક્ષ્મી હૃદયમાં વસે છે. ૪

સુલભેષ્વપિ ભોગેષુ તૃણાં તૃષ્ણા નિવર્તતે

સત્સંસર્ગ સુધાસ્યન્દૈઃ શશ્વદાર્દ્રીકૃતાત્મનામ્

૪૨૦

સત્પુરુષના સમાગમરૂપી અમૃતના પ્રવાહથી જેનો આત્મા ભિનો થયો છે એવા પુરુષોને ભાગો સુલભ છે તથા મળેલા ભોગોમાં પણ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ હોય છે. ૫

કાતરત્વં પરિત્યજ્ય ધૈર્યમેવાવલમ્બતે

સત્સંગજપરિજ્ઞાન રઙ્ગિતાત્મા જનઃ સ્વયમ્

૪૨૧

સત્પુરુષના સમાગમથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાન, તે જ્ઞાનથીજ સ્વયં જેનો આત્મા પ્રસન્ન થયો છે, એ માણસ ગમે એવા વિકટ વખતમાં પણ ભીરૂતાને તણને ધૈર્યનુંજ અવલંબન લે છે. ૬

અપ્યનાદિ સમુદ્ભૂતં ક્ષીયતે નિવિઢં તમઃ

વૃધ્ધાનુયાયિનાં ચ સ્યાત્ વિશ્વતત્ત્વૈક નિશ્ચયઃ ૪૨૨

સત્પુરૂષોના જે અનુયાયી (સેવક) છે તેઓનું અનાદિ કાળનું ઉત્પન્ન થયેલું ગાઢ અજ્ઞાન ઉડી બંધ છે અને સમગ્ર તત્ત્વોનો અદ્વિતીય શુદ્ધ નિશ્ચય થાય છે. ૭

શરીરાહારસંસાર કામભોગેષ્વપિ સ્ફુટમ્

વિરજ્યતિ નરઃ ક્ષિપ્તં સાદ્ગિઃસૂત્રે પ્રતિષ્ઠિતઃ ૪૨૩

સત્પુરૂષો પાસેથી સૂત્ર સિદ્ધાન્તવડે શિક્ષાપામેલો પુરૂષ શરીરમાં, આંહારમાં, સંસારમાં અને વિષયોમાં એકદમ વૈરાગ્યને પામે છે. ૮

માલિની.

દદ્ધતિ દુરિતકક્ષં કર્મબન્ધં લુનીતે

વિતરતિ યમસિદ્ધિં ભાવશુદ્ધિં તનોતિ ॥

નયતિ જનનતીરં જ્ઞાનરાજ્યં ચ દત્તે

ધ્રુવમિહ મનુજાનાં વૃદ્ધસેવૈવ સાઘ્વી ૪૨૪

ખરેખર આ લોકમાં સત્પુરૂષની ઉત્તમ સેવા, પાપરૂપી વનને યાળી દે છે, કર્મ બંધનને કાપી નાખે છે. વ્રતની સિદ્ધિને વિસ્તારે છે, ભાવની શુદ્ધિકરે છે, સંસારને કાંદેલઇ બંધ છે અને કુવળજ્ઞાન ઉપબવે છે. ૯

“સ્વાત્મચિન્તન.”

વિરમ વિરમ સગાન્મુશ્ચ મુશ્ચ પ્રપશ્ચં

વિસૃજ વિસૃજ મોહં વિદ્ધિ વિદ્ધિ સ્વતત્ત્વમ્ ॥

કલય કલય વૃત્તં પश्य पश्य स्वरूपम्

कुरु कुरु पुरुषार्थं निर्वृतानन्दहेतोः

૪૨૫

અન્યકર્તા કહેછે કે—હે આત્મન ! તું પાપ પ્રસંગથી વિરામ પામ, પ્રપંચ માયા શક્યને છોડ છોડ મોહને દૂર કર દૂર કર, પોતાના આત્મ સ્વરૂપને જો જો, ચારિત્રનું સેવન કર કર, આત્મતત્ત્વને જાણ—ઓળખ, અને નિર્વાતિના પરમ આનંદ માટે પુરૂષાર્થ કર પુરૂષાર્થ કર. ૧૦

अतुलसुखनिधानं ज्ञानविज्ञानबीजम्

विलयगतकलङ्कं शान्तविश्वप्रचारम् ॥

गलितसकलशङ्कं विश्वरूपं विशालम्

भज विगतविकारं स्वात्मनात्मानमेव

૪૨૬

હે આત્મન ! તું પોતે પોતાની સેવના કર, તું પોતે કેવો છે ? અતીન્દ્રિય (અતુલ) સુખનો ખબનો છે, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનું ખીજ છે, જેમાં મિથ્યાત્વ રૂપ કલંક નાશ પામ્યું છે, જેમાં નાના પ્રકારના વિકલ્પો શાંત પડ્યા છે, જેમાં શંકાઓ માત્ર ગળી ગઇ છે, જેનું સ્વરૂપ સમસ્તજ્ઞેયના આકાર સ્વરૂપે આખા વિશ્વમય છે, વિશાળ છે, પોતાના ગુણ પર્યાયમાં વ્યાપ્ત છે, વિકારો જેમાં લય પમ્યા છે એવા અત્માને તું તારી મેજે ઓળખી જ અને તેને જાણ—તેને સેવ. ૧૧

यदि विषयपिशाची निर्गता देहगेहात्

सपदि यदि विशीर्णो मोहनिद्रातिरेकः

यदि युवतिकरङ्गे निर्ममत्वं प्रपन्नो

झगिति ननु विधेहि ब्रह्मवीथी विहारम्

૪૨૭

હે આત્મન ! જો તારા શરીર રૂપી ગૃહમાંથી વિષય વાસના રૂપી ડાકણી નીકળી ગઈ હોય અને મોહ નિદ્રાની તીવ્રતા ક્ષીણ થઈ હોય અને સ્ત્રીના શરીર ઉપરથી મમતા, સ્પૃહા નાશ પામી ગઈ હોય તો તું એકદમ વગર વિલંબે બ્રહ્મરૂપી રાજ્ય રસ્તામાં વિચર-આનંદ કર. ૧૨

॥ इति संतजन सेवा स्वात्मचिंतन श्लोकाः १२ ॥

“ अथ क्रोधादिवतुः कषायवर्णनम्. ”

सत्संयममहारामं यमप्रशमजीवितम्

देहिनां निर्दहत्येव क्रोधवन्दिः समुत्थितः ४२८

માણસોના યમ, નિયમ, અને શાંતિ એ જોનું ઇચ્છન છે, એવા શુદ્ધ સંયમરૂપી અભીયાને, ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધાગ્નિ ભસ્મ કરી દે છે. ૧

तपःश्रुतयमाधारं वृत्तविज्ञानवर्धितम्

भस्मीभवति रोषेण पुंसां धर्मात्मकं वपुः ४२९

વ્રત અને વિજ્ઞાનથી વૃદ્ધિ પામેલું તથા તપ, શાસ્ત્ર જ્ઞાન, અને નિયમ ના આધાર રૂપ એવું માણસોનું ધર્મ રૂપી શરીર તે ક્રોધથી અળી જાય છે. ૨

पूर्वमात्मानमेवासौ क्रोधान्धो दहति ध्रुवम्

पश्चादन्यत्र वा लोको विवेकविकलाशयः ४૩૦

વિવેકથી વિકલ ચિત્તવાળો ક્રોધી માણસ પહેલાં તો ક્રોધ કરી પોતાના આત્માનેજ તપાવે છે. પછી બીજાને તપાવે કે ન તપાવી શકે. તે તેની શક્તિ ઉપર આધાર છે પણ પ્રથમ તો પોતેજ બળે. ૩

लोकद्वयविनाशाय पापाय नरकाय च

स्वपरस्यापकाराय क्रोधः शत्रुः शरीरिणाम् ४૩૧

ક્રોધ રૂપી શત્રુ માણસના આલોક અને પરલોકના વિનાશ માટે છે, તથા પાપ અને અધોગતિ માટેજ એનું નીરમાણ થયું હોય તેમ પરનું તથા પોતાનું અનિષ્ટ કરવામાં મુખ્ય પાઠ ભજવે છે. ૪

ચિરામ્યસ્તેન કિં તેન શમેનાસ્ત્રેણ વા ફલમ્

વ્યર્થીભવતિ યત્કાર્યે સમુત્પન્ને શરીરિણામ્ ૪૩૨

જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તે વખતે જે તેને કબજે ન રાખી શકે તો ઘણા વખતથી અભ્યાસ કરેલા શમ, દમાદિ ગુણોનું શું ફળ ? જેમકે શસ્ત્ર ચલાવતો અભ્યાસ કર્યા છતાં શત્રુ સામો આવે અને તેને મારી ન શકાય તો શસ્ત્રો આંધવાનું ફળ શું ? ઇતિ ક્રોધ કષાય. ૫

“ **માનકષાયવર્ણનમ્** ”

કુલજાતીશ્વરત્વાદિ મદવિધ્વસ્તબુદ્ધિભિઃ

સદ્યઃ સંચીયતે કર્મ નીચૈર્ગતિનિબન્ધનમ્ ૪૩૩

કુળ, જ્ઞાતિ, એર્થ્ય, રૂપ, બલ, તપ, વિદ્યા, અને ધન, આ આઠ પ્રકારના મદથી જેની બુદ્ધિ અગડી ગઈ હોય તે માણસ તેવાજ પ્રકારના નીચ ગતિના કારણરૂપ કર્મને આંધે છે. ૬

માનગ્રન્થિર્મનસ્યુચ્ચૈ ર્શવદાસ્તે દૃઢસ્તદા

તાવદ્વિવેકમાણિક્યં પ્રાપ્તમધ્યપસર્પતિ ૪૩૪

હે મુનિ ! જ્યાં સુધી તારા મનમાં અભિમાનની ગાંઠ મળ્યુત છે, ત્યાં સુધી વિવેકરૂપી રત્ન તુને પ્રાપ્ત થયેલું પણ આહ્યું જવાનું. ૭

લુપ્યતે માનતઃ પુંસાં વિવેકામલલોચનમ્

પ્રચ્યવન્તે તતઃ શીઘ્રં શીલશૈલાગ્રસંક્રમાત્ ૪૩૫

અભિમાનથી માણસની વિવેકરૂપી નિર્મલ આંખ બંધ થઇ જાય છે, અને તેથી શીલરૂપી પર્વતની ટોચ ઉપરથી માણસ નીચે રડી પડે છે. ૮ ઇતિ માનકથાય.

“ માયા કષાય વર્ણનમ્ ”

જન્મભૂમિરવિદ્યાના મકીર્તેર્વાસમન્દિરમ્

પાપપક્કમહાગર્તો નિકૃતિઃ કીર્તિતા બુધૈઃ

૪૩૬

માયા કષાય (માયા કપટ) અવિદ્યાની ભૂમિ છે અપકીર્તિનું ગૃહ છે, પાપરૂપ કાદવનો ખાડો છે, આ પ્રમાણે વિદ્વાનોનું કથન છે. ૯

અર્ગલેવાપવર્ગસ્ય પદવી શ્વભ્રવેશ્મનઃ

શીલશાલવને વન્દિ મીયેયમવગમ્યતામ્

૪૩૭

એ માયા કપટ તે મોક્ષનો રસ્તો બંધ કરનાર અર્ગલા છે, નરકમાં જવાનો માર્ગ છે, અને શીલરૂપી આમૃ વૃક્ષને દગ્ધ કરનાર અગ્નિ છે. ૧૦

કૂટદ્રવ્યમિવાસારં સ્વપ્નરાજ્યમિવાફલમ્

અનુષ્ઠાનં મનુષ્યાણાં મન્યે માયાવલમ્બિનામ્

૪૩૮

માયાનું અવલંબન કરનાર મનુષ્યોનાં આચરણો ખોટા દ્રવ્યની પેઠે અસાર છે તથા સ્વપ્નામાં મળેલા રાજ્યની માફક અશ્રુણ છે, એમ હું માનું છું. ૧૧

છાદ્યમાનમપિ પ્રાયઃ કુકર્મસ્ફુટતિ સ્વયમ્

અલં માયાપ્રપન્નેન લોકદ્વયવિરોધિના

૪૩૯

કુકર્મને કદાચ છુપાવા જઈએ તોપણ પોતાની મેળે છતું થાય છે. માટે આ લોક અને પરલોકના વિરોધી-માયા પ્રપંચથી બસ છે. ૧૨

बकवृत्तिं समालम्ब्य वञ्चकैर्वञ्चितं जगत्

कौटिल्यकुशलैः पापैः प्रसन्नं कश्मलाशयैः ४४०

कुटीलतामां यतुर अेषुं भलिन यित्त पापी इग अगलाना जेपी वृत्तिनुं
अवलंयन करी जगतने इगी रहुं छे. १३ धृति माया कषाय.

“ लोभकषायवर्णनम् ”

नयन्ति विफलं जन्म प्रयासैर्मृत्युगोचरैः

वराकाः प्राणिनोऽजस्रं लोभादप्राप्तवाञ्छिताः ४४१

पामर जने लोभने आधिन थधने धारेवा इणने भेणव्या सिवाय
मृत्युने पमाडे अेवा हभेशना प्रयत्नोवडे पोताना जन्मने निष्कण करे छे. १४

शाकेनापीच्छया जातु नभर्तुमुदरं क्षमाः

लोभात्तथापि वाञ्छन्ति नराश्चक्रेश्वराश्रियम् ४४२

धर्या मनुष्ये धञ्छा मुज्य शाकथी पणु पोतानुं पेठ बरी शकता
नथी; तोपणु लोभने वश थधने यकवर्तिनी संपत्तिअेने धञ्छे छे. १५

शमांबुभिः क्रोधशिखी निवार्यतां नियम्यतां मानमुदारमार्दवैः

इयं च मायाऽऽर्जवतः प्रतिक्रमं निरीहतां चाश्रयलोभशान्तये ४४३

हे आत्मन् ! शांत भाव इप जणथी डोड इपी अग्निने तुं डारी
नाथ, तथा उदार मृदुपणुथी मानने नियममां राण, अने आर्जवताथी
कपटने नाश कर. अने लोभनी शांति माटेनिर्लोभतानो आश्रय कर. १६

यत्र यत्र प्रसूयन्ते तवक्रोधादयो द्विषः

तत्तत्प्रागेव मोक्तव्यं वस्तु तत्सूतिशान्तये ४४४

हे आत्मन् ! जे जे वस्तुना नीमीते क्रोध वगेरे शत्रुओ उत्पन्न थाय.
ते ते वस्तुने कषायना नाश अर्थे क्रोधनी उत्पत्ति पहुँदाज्छेडी देवी घटे. १७

येन येन निवार्यन्ते क्रोधाद्याः परिपन्थिनः

स्वीकार्यमप्रमत्तेन तत्तत्कर्म मनीषिणा ४४५

जे जे कार्ये वडे क्रोधादि शत्रुओनुं निरवाणु थाय ते काम बुद्धि-
वाणाये अ प्रमाद पणु जेइर स्वीकारवुं. १८

गुणाधिकतया मन्ये स योगी गुणिनां गुरुः

तन्निमित्तेऽपि नाक्षिप्तं क्रोधाद्यै र्थस्य मानसम् ४४६

क्रोधवगेरे कषायोना निमित्तथी पणु जे मुनिनुं चित्त क्षोभ पामंतुं
नथी ते मुनि गुणना अधिकपणुथी गुणुवाणा पुरषोतो गुरु छे. १८

यदि क्रोधादयः क्षीणाः तदा किं खिद्यते वृथा

तपोभिरथ तिष्ठन्ति तपस्तत्राप्य पार्थकम् ४४७

हे योगी ! जे क्रोधादि शत्रु नाश थया होय तो तप माटे कष्ट
करवु व्यर्थ छे डेमडे काम क्रोध छतवा माटे तप छे; अने जे तपश्चर्या
करवा छतां कामक्रोध दयाया न होय तो पणु तप व्यर्थ जेवांछे. २० कहुं छे डे—

अजिताक्षः कषायाग्निं विनेतुं न प्रभुर्भवेत्

अतः क्रोधादिकं जेतु मक्षरोधः प्रशस्यते ४४८

जेजे धिद्रियो छतेल नथी ते माणुस क्रोधने छतवाने समर्थ
नथी; माटे कषायोने छतवा माटे पहुँदां धिन्द्रियोने कषणे राखवी. २१

॥ इति क्रोधादि कषाय वर्णन श्लोकाः २१ ॥

॥ इति ज्ञानार्णवोद्धृत श्लोकाः २८० ॥

“ શ્રી હૃદયપ્રદીપ ષટ્ત્રિંશિકા. ”

“આદૌ ગ્રન્થકર્તા સ્વાત્મસંવોધનપૂર્વકં અનુભવસ્વરૂપં દર્શયતિ.”

શબ્દાદિપશ્ચવિષયેષુ વિચેતનેષુ
યોઽન્તર્ગતો હૃદિ વિવેકકલાં વ્યનક્તિ
યસ્માદ્ભવાન્તરગતાન્યપિ ચેષ્ટિતાનિ
પ્રાદુર્ભવન્ત્યનુભવં તમિમં મજેથાઃ

૪૪૯

૪૩ એવા શબ્દાદિ પાંચ વિષયનોવિવેક જોણું કરીને હૃદયને વિષે પ્રગટ થાય છે અને ભવાંતર ગત ચેષ્ટિત પણ જોણું કરીને પ્રત્યક્ષ જાણાય છે તે અનુભવ જ્ઞાનને બજો અર્થાત મેળવે. ૧

જાનન્તિ કેચિન્ન તુ કર્તુમીશાઃ કર્તુ ક્ષમા યે ન ચ તે વિદન્તિ
જાનન્તિ તત્ત્વં પ્રભવન્તિ કર્તુ, તે કેઽપિ લોકે વિરલા ભવન્તિ ૪૫૦

આ લોકને વિષે કૃટલાક મનુષ્યો તત્ત્વ અથવા કર્તવ્યાકર્તવ્યને જાણે છે, પણ કરવાને સમર્થ હોતા નથી, અને કૃટલાએક ધર્મકૃત્યાદિ કરવાને સમર્થ હોય છે પણ તત્ત્વને જાણતા નથી, પરંતુ તત્ત્વને જાણે અને ધર્મ કાર્ય કરવાને પણ સમર્થ હોય એવા તે કોઈક વિરલા હોય છે. ૨ સમ્યગ્વિરક્તિર્નનુ યસ્ય ચિત્તે, સમ્યગ્ગુરુર્યસ્ય ચ તત્ત્વવેત્તા

સદાઽનુભૂત્યા દૃઢનિશ્ચયો યસ્તસ્યૈવ સિદ્ધિર્ન હિ ચાપરસ્ય ૪૫૧

સમયક પ્રકારની વિરક્તિ જેના ચિત્તમાં હોય, જેના તત્ત્વવેત્તા

એવા સમ્યગ્ ગુરુ હોય અને નિરંતર અનુભવવડે જેમણે ૯૬ નિશ્ચય કરેલો હોય તે જીવોનીજ સિદ્ધિ થાય છે; બીજાની થતી નથી. ૩

રથોદ્ધતાછંદ.

વિગ્રહં કૃમિનિકાયસંકુલં દુઃસ્વદં હૃદિ વિવેચયન્તિ યે

ગુપ્તિબદ્ધમિવ ચેતનં હિ તે, મોચયન્તિ તનુયન્ત્રયન્ત્રિતમ્ ૪૫૨

આ શરીર અનેક સુક્ષ્મ-સંમૂર્ઠ્ઠમાદિ જીવોએ વ્યાપ્ત છે અને પ્રાણીને ભવબ્રમણાદિ દુઃખ આપનાર છે એમ વિવેકપૂર્વક જે પોતાના હૃદયમાં બાણ છે તેજ પ્રાણી શરીર રૂપી યંત્રમાં યંત્રીત એવા પોતાના ચેતનને, કેદખાનામાંથી બંદીવાનને છોડાવે તેમ છોડાવી શકે છે. ૪

ભોગાર્થમેતદ્ઘવિનાં શરીરં, જ્ઞાનાર્થમેતત્ કિલ યોગિનાં વૈ

જાતા વિષં ચેદ્વિષયા હિ સમ્યગ્જ્ઞાનાત્તતઃ કિં કુળપસ્ય પુષ્ટયા

આ શરીર સંસારી જીવોને અનેક પ્રકારનાં કર્મ સંબંધી સુખ દુઃખ ભોગવવાં માટે છે અને યોગી પુરુષોને જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે છે. જેમને સમ્યગ્જ્ઞાને કરીને ઈંદ્રાઓના વિષયો વિષસરખાં સમ-બાઈ ગયેલા છે—તદ્રૂપ સમબાણ છે તેમને પછી શરીરની પુષ્ટિ કરવાથી શું ? અથાત્ તેઓ પછી શરીરની પુષ્ટિ કરતા નથી ૫

સ્ત્વદ્ઘ્માંસમેદોઽસ્થિપુરીષમૂત્રપૂર્ણેઽનુરાગઃ કુળપે કથં તે

દ્રષ્ટા ચ વક્તા ચ વિવેકરૂપસ્ત્વમેવ સાક્ષાત્ કિમ્ મુહ્યસીત્થમ્ ૪૫૪

હે આત્મા ! ત્વચા, માંસ, મેદ, અસ્થિ, વિષ્ટા અને મૂત્ર વિગેરેથી પૂર્ણ એવા શરીરને વિષે તને કેમ અનુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે ? કારણ કે આત્મિક ગુણોનો દષ્ટા, તેનો વક્તા તથા સાક્ષાત્ વિવેકસ્વરૂપી તું પોતેજ છે, તો આ દેહમાં કેમ મુંઝાય છે ? ૬

ધનં ન કૈષાં નિધનં ગતં વૈ, દરિદ્રિણઃ કે ધનિનો ન દૃષ્ટાઃ

દુઃસ્વૈકહેત્વત્ર ધનેઽતિતૃષ્ણાં, ત્યક્ત્વા સુખી સ્યાદિતિ મે વિચારઃ

ધન કોનું વિનાશ પામતું નથી અને દરિદ્રીઓ ક્યાં દ્રવ્યવાન થતા નથી? અર્થાત્ ધનવાન તે નિર્ધન થાય છે અને નિર્ધન હોય છે તે ધનવાન થાય છે; પણ દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની તૃષ્ણા તેજ એક આ સંસારમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રમથ કારણ છે, માટે તે તૃષ્ણાને તજીને સુખી થા એમ મારી સલાહ છે. ૭

સંસારદુઃસ્વાન્ન પરોઽસ્તિ રોગઃ, સમ્યગ્વિચારાત્ પરમૌષધં ન

તદ્રોગદુઃસ્વસ્ય વિનાશનાય, સચ્છાસ્ત્રતોઽયં ક્રિયતે વિચારઃ ૪૫૬

આ સંસારમાં સાંસારિક દુઃખો ઉપરાંત ખીજો કોઈ રોગ નથી, તેજ મોટો રોગ છે, અને સમ્યક્ વિચારથી ઉપરાંત ખીજું કોઈ પરમ ઔષધ નથી, અર્થાત્ તેજ પરમ ઔષધ છે. તેથી તે રોગ અથવા દુઃખનો વિનાશ કરવા માટે સત્શાસ્ત્ર પૂર્વક સમ્યક્ વિચાર કરવો. ૮

અનિત્યતાયા યદિ ચેત્ પ્રતીતિસ્તત્ત્વસ્ય નિષ્ઠા ચ ગુરુપ્રસાદાત્

સુખી હિ સર્વત્ર જને વને ચ, નો ચેદ્રને ચાથ જનેષુ દુઃસ્વી ૪૫૭

જે પ્રાણીને આ સંસારના સર્વ ભાવ—સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે એવી પ્રતીતી હોય અને સહગુણના પ્રસાદથી તત્ત્વનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તે પ્રાણી વસ્તીમાં કે વનમાં જ્યાં રહે ત્યાં સુખીપણે રહે છે. અને અનિત્યતાની પ્રતીતી અને તત્ત્વનિષ્ઠા ન હોય તો વનમાં કે જનમાં જ્યાં રહે ત્યાં દુઃખીપણે રહે છે. ૯

મોહાન્ધકારે ભ્રમતીહ તાવત્ સંસારદુઃસ્વૈશ્ચ કદચ્ચર્ચમાનઃ

યાવદ્વિવેકાર્કમહોદયેન યથાસ્થિતં પશ્યતિ નાત્મરૂપમ્ ૪૫૮

આ પ્રાણી સંસારના દુઃખોથી કદર્થના પામતો સતો મોહરૂપી અંધકારમાં ત્યાં સુધીજ પરિભ્રમણ કરે છે કે જ્યાં સુધી વિવેકરૂપી સૂર્યના મહોદયવડે યથાસ્થિત એવા આત્મસ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી. જ્યારે વિવેકરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે મોહાંધકાર નાશ પામે છે, આત્મસ્વરૂપ ઓળખાય છે અને સાંસારિક દુઃખોની કદર્થના નાશ પામે છે. ૧૦

**अर्थो ह्यनर्थो बहुधा मतोऽयं, स्त्रीणां चरित्राणि शबोपमानि
विवेग तुल्या विषयाश्च तेषां, येषां हृदि स्वात्मलयानुभूतिः ४५९**

જે પ્રાણીને સ્વાત્માને વિષે લય કરવાનો અનુભવ થાય છે તેને પછી આ અર્થ (દ્રવ્ય) જેને બહુ લોકોએ કામનું ગણેલ છે તે અનર્થકારીજ લાગે છે, સ્ત્રીના ચરિત્ર તે બધા મૃતકના આચરણ જેવા અનિષ્ટ લાગે છે અને ઈંદ્રિયોના વિષયો તે વિષતુલ્ય ઝેરજેવા લાગે છે. ૧૧

**कार्यं च किं ते परदोषदृष्ट्या, कार्यं च किं ते परचिन्तया च
वृथा कथं खिद्यसि बालबुद्धे, कुत स्वकार्यं त्यज सर्वमन्यत् ४६०**

હે પ્રાણી ! તારે પારકા દોષ જેવાથી શું કામ છે ? અને તારે પારકી ચિંતા કરવાનું પણ શું કામ છે ? તું પરને દોષયુક્ત જોઈને ફેગટ શા માટે ખેડ પામે છે ? હે બાળબુદ્ધિ ! તું તો પોતાના આત્મહિતનું કાર્યજ કર અને બીજું બધું તણ દે. ૧૨

**यस्मिन् कृते कर्मणि सौख्यलेशो, दुःखानुबन्धस्य तथाऽस्ति नान्तः
मनोऽभितापी मरणं हि यावत्, मूर्खोऽपि कुर्यात् खलु तन्न कर्म**

જે કાર્ય કરવાથી સુખ લેશમાત્ર થાય અને દુઃખનો અનુબંધ પાર વિનાતો થાય તેમજ હૃદયતાપ મરણ પર્યંત રહ્યા કરે તેવું કાર્ય મૂર્ખ પણ કરે નહીં. આમ જતાં પણ અમ શિવજીભંગ, પરને હગવાના

છળપ્રપંચ તથા એવા બીજા ગુપ્ત પાપકર્મો ડાહ્યામાં ગણતા એવા પણ અનેક મનુષ્યો કરે છે એ મોટા ખેદની વાત છે. ૧૩

યદર્જિતં વૈ વયસાઽસ્થિલેન, ધ્યાનં તપો જ્ઞાનમુખં ચ સત્યમ્

ક્ષણેન સર્વં પ્રદહત્યહો તત્ , કામો વલી પ્રાપ્ય છલં યતીનામ્ ૪૬૨

આખી ઉંમર પર્યંત મુનિપણામાં ધ્યાન, તપ, જ્ઞાન અને સત્ય વિગેરે ગુણો જોડવા સંપાદન કર્યા હોય છે તેટલા બધા એક ક્ષણ-વારમાં બળવાન એવો કામદેવ આણીને ભસ્મીભૂત કરે છે. ૧૪

બલાદસૌ મોહરિપુર્જનાનાં જ્ઞાનં વિવેકં ચ નિરાકરોતિ

મોહાભિભૂતં ચ જગદ્વિનષ્ટં તત્ત્વાવબોધાદપયાતિ મોહઃ ૪૬૩

આ જગતમાં મોહ સર્વ પ્રાણીઓના બળવાન શત્રુ છે. તે પ્રાણીઓના જ્ઞાનગુણ અને વિવેકગુણ અનેનો વિનાશ કરે છે. મોહથી પરાભવ પામેલું આ જગત્ અધું વિનાશ પામેલું છે. તે મોહ તત્ત્વનો શ્રેષ્ઠ થવાથી અર્થાત વસ્તુસ્વરૂપનો અરેખરો ભાસ અંતઃકરણમાં થવાથી નાશ પામે છે. ૧૫

સર્વત્ર સર્વસ્ય સદા પ્રવૃત્તિર્દુઃસ્વસ્ય નાશાય સુસ્વસ્ય હેતોઃ

તથાપિ દુઃસ્વં ન વિનાશમેતિ, સુસ્વં ન કસ્યાપિ ભજેત્ સ્થિરત્વમ્

સર્વ પ્રાણીઓ સર્વ સ્થાનકે દુઃખનો નાશ કરવા અને સુખને સ્થિર કરવા અથવા મેળવવા માટેજ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે પરંતુ સર્વદા ક્રોધના દુઃખનો નાશ થતો નથી અને સુખ ક્રોધપણુ જગ્યાએ સ્થિર થતું નથી. માટે એવો પ્રયત્ન કરવો તે કરતાં નવાં કર્મ ન બંધાય એવો પ્રયત્ન કરવો તેજ દુઃખને વિનાશ કરનાર છે. ૧૬

યત્ કૃત્રિમં વૈષયિકાદિસૌખ્યં, ભ્રમન્ ભવે કો ન લભેત મર્ત્યઃ

સર્વેષુ તત્ત્વાધમમધ્યમેષુ, યદ્દૃશ્યતે તત્ર કિમદ્ભુતં ચ ૪૬૫

હે પ્રાણી ! જે કૃત્રિમ વિષયાદિ સુખ છે તેને આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં સર્વ પ્રાણી કોઈ કોઈ ભવમાં પણ પામે છેજ અર્થાત્ કોઈ આ ભવમાં તો કોઈ અનેરા ભવમાં ઈંદ્રીયજન્ય વિષય સુખને પામેજ છે. વળી જે સુખ અધમ જનોમાં તેમજ મધ્યમ જનોમાં પણ દૃષ્ટિએ પડે છે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? આશ્ચર્ય તો ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી તેમાં છે. ૧૭

ક્ષુધાતૃષાકામવિકારરોષહેતું ચ તદ્દેષજવદ્વદન્તિ

તદસ્વતંત્રં ક્ષણિકં પ્રયાસકૃત્, યતીશ્વરા દૂરતરં ત્યજન્તિ ૪૬૬

વળી આ સંસારના સુખમાં મોહ પામેલા પ્રાણીઓ ક્ષુધાના, તૃષાના, કામવિકારના અને ક્રોધના જે કારણો છે તેનેજ ઓપધભૂત ગણે છે. યતીશ્વરો તે ક્ષુધા, તૃષા, કામવિકાર અને રોષને અસ્વતંત્ર, ક્ષણિક અને પ્રયાસ સાધ્ય છે એમ જાણીને દૂરથીજ છોડી દે છે. અર્થાત્ તપસ્યાવડે ક્ષુધા તૃષાને શમાવે છે, બ્રહ્મચર્યવડે કામવિકારને શમાવે છે અને ક્ષમાવડે રોષને શમાવે છે. ૧૮

ગૃહીતલિङ્ગસ્ય ચ ચેદ્વનાશા, ગૃહીતલિङ્ગો વિષયાભિલાષી

ગૃહીતલિङ્ગો રસલોલુપશ્ચેત્, વિડંબનં નાસ્તિ તતોઽધિકં હી ૪૬૭

મુનિવેષ ધારણ કર્યા છતાં પણ જે દ્રવ્યસંચયની વાંચ્છા બાકી રહે, મુનિ વેષધારણ કર્યા છતાં પણ વિષયનો અભિલાષ થાય અને મુનિ વેષ ધારણ કર્યા છતાં પણ રસેન્દ્રિયની લોલુપતા રહ્યા કરે તો તે કરતાં અધિક વિડંબના બીજી કોઈપણ સમજવી નહીં. ૧૯

યે લુબ્ધચિત્તા વિષયાર્થભોગે, બહિર્વિરાગા હૃદિ બદ્ધરાગાઃ

તે દાંભિકા વેષધરાશ્ચ ધૂર્તા, મનાંસિ લોકસ્ય તુ રજ્જયન્તિ ૪૬૮

જે પ્રાણીઓ વિષયભોગને વિષે લુબ્ધ ચિત્તવાળા હોય, બહારથી વૈરાગીપણું અતાવતા હોય પણ અંદરથી રાગવડે બદ્ધ હોય, તેવા દાંભિકાને માત્ર વેષધારી ધૂર્ત સમજવા. તેઓ માત્ર લોકોના મનનું રંજન કરે છે, આક્રી આત્મરંજન-સ્વાત્મહિત ખીલકુલ કરી શકતા નથી અને પ્રાંતે દુર્ગતિના ભાજન થાય છે. ૨૦

મુગ્ધશ્ચ લોકોઽપિ હિ યત્ર માર્ગે, નિવેશિતસ્તત્ર રતિં કરોતિ

ધૂર્તસ્ય વાક્યૈઃ પરિમોહિતાનાં, કેષાં ન ચિત્તં ભ્રમતીહ લોકે ૪૬૯

લોકો પ્રાયે મુગ્ધ હોય છે તેથી તેને જે માર્ગે ચલાવીએ તે માર્ગે ચાલે છે-રતિ કરે છે. આ સંસારમાં ધૂર્ત લોકોના વાક્યથી મોહ પામીને કોનું ચિત્ત ભ્રમિત થતું નથી ? અર્થાત્ સૌનું થાય છે. ૨૧

યે નિઃસ્પૃહાસ્ત્યક્તસમસ્તરાગાસ્તત્ત્વૈકનિષ્ઠા ગલિતાભિમાનાઃ

સંતોષપોષૈકવિલીનવાચ્છાસ્તે રજ્જયન્તિ સ્વમનો ન લોકમ્ ૪૭૦

જેઓ અરેખરા નિઃસ્પૃહા છે, સમસ્ત પ્રકારના રાગ જેણે તણ દીધા છે, માત્ર તત્ત્વનિષ્ઠા જેમની બુદ્ધિમાં વર્તે છે, અભિમાન જેમનું સર્વથા ગણી ગયેલું છે અને સંતોષના પોષણમાંજ જેમણે ઇચ્છા માત્રને શમાવી દીધી છે-લીન કરી દીધી છે; તેઓ પોતાના મનનુંજ માત્ર રંજન કરે છે. લોક રંજન કરવાના ઉદ્દેશી હોતા નથી. ૨૨

તાવદ્વિવાદી જનરજ્જકશ્ચ, યાવન્ન ચૈવાત્મરસે સુસ્વજ્ઞઃ

ચિન્તામર્ગિં પ્રાપ્ય વરં હિ લોકે, જને જને કઃ કથયન્ પ્રયાતિ ૪૭૧

આ સંસારમાં રહેલ પ્રાણી ત્યાં સુધીજ અનેક પ્રકારના વિવાહ કરવામાં ઉદ્ભવવાનું અને લોકનું રંજન કરવામાં પ્રયત્નવાનું હોય છે કે જ્યાં સુધી તેને આત્મિક સુખના રસમાં નિમગ્નપણું હોતું નથી. શ્રેષ્ઠ ચિંતામણિ રતને પામીને જેમ દરેક માણસને ક્રોધ કહેવા જતું નથી, મનમાંજ સમજીને ખેસી રહે છે, તેમ આત્મિક સુખને જાણનાર પ્રાણી તેમાંજ નિમગ્ન થઈને રહે છે, પણ વાદવિવાહ કે જનરંજનતા કરતા નથી. ૨૩

વૃણાં વિરોધોઽપિચ દર્શનાનાં, તથૈવ તેષાં શતશશ્ચ ભેદાઃ

નાનાપથે સર્વજનઃ પ્રવૃત્તઃ, કો લોકમારાધયિતું સમર્થઃ ૪૭૨

કેટલાક મનુષ્યો સર્વ લોકનું રંજન કરવા સર્વને પ્રિય થવા અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે, પરંતુ આ દુનિયામાં એક તો જ એ દર્શન પરસ્પર વિરોધી છે અને વૃણા તેના મેંકડો ભેદ પડેલા છે, તેમાંના અનેક માર્ગોએ લોકો પ્રવર્તી રહ્યા છે; તો તે સર્વનું આરાધન કરવાને કોણુ સમર્થ થઈ શકે? તેનો બની શકેજ નહીં. તેથી તેવો પ્રયત્ન પશ્ચો મૂકીને આત્મરંજન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તેજ યોગ્ય છે. ૨૪

તદેવ રાજ્યં હિ ધનં તદેવ, તપસ્તદેવેહ કલા ચ સૈવ

સ્વસ્થે ભવેચ્છીતલતાઽઽશયે ચેત્, નો ચેદ્વૃથા સર્વમિદં હિ મન્યે

જે ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય અને આશયમાં શિતળતા પ્રગટે તોજ પ્રાપ્ત થયેલ રાજ્યને રાજ્ય કહેવું, પ્રાપ્ત થયેલ ધનને ધન કહેવું, કરેલા તપને તપ કહેવો, અને શીખેલી કળાને કળા કહેવી; પણ જે રાજ્ય, ધન, તપ અને કળા પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા જળવાઈ ન રહે અને આશયમાં શિતળતા ગુણુ ન પ્રગટે તો તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ સર્વે મિથ્યા છે-નિષ્ફળ છે એમ સમજવું. ૨૫

સ્તૃષ્ટૈર્જનૈઃ કિં યદિ ચિત્તશાન્તિસ્તુષ્ટૈર્જનૈઃ કિં યદિ ચિત્તતાપઃ
પ્રીણાતિ નો નૈવ દુનોતિ ચાન્યાન્ સ્વસ્થઃ સદૌદાસપરો હિ યોગી

હે પ્રાણી ! જો તારા હૃદયમાં શાંતિ છે તો લોકો રૂષ્ટમાન થાય તેથી શું ? અને જો તારા હૃદયમાં તાપીતપાણું—અશાંતિ છે તો લોકો તુષ્ટમાન થાય તેથી તને શું લાભ છે ? કાંઈ નથી. આવા નિર્ભયને કીધેજ યોગી પુરૂષો ક્રોધને નથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા અને નથી ક્રોધને દુહ્વતા, માત્ર સ્વસ્થપણે ઉદાસીન વૃત્તિમાંજ તત્પર રહે છે. ૨૬.

મન્દાક્રાન્તા.

एकः पापात् पतति नरके याति पुण्यात्स्वरेकः

पुण्यापुण्यप्रचयविगमान्मोक्षमेकः प्रयाति

सङ्गान्नૂનं न भवति सुखं न द्वितीयेन कार्यं

तस्मादेको विचरति सदानन्दसौख्येन पूर्णः

૪૭૫

આ સંસારમાં પાપવડે કરીને ઇવ એકલોજ નરકે જાય છે, અને પુણ્યવડે કરીને સ્વર્ગે પણ એકલોજ જાય છે. તેમ પુણ્ય અને પાપ બંનેના સંચયને અપાવીને મોક્ષે પણ ઇવ એકલોજ જાય છે. આ જગતમાં સ્વજન કુટુંબાદિકના અથવા બીજા સંગમથી પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમજ આત્માનું હિત કરવામાં બીજાવડે કરીને કાંઈ કાર્ય નથી, તેથી ખરા આનંદવડે—જ્ઞાનાનંદના સુખવડે પૂર્ણ પુરૂષ એકલાજ વિચરે છે, પરના સંગને ઇચ્છતાજ નથી. ૨૭.

त्रैलोक्यमेतद्बहुभिर्जितं यैर्मनोजये तेऽपि यतो न शक्ताः

मनोजयस्यात्र पुरो हि तस्मात् तृणं त्रिलोकी विजयं वदन्ति ४७६

મનનું દુર્જયપણું બતાવવા માટે કહે છે કે—આ ત્રણ જગત ધણાએ જીતી લીધા, અર્થાત્ ચક્રવર્તીપણું મેળવીને છ ખંડ જીત્યા. ઇંદ્રપણું પામીને અધોલોક તથા ઉપ્વલોકનું સ્વામિત્વ મેળવ્યું; એવા પુરૂષો પણ મનનો જય કરવાને શક્તિવાંત થયા નહીં; તેથી મનના જયની પાસે ત્રણ લોકનો જય પણ તૂણતુલ્ય છે. ૨૮.

**મનોલયાન્નાસ્તિ પરો હિ યોગો, જ્ઞાનં તુ તત્ત્વાર્થવિચારણાન્ન
સમાધિસૌખ્યાન્ન પરં ચ સૌખ્યં, સંસારસારં ત્રયમેતદેવ ૪૭૭**

મનના લય જેવો ખીન્ને કોઈ યોગ નથી, તત્ત્વાર્થ વિચારણા સમાન ખીન્નું કોઈ જ્ઞાન નથી અને સમાધિ સુખ ઉપરાંત ખીન્નું કાંઈ સુખ નથી. એ ત્રણજ આ જગતમાં સારભૂત છે. ૨૯.

**યાઃ સિદ્ધયોઽષ્ટાવપિ દુર્લભા યે, રસાયનં ચાજ્ઞનધાતુવાદાઃ
ધ્યાનાનિ મંત્રાશ્ચ સમાધિયોગાશ્ચિત્તે પ્રસન્ને વિષવદ્ધવન્તિ ૪૭૮**

જ્યારે પ્રાણીને ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી દુર્લભ એવી આઠ સિદ્ધિઓ, અજ્ઞન, રસાયન, ધાતુવાદ, ધ્યાન, મંત્ર, સમાધિ અને યોગ એ સર્વે વિષ જેવાં ત્યાજ્ય લાગે છે, અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદપણું પ્રાપ્ત થવાની હદે પહોંચેલ પ્રાણીને એ સર્વે કાંઈપણ જરૂરના લાગતા નથી. માત્ર આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરવું તેજ જરૂરનું લાગેછે. ૩૦

**વિન્દન્તિ તત્ત્વં ન યથાસ્થિતં વૈ, સંકલ્પચિન્તાવિષયાકુલા યે
સંસારદુઃસ્વૈશ્ચ કદર્થિતાનાં, સ્વમેઽપિ તેષાં ન સમાધિસૌખ્યમ્ ૪૭૯**

જેઓ યથાસ્થિત તત્ત્વને જાણતા નથી, અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ, ચિંતાઓ અને ઇંદ્રિયોના વિષયમાં આકુળ વ્યાકુળ થઈ રહેલા

છે અને સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખોવડે કદરિત છે તેમને સ્વપ્ને પણ સમાધિસુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૩૧

**શ્લોકો વરં પરમતત્ત્વપથપ્રકાશી, ન ગ્રન્થકોટિપઠનં જનરક્ષનાય
સંજીવનીતિ વરમૌષધમેકમેવ, વ્યર્થશ્રમપ્રજનનો ન તુ મૂલભારઃ૪૮૦**

પરમ તત્ત્વનો પંથ જે મોક્ષમાર્ગ તેને અતાવનાર એવો એક શ્લોક પણ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ જનરંજનને માટે કોટીગમે ગ્રંથનું અધ્યયન પણ શ્રેષ્ઠ નથી, અર્થાત્ સંજીવની ઔષધી કે જેનાવડે વ્યાધિ સર્વનો વિનાશ અને જીવનની વૃદ્ધિ થાય તેની પ્રાપ્તિજ શ્રેષ્ઠ છે; આડી વ્યર્થ શ્રમ કરીને મોટો વનસ્પતિનો સમૂહ એકઠો કરવો તે નિષ્ફળજે. ૩૨

**તાવત્સુસ્વેચ્છા વિષયાદિભોગે, યાવન્મનઃ સ્વાસ્થ્યસુસ્વં ન વેત્તિ
લબ્ધે મનઃસ્વાસ્થ્યસુસ્વૈકલેશે, ત્રૈલોક્યરાજ્યેઽપિ ન તસ્ય વાઙ્મજા**

આ સંસારમાં પ્રાણીને વિષયભોગથી પ્રાપ્ત થતા સુખની ઇચ્છા ત્યાં સુધીજ થાય છે કે જ્યાં સુધી તેનું મન સ્વસ્થપણાના અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિપણાના સુખને જાણતું નથી; પણ જ્યારે સ્વસ્થપણાના સુખનો એક લેશ માત્ર પણ તેનું મન પામ કરે છે ત્યાર પછી ત્રણ લોકનું રાજ્ય મળે તો તેની પણ ઇચ્છા થતી નથી. ૩૩

**ન દેવરાજસ્ય ન ચક્રવર્તિનસ્તદ્વૈ સુસ્વં રાગયુતસ્ય મન્યે
યદ્વૈતરાગસ્ય મુનેઃ સદાત્મનિષ્ઠસ્ય ચિત્તે સ્થિરતાં પ્રયાતિ ૪૮૨**

સંસારમાં રહેલા રાગદશા સંયુક્ત એવા ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીઓને પણ તેવું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી કે જેવું સુખ વૈતરાગી એવા અને આત્મનિષ્ઠ એવા મુનિના ચિત્તને વિષે સ્થિર થઇને રહે છે. ૩૪

યથા યથા કાર્યશતાકુલં વૈ, કુત્રાપિ નો વિશ્રમતીહ ચિત્તમ્
તથા તથા તત્ત્વમિદં દુરાપં, હૃદિ સ્થિતં સારવિચારહીનૈઃ ૪૮૩

જેમ જેમ મેંકડો કાર્યમાં વ્યગ્ર રહેવાથી કાંઈપણ સ્થાનકે ચિત્ત વિશ્રાંતિને પામતું નથી તેમ તેમ જેના હૃદયમાં સારાસારનો વિચાર નથી એવા પ્રાણીને ખરા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. જે સારાસારનો વિચાર હોય તો પછી અસારભૂત કાર્યમાં ચિત્ત ન આપતાં સારભૂત કાર્યમાંજ ચિત્ત પરેવે; જેથી ચિત્ત વિશ્રાંતિને પામે અને આત્મહિત થાય. ૩૫.

શમસુખરસલેશાદ્ દ્વેષ્યતાં સંપ્રયાતા

વિવિધવિષયભોગાત્યન્તવાઙ્છાવિશેષાઃ

પરમસુખમિદં યદ્દુજ્યતેઽન્તઃસમાધૌ

મનસિ સતિ તદા તે શિષ્યતે કિં વદાન્યત્ ૪૮૪

ઉપશમ સુખનો જે રસ તેના લેશની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે તો તેથી વિવિધ પ્રકારના વિષયભોગની જે અત્યંત વાંચ્છા હોય છે તેની ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી અંતઃકરણની સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે પ્રાણી મનને વિષે પરમ સુખને ભોગવે છે. આ અને વાનાની—ઉપશમ સુખની અને અંતઃકરણની સમાધિની પ્રાપ્તિ ઉપર કહેલા વાક્યોનું સંપૂર્ણ પ્રકારે મનન કરવાથી થઈ શકે છે. એ ઉપરાંત આ પ્રાણીને બીજું કાંઈ શીખવાનું પણ નથી. એ ખે વાત શીખાય એટલેજ બસ છે. માટે તેને સાર અહર્નિશ પ્રયત્ન કરવો, જેથી આત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય. ૩૬

॥ इति हृदयप्रदीपषट्त्रिंशिका समाप्ता श्लोकाः ३६ ॥

“ શ્રી બ્રહ્માનન્દ પ્રણીત વિચારપ્રદીપઃ ”

સચ્ચાસ્ત્રતૈલ શ્રવિરાગવર્તિક શ્વેતઃ સુપાત્રશ્ચ ગુરુક્તિપાવકઃ
નિર્વાતહદ્ગોહગતઃ પ્રકાશયેત્ સર્વેપ્સિતં વસ્તુવિચારદીપકઃ ૪૮૫

જે વિચાર દીપકમાં સત્ શાસ્ત્રોરૂપી તૈલ છે, વૈરાગ્યરૂપી જેમાં વાટ છે, મનરૂપી પાત્ર (કાડીયું) છે અને ગુરુના ઓધરૂપી જેમાં અગ્નિ છે એવો વિચાર દીપક કુસંગરૂપી પવન વિનાના હૃદયમાં રહેલો સર્વ ધ-અછેડી વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે. ૧

કલૌ હિ યોગો ન જપ સ્તપોવ્રતં ન ચાપિ યાગો ન સુરાર્ચનં તથા
પ્રયાતિ સિદ્ધિં દુરિતપ્રભાવત સ્તતો વિચારૈકપરાયણો ભવેત્ ૪૮૬

આ કળીયુગમાં પાપની પ્રબળતાથી, યોગ, જપ, તપ, વ્રત, યજ્ઞ અને દેવ પૂજા વગેરે કોઈ સિદ્ધિ આપતાંજ નથી, માટે આત્મવિચારમાં તત્પર રહેવું. ૨

આહારનિદ્રાદિ સમં શરીરિષુ વૈશેષ્યમેકં હિ નરે વિચારણમ્
તેનોઝ્ઞિતઃ પક્ષિપશૂપમઃ સ્મૃતઃ તસ્માદ્વિચારૈકપરાયણો ભવેત્ ૪૮૭

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એટલાવાનાં પશુ પક્ષિને અને માણસોને સરખાંજ છે, પણ માણસોમાં વિચાર શક્તિ (જ્ઞાન) એક વધારેછે. વિચાર વિનાનો માણસ પશુ અરોઅરછે, માટે વિચારમાં તત્પર રહેવું. ૩

વિચારહીનસ્ય વને ઽપિવન્ધનં ભવેદવશ્યં ભરતાદિવદ્યતઃ
ગૃહે ઽપિ મુક્તો દૂજનકીદવ ભવેત્ તતો વિચારૈકપરાયણો ભવેત્

સહવિચાર વિના માણસ વનમાં જઈ રહે તોપણ જડબરતાદિની પેઠે બંધન થાય. અને જ્ઞાની ઘેર (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) રહે તોપણ જનકરાજની પેઠે જીવનમુક્તિને પામે; માટે સત્યવિચાર કરવામાં તત્પર રહેવું. ૪

પઠન્તુ શાસ્ત્રાણિ યજન્તુ વાધ્વરૈ રટન્તુ તીર્થાનિ તપન્તુ તાપકૈઃ

વિન્દંતિ નાત્માનમૃતે વિચારણં તતો વિચારૈકપરાયણો ભવેત્ ૪૮૯

બલે શાસ્ત્રો બણે, યજો કરે, તીર્થોમાં ભમે, પંચ ધુણીયો તાપે, પણ વિચાર સિવાય આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. માટે વિચારમાં તત્પર રહેવું. ૫

દૃષ્ટ્વા જરાજન્મવિપત્તિસંકુલં સર્વજગથ્રામ્બુતરંગમ્હ્રમ્

ભીતઃ સમાગમ્ય જનોઝ્ઞિતં સ્થલં કાચ્ચિન્મુમુક્ષુઃસમચિન્તયત્ત્વિદમ્

જન્મ, જરા અને દુઃખોથી ભરેલા, તથા જલના તરંગો જેવા ક્ષણ ધ્વંસી જગત્તે જોઈ તેથી ભય પામેલો મુમુક્ષુપુરૂષ નિર્જન એકાંત સ્થળે જઈ આત્મા સંબંધિ વિચાર કરે. કેવો વિચાર કરે તે જણાવે છે. ૬

અહો વિચિત્રાઃ સ્વલુ મોહશક્તયઃ પ્રાચોદિતોયાભિરહં નિરન્તરમ્

જનુ જરાદુઃસ્વનિપીડિતોઽપિ નો કદાપિ પશ્યામિ હિતં યદાત્મનઃ

અહો મોહની સત્તા બળવાન છે, જે સત્તાવડે પ્રેરણા કરાયેલો હું ધણા કાળ સુધી જન્મ, મરણથી, દુઃખ પામ્યો પણ કોઈ વખત આત્માનું હિત ન જોયું. એટલે આત્માના કલ્યાણ માટે મેં કોઈ ઉપાય ન શોધ્યો. ૭

બાલ્યં મયા કેલિકલાકલાપકૈ નીતં ચ નારીનિરતેન યૌવનમ્

વૃદ્ધો ડધુના કિં નુ કરોમિ સાધનં મુક્તે વૃથા મે સ્વલુ જીવિતં ગતમ્

अरे ! आध्यावस्था तो में नाना प्रकारनी रमतथी काढी अने भौवन
अनीना संगमां गुमाव्युं हवे हुं वृद्ध थयो मुकितनुं साधन थुं कइं ?
अरेअर भारी अंढगी वृथा गछ. ८

**निद्राव्यवायाशनतत्परोऽभवं नित्यं विवेकापगतो यथा पशुः
नात्मानमन्तःस्थमपि व्यलोकयं सर्वं वृथा मे खलु जीवितं गतम्**

जन्मथी आरंभीने अत्यार सुधी विवेक विनाना पशुनी पेटे में
निद्रामां, लोञ्जनमां अने मैथुनमां अघे वपत भोयो पशु हृदयमां
रहेला आत्माने में ज्येयो नहिं अरेअर भारी सर्व अंढगी वृथा गछ. ९

**भवापहो नैव सतां समागमः कृतः श्रुता नापि कथाघहारिणी
हरे न तीर्थानि गतानि वै मया वृथाखिलं मे खलु जीवितं गतम्**

संसारतो नाश करनारा सत्पुरुषोतो समागम में न कर्यो, तेम पापने
हरनारी कथा पशु न सांभणी, पवित्र स्थलोमां पशु हुं न रखो, अरे-
अर में अंढगी वृथा गुमावी. १०

अघंहरो ज्ञानघनोऽर्तिहा प्रभुः निरञ्जनः सर्वभवार्तिभंजनः

स्मृतः कदापीह मयान माधवो वृथाखिलं मेखलु जीवितं गतम् ४९५

पापने हरनारा, ज्ञानस्वरूप, निरञ्जन, पीडथीमुक्त करनार, जन्मनी
झंसीने तोडनार, अेवा प्रभुनुं स्मरण में क्यारे पशु न कर्युं भाटे भारी
अंढगी वृथा गछ. ११

इहांगनातातसुतादिबान्धवैः समागमोऽयं मम किंनिबन्धनः

सदाचलो वाम्बुतरंगचञ्चलो हितावहो मे किंमुताहितावहः ४९६

આ સંસારમાં સ્ત્રી પિતા, માતા, પુત્ર અને બાંધવો એ બધાની સાથે મારો સમાગમ કયા નિમિત્તે થયો હશે ? તે સંબંધ કાયમ રહેશે કે પાણીના તરંગની પેઠે નાશ થશે ? અને વળી તે સંબંધ મને હિત-કારક છે કે અહિતકારક છે ? ૧૨

इमे च दारात्मजसेवकादयः समाश्रिता मामथ कर्म वा निजम्
गति स्तथैषां ननु का भविष्यति मयि प्रयाते परलोकमंततः४९७

અને આ સ્ત્રી, નાના છોકરાંઓ તથા નોકરો એ બધાં મારે આધારે રહ્યાં છે કે પોતાના કર્મને આધારે ? આંહીથી હું જ્યારે પરલોકમાં જઈશ ત્યારે મારાવિના તેઓની શી ગતિ થશે ? ૧૩કારણ કે—

पापै रनेकै स्तु यदर्थमादरात् वित्तं समानीय करोमि संव्ययम्
ते बान्धवा वै मम दुःखभागिनः किं वा भविष्यन्ति गतस्य रौरवम्

જે કુટુંબિયો માટે ઘણા પ્રેમથી અનેક પાપો કરી ધન લાવી તેઓનું વસ્ત્રાદિ ખાન, પાનનું પુરું કરું છું, પણ તે પાપોથી હું જ્યારે રૌરવમાં જઈશ ત્યારે તે મારા દુખમાં લાગ લેનારા કુટુંબિયો થશે કે કેમ? ૧૪

सायं समत्यैकतरुं विहंगमाः प्रातः प्रयांतीह दिशं स्वकां स्वकाम्
त्यक्त्वा यथान्योन्यमगं च तं तथा सर्वे समायांति च यांति बांधवाः

સાચંકાળે એક આડપર પક્ષિયો ભેગાં થાય છે અને પરાડીયામાં પોતપોતાની જવાની દિશા તરફ વૃક્ષને મેલીને ઉડી જાય છે તેવોજ કુટુંબિયોનો મેળો છે. સંબંધે ભેગાં થાય છે, અને તે સંબંધ પૂર્ણ થયે પોતાના કર્મોની ગતિને જીવ પામે છે. ૧૫

યથા કપોતોઽન્નકળાભિવાઞ્છયા શિચં વિશન્નેતિ દુરન્તબન્ધનમ્
કુટુમ્બજાલે વિષયાશયાવિશં તથા વિમુચ્યેય કથં જગત્પતે ૫૦૦

જેમ હોલો અનાજના કણોની આશાથી બલમાં પડતાં મોટા બંધનને પામે છે. તેમ હું વિષય સુખની આશાથી કુટુંબ રૂપી બળમાં પડ્યો, હવે હું પ્રભો! હું કેવી રીતે આમાંથી મુક્ત થાઉં? ૧૬

સૂનુ મયાયં પરિપૂજ્યદેવતા લબ્ધઃ પ્રયત્નેન ચ વર્ધિતોઽધુના
મામેવ મૂઢઃ પરિશીક્ષિતઃ ક્ષિયા દ્વેષ્ટી ત્યહો ભાગ્યવિપર્યયો હિ મે ૫૦૧

દેવોની પુજા-માનતાથી પુત્ર મળ્યો, ઘણા પ્રયત્ને મોટો કર્યો. પણ હવે તે મૂઢ પુત્ર સ્ત્રીની શીખવણીથી મારો દ્વેષ કરે છે. અહો મારા ભાગ્યની અવળાઇ કેવી? ૧૭

અનેકયત્નૈઃ સમુપાર્જ્યં સર્વતઃ સદાસિરક્ષાક્ષતિદુઃસ્વદં ધનમ્
વ્યયં કુકાર્યેષુ કરોમ્યહો પદં સ્વકં સ્વકીયેન કરેણ હન્યતે ૫૦૨

હમેશાં ધન મેળવતાં, ધનનું રક્ષણ કરતાં, અને તેનો નાશ થતાં એ ત્રણે વખતે દુઃખને આપનારું ધન મેં ચોતરફથી ઘણા પ્રયત્ને મેળવ્યું છે છતાં તેનો ઉપયોગ કુમાર્ગે કરું છું. અહો! આતો મારે હાથેજ મારો પગ કપાય છે. ૧૮

જલે સ્થલે-યો ઽપિ ચ શૈલમસ્તકે સદૈવ પુષ્ણાતિ જગન્નરાચરમ્
સ મે ન કિં દાસ્યતિ વિશ્વપાલકો ઽશનં કિમર્થં તુ ગતોઽસ્મિ દીનતામ્

જે પરમાત્મા જળમાં, સ્થળમાં, પર્વતની ટોચ ઉપર આખા અચરાચર જગતનું પોષણ કરે છે તે પ્રભુ તુને આહાર શું નહિ આપે? અર્થાત તારા પ્રારબ્ધ પ્રમાણે તને નહિ મળે શા માટે દીનતાને પામ્યો છું?

લઙ્ઘ્વાઽપિ દેવેષ્મિતમાનુષં વપુ નીતં સમસ્તં ગૃહકૃત્યકલ્પનૈઃ
ચિન્તામણિં હસ્તગતં વિહાય વૈ ક્રીતં મયા કાચદલં કુલુદ્ધિના

દેવોને દુર્લભ એવું મનુષ્ય શરીર પામીને પણ સંસારી કામની કષ્ટપનાઓએ કરી બધું ખેલું. ખરેખર પાપ બુધ્ધિથી મેં હસ્તમાં રહેલ ચિન્તામણિ તજી દેઈ તેના બદલે કાચનો કકડો લીધોછે. ૨૦

इदं सदाभ्यंगसुतैलवासितं वरांगनालिंगनलालितं मुहुः
हितान्नपानौषधिवर्धितं वपुः कृतघ्नमन्ते च समं मयैष्यति ५०५

હમેશાં સુગંધી તેલના મર્દનથી સુગંધવાળું બનાવેલું, મનોહર કાંતાઓના આલિંગનથી લાલન કરેલું, પથ્ય ખાન, પાન, પેય પદાર્થોથી પુષ્ટ બનાવેલું આ કૃતઘ્ની શરીર મરણકાળે મારી સાથે આવશે નહિ. ૨૧

मलीमसे ज्नात्मनि नाशशालिनि शुचित्वमात्मत्वमवैमि नित्यताम्
अनाद्यविद्यातिमिरावृतेक्षणः किमञ्जनं तस्य भवेन्निवर्तकम् ५०६

અનાદિ કાળની અવિદ્યારૂપી અંધારાથી જેની આંખો અંબાઈ ગઈ છે એવો હું, અત્યંત મધીન અને ક્ષણભંગુર દેહમાં નિત્યપણું, પવિત્ર-પણું, હુંપણું માની ખેઠો છું. આ અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે શું અંજન હશે?

क्षणं क्षणं दीपशिखोपमा दधत् सरन्ध्रकुंभास्रवदम्बुसन्निभम्
प्रयात्यशेषं तु ममायुरुत्तमं न सेक्षणोपीह विलोकयाम्यहम् ५०७

પવનમાં રહેલા દીવાની શિખા સમાન ક્ષણક્ષણમાં ચંચળ અને કાણા ઘડામાંથી સ્ત્રીજતા જળ સમાન આયુષ્ય હમેશાં ઓછું થતું જાયછે, તે જીતી અક્ષયે હું જેમ શકતો નથી. એ કેવી આશ્ચર્યની ખીના છે? ૨૩

ગતામદીયાઃ પિતરો યમાલયં પ્રયાંતિ ચાન્યે ઽપિ દિનં દિનં પ્રતિ
અહં તુ પશ્યન્નપિ તાનહો શઠ સ્તથાપિ મન્યે સ્થિતિમાત્મનો ધ્રુવામ્

મારા આપદાદાઓ મૃત્યુને પામ્યા તથા ખીબ ફટલાક હમેશાં
મૃત્યુ પામે છે, હું મૂર્ખ છું કે જેથી તેઓને જોઈ છું છતાં મારે
ધણું જીવવું છે એમ માનું છું. ૨૪

एते च जिह्वेक्षणनासिकादय श्रौरा स्तु शश्वन्मम देहवासिनः
लुंपन्ति सर्वात्मधनं प्रमाथिनो नाद्याप्यवेक्षे मम पश्यताऽज्ञताम्

શરીરમાં રહેનારા જીભ, ચક્ષુ અને નાસિકા વગેરે ઈન્દ્રિયોના
વિષયો અત્યંત દુખ આપનારા ચોરો છે. તેઓ મારા નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ
સ્વરૂપને લુલાવી દે છે છતાં હું જોતો નથી. માફ અજ્ઞાન તો જોવો! ૨૫

यथाऽहितुण्डे पतितो ऽपि मेढकः समीहतेऽत्तुं मशकानचेतनः
तथान्तकास्यांतरितः समंततः तथापि काङ्क्षे विषया नहो जडः

જેમ સર્પના મુખમાં પકડાયેલા દેડકા મછરાને ખાવા યત્ન કરે છે,
મૂર્ખ હમણાં ગળી બીજો એ તેને ખવર નથી; તેમ આ જડ જેવો જીવ
કાળના મોઢામાં પડ્યો છે છતાં વિષયોની આશા રાખી રહ્યો છે. ૨૬

सितं शिरः संपतिता रदावली मुखं वलिव्रातवृतं च चक्षुषी
गतप्रभे मे शिथिलायते वपु स्तथापि चेतो युवतिं स्मरत्यहो ५११

મસ્તક ધોળું થયું, દાંત પડી ગયા, મુખ કડચલીવાળું થઇ ગયું,
ચક્ષુઓ તેજહીન થયાં, શરીર શક્તિ વગરનું શીથિલ થયું તોપણ
ચિત્ત કામ વિષયને યાદ કરે છે એ મહા ખેદની વાત છે. ૨૭

અધઃશિરસ્કેન દુરન્તસંકટે મયા યદમ્બાજઠરે વિનિશ્ચિતમ્
સ્મરામિ નાઘ્યાપિ તદુદ્ધતાશયો મુરારિમિયા યલુ દુસ્તરા યતઃ ૫૧૨

ઉંઘા મસ્તકે મહા સંકટવાળા માતાના ઉદરમાં જે મેં નિર્ણય કર્યો હતો તે વાતને ઉદ્ધત અનેલો હું સંભારતો નથી. ખરેખર પ્રભુની માયા દુસ્તર છે.

કરોમિ દુષ્કર્મ સદા પ્રયત્નતઃ ફલં તુ વાઙ્છામિ સુખં સુકર્મણઃ
કરંજમારોપ્ય તુ કેન ભુજ્યતે ફલં રસાલસ્ય વતેય મજ્જતા ૫૧૩

હમેશાં પ્રયત્નપૂર્વકે દુષ્કર્મ કરે છું અને સુકર્મનું ફળ જે સુખ તેને ધિચ્છું છું. જેમ કોઈ કેરડાના વૃક્ષને વાવીને ફેરીની આશા રાખે એવી મારી મૂખ્યાં છે. ૨૯

કોઽહં કથં કેન કુતઃ સમુદ્રતો યાસ્યામિ ચેતઃ ક શરીરસંક્ષયે
કિં મેસ્તિ ચેહાગમને પ્રયોજનં વાસોઽત્રમે સ્યા ત્કતિ વાસરાણિ ૫૧૪

હું કોણ છું ? શામાટે આવ્યો છું ? ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છું ? અને શરીરનો લય થયા પછી ક્યાં જઈશ ? હું મન ! આંહી આવવાનું પ્રયોજન શું છે ? અને આંહી કેટલા દીવસ મારે રહેવાનું હશે ? ૩૦

ઇત્યં સુધીઃ શુદ્ધધિયા નિરન્તરં સંચિન્તય ત્રપ્યગમત્ર નિશ્ચયમ્
શ્વિનાંતરંગસ્તુ તતઃ સમિત્કરો ગત્વાભ્યુવાચાત્મવિદાંવરં ગુરુમ્ ૫૧૫

આવી રીતે પવિત્ર શુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સન્મતિથી વિચાર કરતો કોઈ નિર્ણયને ન પામે ત્યારે ખેદપામી હાથમાં ભેટ લઈ આત્મતત્વને જાણનારા શ્રેષ્ઠ ગુરૂને શરણે જઈ કહે કે ૩૧

ભવાર્ણવે જન્મજરાતિર્મિગિલે તૃષાનલે મોહવિવર્તસંકુલે
નિમજ્જતો મે કિમુતારકં દૃઢં વદાર્તબન્ધો મયિ ચેદનુગ્રહઃ ૫૧૬

હે દીનઅધુ ! જન્મ મૃત્યુરૂપી મગરમચ્છવાળા, તૃષ્ણારૂપી અમિવાળા અને મોહરૂપી ઉર્મિવાળા આ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં હું યુડી ભઉ છું માટે જો મારા પર આપનો અનુગ્રહ છે તો તરવાનું ચોક્કસ સાધન કહો. જેથી હું તરીને અચી શકું. ૩૨

સંસારદુષ્પારમહોદયૌ નૃણાંતુંબીવદેવોર્ધ્વમથશ્ચ મજ્જતામ્

ગોવિન્દપાદામ્બુરુહૈકચિન્તનં પોતં વદન્તીહ દૃઢં વિપશ્ચિતઃ ૫૧૭

ગુરુ કહે છે—સંસારરૂપી અગાધ સમુદ્રમાં યુડતા માણસોને તું અડીની પેઠે પરમાત્માના ચરણુકમળના ધ્યાનરૂપી ઉત્તમ જહાજ છે એમ જ્ઞાનીયો કહે છે. ૩૩

इहैव संत्यज्य गृहं सबान्धवं धनं शरीरं च गतस्य देहिनः

भवदमुत्रास्य सहायकस्तु कः सुहृद्रदेतद्रुद वेदविद्विभो ૫૧૮

શિષ્ય કહે છે—હે આત્મ સ્વરૂપને બાલુનાર ગુરુ ! જ્યારે આ જીવ આંહીથી અહાદિકને, આંધવોને, ધનને, શરીરને છોડીને ચાલ્યો બન્ય છે, ત્યારે તેને પરલોકમાં સહાય કરનાર કોણુ તે કહો. ૩૪

वधू र्जनित्री जनकः सहोदरः सुतो धनं मित्रममुत्र गच्छता

समेति साकं न सहायको ऽपिको विना स्वधर्मेण नरेण वै क्वचित्

હે શિષ્ય ! જ્યારે પ્રાણી આ લોક છોડી મૃત્યુને વશ થઈ પરલોકમાં બન્ય છે ત્યારે તેની સાથે એક ધર્મ વિના વહાલી સ્ત્રી, પિતા, માતા, ભાઈ, પુત્ર, ધન, અને મિત્ર કોઈ જતા નથી તેમ પોતાના ધર્મ વિના કોઈ ત્યાં મદદગાર પણ નથી. ૩૫

धर्मस्य मार्गा बहवो मर्हर्षिभिः सन्दर्शिता भुक्तिविमुक्तिसिद्धये

कस्तेषु गम्य स्तु मयात्मशुद्धये निःशेषधर्मैकरहस्यविद् गुरो

હે ગુરુ ! મહર્ષિયોયે ભોગ-સ્વર્ગ અને મોક્ષને માટે ધર્મના માર્ગો
ધણા કહેલા છે, માટે હે સમગ્ર ધર્મના તત્વને જાણનાર ગુરુ આપ કહેા
કે આત્મ શુદ્ધિ માટે હું કયો ધર્મ અંગિકાર કરું. ૩૬

વાચા ચ ચિત્તેન ચ કર્મણાપિ યત્ સંપાલનં નિત્યમવેક્ષ્ય શાસ્ત્રતઃ
સત્યસ્ય તદ્દર્મમિહોત્તમં બુધાઃ પ્રાહુસ્તતસ્તં હિ સમાશ્રયાચિરમ્

હે શિષ્ય ! વાણીથી, મનથી અને કર્મથી હમેશાં સત્યનું પાલન
કરવું તેનેજ ડાહ્યા માણસો ધર્મ કહે છે, માટે સત્યનો આશ્રય શાસ્ત્રોથી
જાણીને જલદી કર. કારણ કે સત્યમાં સર્વ ધર્મો સમાય છે. ૩૭

॥ इति विचारदीपिकोद्धृत श्लोकाः ३७ ॥

“ ગરુડપુરાણોદ્ધૃતમ્. ”

રક્ષયેત્ સર્વદાઽઽત્માન માત્મા સર્વસ્ય ભાજનમ્

રક્ષણે યત્નમાતિષ્ઠ જીવન્ મદ્રાણિ પદ્યતિ

૫૨૨

બધી રીતે આત્માનું રક્ષણ કરવું. કારણ કે આત્મા સર્વનું સ્થાન છે,
માટે સર્વદા આત્માના રક્ષણમાં પ્રયત્ન કરવો. રક્ષાએલો આત્માજ
કલ્યાણોને જીએ છે. ૧

આત્મૈવ યદિ નાત્માન મહિતેભ્યો નિવારયેત્

કોઽન્યોહિતકરસ્તસ્મા દાત્માનં તારયિષ્યતિ

૫૨૩

મનુષ્યે પોતેજ પોતાના આત્માને અહિતથી અટકાવવો, કેમકે પોતાના
સિવાય ખીજે હિતેથી કોણ કે જે પોતાને તે પાપથી તારે ? ૨

યાવન્નાશ્રયતે દુઃસ્વં યાવન્નાયાંતિ ચાપદઃ

યાવન્નેન્દ્રિયવૈકલ્યં તાવચ્છ્રેયઃ સમન્થસેતુ ૫૨૪

જ્યાં સુધી દુઃખ આવીને ફરીવળે નહિ, જ્યાં સુધી આપત્તિયો ઘેરે નહિ, જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો વિકળ અને નહિ ત્યાં સુધીમાં આત્મહિત કરી લેવું. ૩

સમ્પદઃ સ્વપ્નસંકાશા યૌત્રનં કુસુમોપમમ્

તાદિચ્છપલમાયુષ્યં કસ્યસ્યાજ્ઞાનતો ધૃતિઃ ૫૨૫

સંપત્તિયો સ્વપ્ના જેવી છે, જીવાતી ખીલેલા પુષ્પ જેવી છે, આયુષ્ય ચીજળી જેવું ચંચળ છે. આવું જાણનાર કયા મનુષ્યને (સંસારસુખમાં) ધીરજ હોય ? ૪

પ્રારબ્ધવ્યે નિરુદ્ધોગો જાગર્તવ્યે પ્રસુપ્તકઃ

વિશ્વસ્તવ્યો ભયસ્થાને હા નરઃ કો ન હન્યતે ૫૨૬

પુરૂષાર્થ કરવાના વખતેજ આજસુ, જાગૃતિ રાખવાના સ્થળેજ ઉંઘતો અને ભયના સ્થાનમાંજ વિશ્વાસ પામેલ કયો મનુષ્ય હણાતો નથી? ૫

શ્વઃ કાર્યમદ્ય કુર્વીત પૂર્વાણ્હે ચાપરાણ્હિકમ્

નહિ મૃત્યુઃ પ્રતીક્ષેત કૃતં વાપ્યથવા કૃતમ્ ૫૨૭

મનુષ્યોએ કાલ કરવાનું કામ આજે કરવું, સાયંકાળે કરવાનું કામ પ્રાતઃ કાળે કરવું, કારણકે આનું કામ પૂરું થયું કે નહિ એમ મૃત્યુ તપાસ કરતું નથી. ૬

હિતાહિતં ન જાનન્તો નિત્યમુન્માર્ગગામિનઃ

કુશિભરણનિષ્ઠા યે તે નરાઃ નરકાઃ સ્વગ ૫૨૮

હે ગરુડ! જે માણસો પોતાના હિત અહિતને જાણતા નથી તથા હમેશાં ઉદ્ધે રસ્તે જનારા હોય છે અને પેટ ભરવામાંજ કાળજી રાખે છે તે માણસો સર્વે નારકી છે. ૬

સત્સંગશ્ચ વિવેકશ્ચ નિર્મલં નયનદ્વયમ્

યસ્ય નાસ્તિ નરઃ સોઽન્ધઃ કથં ન સ્યાદમાર્ગઃ ૫૨૯

સત્સંગ અને વિવેક એ બે નિર્મલ નેત્ર જેને ન હોય તે મનુષ્ય આંધળો છે. અને જે માણસ આંધળો હોય તે ઉદ્ધે રસ્તે કેમ ન જાય ? ૮

નામમાત્રેણ સન્તુષ્ટાઃ કર્મકાણ્ડરતા નરાઃ

મંત્રોચ્ચારણહોમાદ્યૈર્ભ્રામિતાઃ ક્રતુવિસ્તરૈઃ ૫૩૦

ફક્ત નામ જપવા વડેજ સંતોષ રાખનારા, કર્મકાંડમાંજ આસક્તિવાળા અને મંત્રાન્યારણ તથા હોમ, યજ્ઞયાગાદિ કરવાવડે માણસો ભ્રમમાં પડેલા છે. ૯

જટાભારાજિનૈર્યુક્તા દાંભિકા વેષધારિણઃ

ભ્રમન્તિ જ્ઞાનિવહ્લોકે ભ્રામયન્તિ જનાનપિ ૫૩૧

જટાધારી અને હરિણના ચમથી યુક્ત દંભીયો, આડંબરી વેષવાળા જ્ઞાનિની પેઠે પોતે જગતમાં ભ્રમે છે અને ઈતર મનુષ્યોને ભ્રમાવે છે. ૧૦

ગૃહારણ્યસમાલોકે ગતત્રીડાદિગમ્બરાઃ

ચરંતિ ગર્દભાદ્યાશ્ચ વિરક્તાસ્તે ભવન્તિ કિમ્ ૫૩૨

ઘરમાં, ગામમાં અને વનમાં સરખી રીતે શરમવિનાના નમ્ર ફરનારા જે વૈરાગ્યવાળા કહેવાતા હોય તો ગધેડા વગેરે પશુ કેમ વિરક્ત ન કહેવાય?

મૃદ્ભસ્મોદ્દૂલનાદેવ મુક્તાઃ સ્યુ યદિ માનવાઃ

મૃદ્ભસ્મવાસો નિત્યં શ્વા સ કિં મુક્તો ભવિષ્યતિ ૫૩૩

મનુષ્યો જો ધૂળ અને ભસ્મ ચોળવાથી મોક્ષ પામતા હોય તે કાયમ ધૂળ અને ભસ્મમાં રહેનારો કુતરો મોક્ષે શું જશે ? ૧૨

તૃણતર્પણોદકાહારાઃ સતતં વનવાસિનઃ

જમ્બુકાઃ સુમૃગાદ્યાશ્ચ તાપસાસ્તે ભવંતિ કિમ્ ૫૩૪

ખડ, પાંદડાં અને પાણીનો આહાર કરનારા, કાયમ વનમાં રહેનારા (જો તપસ્વી ગણાતા હોય તે) મૃગ શીયાળ વગેરે શું તાપસ અને છે? ૧૩

આજન્મમરણાન્તંચ ગંગાદિતટિની સ્થિતાઃ

મળ્ડુકા મત્સ્યપ્રમુખા યોગિનસ્તે ભવન્તિ કિમ્ ૫૩૫

જન્મથી છેક મરણાંત સુધી ગંગાઆદિ નદીને કાંઠે રહેલાં દેડકાં, માછલાં પ્રમુખ જંતુઓ તે શું યોગીયો બની શકે છે ? ૧૪

પઠન્તિ વેદશાસ્ત્રાણિ બોધયન્તિ પરસ્પરમ્

ન જાનન્તિ પરં તત્ત્વં દર્વીં પાકરસં યથા ૫૩૬

સમજણ વિનાના ધણ માણસો વેદશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, પરસ્પર જ્ઞાન ગોષ્ઠી કરે છે પણ ખરા તત્ત્વને ઓળખતા નથી. જેમ કડઠી દુધપાકના તાવડામાં રહેવા છતાં પાકના સ્વાદને નથી જાણતી. ૧૫

ન વેદાઽધ્યયનાન્મુક્તિર્ન શાસ્ત્રપઠનાદપિ

જ્ઞાનાદેવ હિ કૈવલ્યં નાઽન્યથા વિનતાત્મજ ૫૩૭

માત્ર વેદના અધ્યયનથી કે શાસ્ત્રો ભણવાથી મોક્ષ થતો નથી.
હે ગરુડ! ફક્ત જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે, અન્યથા નહિ. ૧;

નાશ્રમઃ કારણં મુક્તે દર્શનાનિ ન કારણમ્

તથૈવ સર્વકર્માણિ જ્ઞાનમેવ હિ કારણમ્ ૫૩૮

ભિન્નભિન્ન આશ્રમો એ મોક્ષનું કારણુ નથી, કોઈ દર્શનો પણ મોક્ષનું
કારણુ નથી, તેમ કોઈ ભતના કર્મો પણ નથી; જ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણુ છે. ૧૭

મુક્તિદા ગુરુવાગેકા વિદ્યાઃ સર્વા વિદમ્બકાઃ

કાષ્ટભારસહસ્રેષુ હ્યેકં સંજીવનં પરમ્ ૫૩૯

જો હૃદયમાં પરણુમે તો સહયુરુનું એક વાક્યજ મોક્ષ આપનારું છે.
અધી વિદ્યાઓ વિડંબના રૂપ છે, જેમ કાષ્ટના હબ્બરો ભારા કરતાં એક
સંજીવની ઔષધી વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૮

દ્વે પદે બન્ધમોક્ષાય ન મમેતિ મમેતિ ચ

મમેતિ બન્ધયતે જન્તુ ન મમેતિ પ્રમુચ્યતે ૫૪૦

આ માં છે, આ માં નહિ. આ જે પદ બંધન અને મોક્ષ
માટે છે. આ માં છે એમ માને તો પ્રાણી બંધાય છે અને આ
માં નથી એમ માનવાથી પ્રાણી સંસારબંધનથી છુટો થાય છે. ૧૯

તત્કર્મ યન્નબન્ધાય સા વિદ્યા યા વિમુક્તિદા

આયાસાય પરં કર્મ વિદ્યાન્યા શિલ્પનૈપુણમ્ ૫૪૧

જે બંધન કરે નહિ તે કર્મ (ક્રિયા) અને જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા,
તે શિવાયનું કર્મ ફેગટ પ્રયત્ન માટે છે, અને વિદ્યા તે હુત્તર
કલાની હાંશીયારી છે. ૨૦

ધર્મજ્ઞાનપ્રસૂનસ્ય સ્વર્ગમોક્ષફલસ્ય ચ

તાપત્રયાદિસન્તમ શ્ચાયાં મોક્ષતરોઃ શ્રયેત્ ૫૪૨

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ આદિ ત્રણ તાપથી તપેલો મનુષ્ય, ધર્મ અને જ્ઞાન જેનાં પુષ્પ છે તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને મોક્ષ જેનાં ફળો છે, એવા મોક્ષ રૂપી વૃક્ષનો આશરો લે. ૨૧

ઓમિત્યેકાક્ષરંબ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ૫૪૩

અક્ષરપ એવા ઊંકારના એક અક્ષરને બોલતાં અને પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે પ્રાણી દેહ છોડે છે તે ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૨

જ્ઞાનહૃદે સત્યજલે રાગદ્વેષમલાપહે

યઃ સ્નાતિ માનસે તીર્થે સવૈ મોક્ષમવાપ્નુયાત્ ૫૪૪

રાગ દ્વેષરૂપી મેલને હણનારા, સત્યરૂપી જલવાળા, જ્ઞાનરૂપ ધરાવાળા, મનરૂપી તીર્થમાં જે સ્નાન કરે છે તે મોક્ષ પામે છે. ૨૩

પ્રૌઢવૈરાગ્યમાસ્થાય ભજતે મામનન્યભાક્

પૂર્ણદૃષ્ટિઃ પ્રસન્નાત્મા સવૈ મોક્ષમવાપ્નુયાત્ ૫૪૫

ગાઠ વૈરાગ્યને પામીને પૂર્ણ દૃષ્ટિવાળો પ્રસન્ન આત્મા જે અનન્ય ભાવથી મને (પ્રભુને) ભજે છે તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

॥ इति गरुडपुराणचरमे श्लोकाः २४ ॥

“શ્રી ભગવદ્ગીતોઽધૃતમ્”

ગીતા અ૦ ૨ જ્ઞે શ્લોક ૫૫ થી ૬૪, ૬૬, ૬૯.

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્યાર્થ મનોગતાન્

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપરજ્ઞસ્તદોચ્યતે ૫૪૬

હે અર્જુન ! જ્યારે મનુષ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપમાંજ પોતાની મેજે પ્રસન્ન રહે અને મનમાં રહેલી સર્વ વાસનાઓને તથા દે ત્યારેજ સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૧

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ૫૪૭

દુઃખમાં ઉદ્વેગ વિનાનો, સુખમાં સ્પૃહા વિનાનો અને વળી જ્ઞેના રાગ, દ્વેષ, ભય અને ક્રોધ નષ્ટ પામ્યા છે તે મુનિ સ્થિરબુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૨

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહ સ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૫૪૮

સ્ત્રી, પુત્રો અને ધનમાં જ્ઞેને સ્નેહ નથી, સારું કે નહારું પામીને જે હર્ષ કે શોક કરતો નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ એમ જાણવું. ૩

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્ય સ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૫૪૯

જ્ઞેમ કાચખો પોતાના દરેક અંગને છુપાવી દે છે તેમ જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી ખેંચી લે છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ એમ જાણવું. ૪

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ
રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે

૫૫૦

ઉપવાસાદિ તપથી મનુષ્યના ઇન્દ્રિય સંબંધી વિષય વ્યાપારો મટી જાય છે પણ એના પ્રત્યેની રસવૃત્તિ મટતી નથી. પરંતુ સ્થિર શુદ્ધિવાળા મનુષ્યને તો પ્રભુના દર્શન થતાંજ વિષય વાસનાઓ પોતાની મેળેજ નષ્ટ થાય છે. ૫

યતતો હપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસમં મનઃ

૫૫૧

હે કુંતીના પુત્ર! મોક્ષ માટે યતન કરનારા વિદ્વાન પુરુષના મનને પણ મંથન કરનારી ઇન્દ્રિયો અક્ષાત્કારે (વિષય તરફ) ખેંચી જાય છે. ૬

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્તઆસીત મત્પરઃ

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા

૫૫૨

તે અધી ઇન્દ્રિયોને રૂંધીને મારા પરાયણ રહેવું. જેની ઇન્દ્રિયો વશ છે તેની પ્રજ્ઞા-શુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જાણવું. ૭

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે

૫૫૩

વિષયોતું સ્મરણ કરવાથી પુરુષની વિષયમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી કામ ઉપજે છે અને કામમાં વિદ્ય પડવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ

૫૫૪

ક્રોધથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, મોહથી કાર્યાકાર્યનો વિવેક નાશ પામે છે, વિવેકનો નાશ થવાથી બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી મૃત તુલ્ય માનહીન થાય છે. ૯

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ

૫૫૫

પુરૂષ મનને વશ કરી રાગદ્વેષ રહિત તથા યોતાના મનને આધીન રહેલી ઈન્દ્રિયોવડે વિષયોને ભોગવે તોપણુ પુરૂષ શાંતિને મેળવે છે. ૧૦

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના

નચાભાવયતઃ શાન્તિ રશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ૫૫૬

પણુ ઈન્દ્રિયોને આધીન બનેલા પુરૂષને આત્મજ્ઞાન થતું નથી, તો આં સ્થિર બુદ્ધિની વાત શી કરવી ? અને તેવો મનુષ્ય પ્રભુ ધ્યાન કરી શકતો નથી તેમ ધ્યાનહીન મનુષ્યને શાંતિ મળતી નથી, શાંતિ રહિત મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી મળે ? ૧૧

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પદ્યતો મુનેઃ ૫૫૭

સર્વે અજ્ઞાની જીવોને આત્મનિષ્ઠા રાત્રી જેવી લાગે છે, તે આત્મનિષ્ઠામાં યોગીજનો જાગ્રત છે. અને જે રાત્રીમાં એટલે વિષયોમાં સર્વે પ્રાણીયો જાગ્રત રહે છે તે વિષયોને આત્મજ્ઞાની મુનિઓ રાત્રી સમાન માને છે. ૧૨

અ. ૩ જે શ્લોક ૩૫ થી ૩૮.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્

સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ

૫૫૮

સારા દેખાતા એવા પરધર્મ (પર કર્તવ્ય) થી ઓછા ગુણવાળા પોતાનો ધર્મ આચરવો શ્રેષ્ઠ છે. સ્વધર્મ (પોતાના કર્તવ્ય) ને પાલતાં પાલતાં મૃત્યુ થાય તો પણ શ્રેય છે. પણ પરધર્મ તો નિષિદ્ધ હોવાથી ભયંકર છે. ૧૩

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ

અનિચ્છન્નાપિ વાષ્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ૫૫૯

અર્જુન કહે છે—હે શ્રી કૃષ્ણ ! માણસને અંતરમાં ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ ક્રોધએ બલાકારથી બાણે પ્રેર્યો હોય તેમ પાપ કર્મ કરે છે, તે કોની પ્રેરણાથી કરે છે ? ૧૪

જવાબમાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે.—

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ

મહાશનો મહાપાપ્મા વિધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ૫૬૦

રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો કામ કે જેનાથી ક્રોધાદિ પ્રગટે છે એ ક્રોધ રીતે પુરાતા નથી અને ધણા ભયંકર છે માટે મોક્ષ માર્ગમાં કામને મોટો શત્રુ તું બાણ. ૧૫

ધૂમેનાત્રિયતે વનિહ ર્યથાદર્શો મલેન ચ

યથોલ્બેનાવૃત્તો ગર્ભ સ્તથા તેનેદમાવૃત્તમ્ ૫૬૧

જેમ ધૂમાડાથી અગ્નિ ઢંકાય છે, મેલથી જેમ અરીસો ઢંકાય છે, તથા જેમ ઓળાવડે ગર્ભ ઢંકાય છે તેમ કામ વડે આત્મ ચૈતન્ય ઢંકાયેલ રહે છે. ૧૬

અ. ૪ થો. શ્લોક ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૩૩, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦.

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પષ્ટિતં બુધાઃ ૫૬૨

જેના સઘળા આરંભો કૃણ અને સંકલ્પની આશા વિનાના છે, અને જ્ઞાન રૂપ અગ્નિથી જેના કર્મો બળી ગયાં છે તેવાં મનુષ્યને જ્ઞાનીઓ પંડિત કહે છે. ૧૭

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ૫૬૩

જે મનુષ્ય કર્મના કૃણની આસક્તિને તજીને સ્વસ્વરૂપમાં તૃપ્ત રહે છે અને બીજાનો આશરો લેતો નથી તે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિહિત કર્મમાં પ્રવર્તેલો હોય છતાં કાંઈ કર્મ તે કરતો નથી. કર્મ પણ અકર્મપણાને પામે છે. ૧૮

નિરાશીર્યતચિચાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ૫૬૪

જેની કામનાઓ શાંત થયેલી છે અને જેનું મન તથા શરીર નિયમમાં છે તથા જેણે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ માત્ર શરીર સંબંધી કર્મ કરે છે તથાપિ દોષને પામતો નથી. ૧૯

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞા જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ

સર્વ કર્મશિલં પાર્ય જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ૫૬૫

હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન ! દ્રવ્યાદિકથી થતાં યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાન યજ્ઞ ઉત્તમ છે, કારણ કે સઘળાં કર્મનો સમાવેશ જ્ઞાનયજ્ઞમાં થાય છે. માટે દ્રવ્ય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ૫૬૬

હે અર્જુન ! પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ જેમ કાષ્ટોને આળી ભસ્મ કરે છે તેમ જ્ઞાન રૂપ અગ્નિ અધ્યાં કર્મોને આળી ભસ્મ કરી નાખે છે. ૨૧

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ૫૬૭

આ લોકમાં તપશ્ચર્યા, યોગ, વ્રત વગેરે કોઈ સાધન જ્ઞાન જેવું પવિત્ર કરનારું નથી. તે (જ્ઞાન) ધણે કાળે યોગસિદ્ધ મનુષ્ય પોતાની મેળે પોતાને વિષેજ મેળવી શકે છે. ૨૨

શ્રદ્ધાવૈભવતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ૫૬૮

ગુરૂના ઉપદેશ ઉપર જેને શ્રદ્ધા હોય તથા જે જીતેન્દ્રિય હોય તે જ્ઞાન મેળવે છે અને તે જ્ઞાન મેળવીને થોડા વખતમાં પરમ શાંતિને પામે છે. ૨૩

અજ્ઞાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ૫૬૯

અજ્ઞાની અને શ્રદ્ધા વિનાનો તથા સંશયવાળો માણસ વિનાશને પામે છે, સંશયવાળાને આ લોક કે પરલોક સુખકારક નથી. ૨૪
અ. ૫ મો શ્લોક ૧૪—૧૫.

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રયુઃ

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ૫૭૦

ધર્મર જીવના કર્તાપણાને તથા કર્મોને તથા કર્મફળના સંબંધને ઉત્પન્ન કરતા નથી, પરંતુ તે તે જીવનોજ અનાદિકાળનો સ્વભાવ છે એટલે અવિદ્યાજી જીવને કર્તૃત્વાદિક રૂપે કર્મ સાથે જોડે છે. ૨૫

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ૫૭૧

ઇશ્વર ક્રોધના પુણ્યને કે પાપને ગૃહણ કરતા નથી પરંતુ અજ્ઞાનવડે જ્ઞાન ઢંકાયું છે તેથી વાસ્તવિક સમજણના અભાવે પ્રાણીઓ મુંઝાય છે. ૨૬
અં ૬ ઠો શ્લોક ૫ મો, તથા ૩૦ થી ૩૪.

ઉદ્ધરેદાત્મનાઽઽત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્

આત્મૈવ હ્યાત્મનોબન્ધુ રાત્મૈવરિપુરાત્મનઃ ૫૭૨

વિવેકી મન વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પરંતુ આત્માને અધો-ગતિમાં નાખવો નહિ. આત્મા (મન) એજ આત્માનો બંધુ છે અને આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે. ૨૭

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ૫૭૩

જે દરેક પ્રાણીઓમાં મને જુએ છે અને સર્વને મારામાં જુવે છે તે મનુષ્યોને હું દૂર નથી અને તે મને દૂર નથી—અર્થાત્ આવા જ્ઞાનીને હું પ્રત્યક્ષ દશન આપું છું. ૨૮

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ૫૭૪

જે યોગી સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા મને, જે એકત્વ બુદ્ધિથી ભજે છે તે હમેશાં વ્યવહારમાં રહ્યો છતાં મારા વિષેજ વર્તે છે. ૨૯

आत्मौपम्येन सर्वत्र समंपश्यति योऽर्जुन

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ૫૭૫

હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાને જેમ સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે તેમ પોતાના સમાન બીજા પ્રાણીઓને પણ સર્વત્ર સમ-દષ્ટિથી જુએ છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ છે એમ માઈ માનવું છે. ૩૦

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्द्रवम्

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ૫૭૬

અર્જુન કહે છે—હે કૃષ્ણ ! મન સ્વભાવથીજ ચંચળ છે, ઇંદ્રિયોને ક્ષોભ પમાડનારું છે, અજીત છે, તે માટે તેને રોકવું તે વાયરાની પેઠે બહુ મુશ્કેલ છે. ૩૧

असंशयं महाबाहो मनोदुर्निग्रहं चलम्

अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ૫૭૭

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે—હે મહાબાહો ! ખરેખર ચંચલ મન રોકવું કઠણ છે તે વાત તારી સત્ય છે, પરંતુ વિચારપૂર્વક મનોનિગ્રહનો અભ્યાસ કરવાથી તથા વિષય ઉપર વિરક્તિ કરવાથી મન વશ થાય છે. ૩૨

અં ૧૨ મો શ્લોક ૧૩ થી ૧૯.

“ પ્રભુને કેવે ભક્ત પ્રીય છે તે સાત શ્લોકથી કહે છે.

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ૫૭૮

સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરનારો, સમાન સાથે મૈત્રી કરનારો, હીન પ્રત્યે દયા કરનારો, મમતાવિનાનો, અભિમાન વિનાનો અને સુખ દુઃખને સમાન ગણનારો ૩૩ તથા

सन्तुष्टः सततंयोगी यतात्मा दृढनिश्चयः

मय्यर्पितमनो बुद्धि र्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ૫૭૯

સંતોષ વૃત્તિવાળો, યોગમાં ગાફલ નહિ રહેલો, મનને નિયમમાં રાખનાર, દ્રઢ નિશ્ચયવાળો, અને મારામાજ મન અને બુદ્ધિને અર્પણ કરનારો જે મારો ભક્ત હોય તેજ મને પ્રિય છે. ૩૪

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ૫૮૦

જેનાથી લોક ખેદ પામે નહિ અને જે ભક્ત પોતે લોકોથી ખેદ પામતો નથી, વળી હર્ષ, ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત થયેલો હોય તે મને પ્રિય છે. ૩૫

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ

સર્વારંભપરિત્યાગી યોમદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ૫૮૧

જે મારો ભક્ત, કોઈની આશા વગરનો, આભ્યન્તર અને બાહ્ય પવિત્ર, ઉદ્યોગી, આસક્તિ વગરનો, માનસી વ્યથા વિનાનો, સર્વ આરંભ (પાપ કર્મ) કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરનારો હોય તે મને પ્રિય છે. ૩૬

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ૫૮૨

જે સંસારિક સુખ પામવાથી હર્ષ પામે નહિ, ક્રોધનો દ્વેષ કરે નહિ, શોકના સ્થળે શોક કરે નહિ, તૃષ્ણા રાખે નહિ, શુભ અને અશુભ-પુણ્ય પાપ-નો ત્યાગ કરનારો અને ભક્તિવાળો મને પ્રિય છે. ૩૭

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સંગવિવાર્જિતઃ ૫૮૩

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિમૈત્રી સન્તુષ્ટો યેન કેનચિત્

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ૫૮૪

શત્રુ અને મિત્ર સાથે સમાન ભાવથી વર્તનારો, માન કે અપમાન થતાં ખેદ હર્ષ ન કરનારો, ઠાઠ તડકામાં અને સુખ દુઃખમાં સમભાવી, ક્રોધ પ્રત્યે આસક્તિ ન કરનારો, નિન્દા અને સ્તુતિને સરખાં માનનારો, હરક્રોધ વસ્તુથી સંતુષ્ટ રહેનારો, હરક્રોધ સ્થળે રહી જીવન વ્યતીત કરનારો. ૬૬ બુદ્ધિવાળો ભક્તપુરુષ મને પ્રિય છે. ૩૮-૩૯.

અં ૧૪ મો શ્લોક ૨૨ થી ૨૫

ત્રિગુણાતીત મનુષ્ય કેવો હોય તે કહે છે.

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ્ડવ
નદ્રેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ

૫૮૫

હે અર્જુન ! પ્રકાશ સત્વગુણનું કાર્ય, પ્રવૃત્તિ રજોગુણનું કાર્ય, અને મોહ તમોગુણનું કાર્ય છે તે પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ કે, મોહ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયાં હોય તો દુઃખરૂપ માની દ્રેષ કરતો નથી, તેમ તે કાર્ય નિવૃત્ત થયાં હોય તો તેને સુખ બુદ્ધિથી મેળવવા આશા કરતો નથી. ૪૦

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते

गुणावर्तन्तइत्येव योऽवतिष्ठति नैंगते

૫૮૬

ઉદાસીની પેદે રહ્યો છતાં ત્રણ ગુણો વડે જે ચલાયમાન થતો નથી, રજોગુણાદિજ્ઞ પોતાના કાર્ય સાથે વર્તે છે તેની સાથે મારે લેવા દેવા નથી એમ માની સ્થિર રહે છે. ૪૧

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः

૫૮૭

જે સ્વસ્વરૂપમાં રહેલો ધીર પુરુષ હોય છે તે સુખદુઃખ સરખાં મળે છે, ધૂળનું ઢેકું અને કાંચન સમાન બાણે છે, પ્રિય કે અપ્રિય સરખું માને છે, પોતાની નિન્દા કે સ્તુતિને તે સમાન બાણે છે. ૪૨

માનાપમાનયોસ્તુલ્ય સ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સં ડચ્ચતે ૫૮૮

જેને પોતાનાં, માન, અપમાન બન્ને સરખાં છે, મિત્રપક્ષ અને શત્રુ પક્ષમાં સરખો ભાવ છે, પ્રત્યક્ષ ફલદાયી અને પરોક્ષ ફળદાયી આરંભનો ત્યાગ કરનાર જે હોય તે મહાપુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ૪૩

શ્રીકૃષ્ણ અનુર્નને દેવી સંપત્તિના ૨૬ લક્ષણો ગણાવે છે.

અં ૧૬ મો શ્લોક ૧ થી ૫ તથા ૧૭ થી ૨૩.

અભયં સત્વસંશુદ્ધિ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ૫૮૯

અભયપણું (નિર્ભયતા), મનનો ઉલ્લાસ, આત્મજ્ઞાનના ઉપાયમાં શ્રદ્ધા, દાન, દમ (આશ્વિન્દ્રિયોનો નિગ્રહ), યજ્ઞ, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, તપ અને સરલતા.

અર્હિસા સત્યમક્રોધ સ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્તવં માર્દવં હ્રીરચાપલમ્ ૫૯૦

મન, વચન અને કાયાથી અર્હિસા વૃત્તિ, સત્ય, અક્રોધ, આગ, શાંતિ, ચાડી ન કરવી તે, પ્રાણીઓ ઉપર દયા, નિર્વેભીપણું, ક્રોમલતા, અકાર્ય કરવામાં અતિ લગ્ન, અચપળતા. ૪૫

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા

ભવાન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ૫૯૧

પ્રતાપ, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ અને નિરાભિમાનપણું. હું ભરતવંશી અનુર્નન! આ છવીશ સંપત્તિઓ ભાગ્યશાળીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૬

૨૬ દૈવી સમ્પત્તિ કહી હવે શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને આસુરી સંપત્તિ કહે છે.

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સમ્પદમાસુરીમ્ ૫૯૨

હે અર્જુન ! દરેક આપ્તમાં દંભ, દર્પ (છાક) અભિમાન, ક્રોધ, ક્રૂરતા અને અજ્ઞાન આ પ્રકારના આસુરી સંપત્તિના લક્ષણો છે. ૪૭

દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા

મા શુચઃ સમ્પદં દૈવી મભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ૫૯૩

દૈવીસંપત્તિ મોક્ષ માટે છે, આસુરીસંપત્તિ અંધન માટે મનાયેલી છે, હે પાંડુરાજના પુત્ર ! તું શોક ન કર, તું દૈવીસંપત્તિને પામ્યો છો. ૪૮

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ

યજન્તે નામયજ્ઞેસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ૫૯૪

પોતાની મેળેજ મોટા અનેલા અને ઉદ્ધત થયેલા, ધનના, અભિમાનથી, અને મદથી પરિપૂર્ણ અનેલા તે ક્રૂર દંભથી, શાસ્ત્રની વિધિને એક તરફ મેલી, નામના કહેવા માત્ર યજ્ઞોવડે મને પૂજે છે, ૪૯

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષન્તોઽભ્યસૂયકાઃ ૫૯૫

અભિમાનને, અળને, ડોળને અને ક્રોધને વશ થયેલા પોતામાં અને અન્ય પ્રાણીઓમાં ચૈતન્યરૂપે રહેલા મને, તે ઉપર કહેલા ઈર્ષ્યાવાળા દ્વેષ કરે છે. (અર્થાત્ યજ્ઞને બાને હિંસા કરે છે). ૫૦

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ૫૯૬

પ્રાણીયોનો દ્વેષ કરનારા તે કૂર નરાધમોને કાયમ સંસારમાં હલકામાં
હલકી રાક્ષસી યોનિમાં હું ફેંકી દઉં છું. ૫૧

આસુરી યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ

મામપ્રાપ્યૈવ કૌતેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્ ૫૧૭

રાક્ષસી યોનિને પામેલા મૂઢલોકો દરેક જન્મમાં મને પામ્યા વિનાજ
તે યોનિથી પણ હલકી ગતિને પામે છે. ૫૨

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતન્નયં ત્યજેત્ ૫૧૮

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનારા ત્રણ નરકના
દ્વાર છે માટે મનુષ્યોએ તે ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૫૩

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः

આચરત્યાત્મનઃ શ્રેયસ્તતોયાતિ પરાં ગતિમ્ ૫૧૯

હે કુંતાના પુત્ર ! એ ત્રણ નરકના દ્વારથી છુટો થયેલો માણસ
ચોતાનું શ્રેય કરી શકે છે અને ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૫૪

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ૬૦૦

જે મનુષ્ય શાસ્ત્ર વિધિનો ત્યાગ કરી મરજી મુજબ વર્તે છે તે ક્યારે
પણ સિદ્ધિને પામતો નથી તથા સુખને કે સારી ગતિને પામતો નથી. ૫૫

॥ इति श्री भगवद्गीतोऽध्यात्म श्लोकाः ५५ ॥

इति प्रबोध प्रभाकर प्रथम विभाग.

परमात्मने नमः

संस्कृत काव्यानंद भाग ३ जो

अथवा

प्रबोध प्रभाकर विभाग २ जो.

“सुभाषित संचयः”

“मंगलाचरणम्”

श्रेयोनिवासभवनं त्रिजगत्सुपूज्यं दारिद्र्यदूरकरकल्पतरुं दयालुम्
अज्ञानगाढतमसोऽर्कमनन्तबोधं श्रीमन्तमीश्वरमहं प्रणमामि नित्यम्

कल्याणना निवास स्थान इप, त्रलु लोकभां पूजनीय, दारिद्र्यने
नाश करवाभां कल्पद्रुम समान, दयालु, अज्ञानइप अधकारभां सूर्य
समान, ज्ञानधन, लक्ष्मीवान्, अेवा प्रभुने हुं लभेशां वंदन करे धुं. १

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया

नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै सद्गुरवे नमः

२

जेल्ले ज्ञान इप अंजननी सणी वडे करीने अज्ञानथी अध अनेला
(शिष्योनी) यक्षु उधाडेव छे ते सद्गुरने भारा नमस्कार छे. २

कर्म—कुत्राऽयोध्या क्व रामो दशरथवचनाद् दण्डकारण्यमागात्

क्वासौ मारीचिनामा कनकमृगमयः कुत्र सीतापहारः

સુગ્રીવે રામમૈત્રી ક્વ ચ જનકતનયાન્વેષણે પ્રેષિતોઽહં
યોઽર્થોઽસંભાવનીયસ્તમપિ ઘટયતે ક્રૂરકર્મા વિધાતા ૩

શ્રી હનુમાનજી લંકામાં જતી વખતે વિચાર કરે છે કે, અયોધ્યા નગરી ક્યાં? રામચંદ્રજી ક્યાં? દશરથના વચનથી દંડકારણ્યમાં આવવું ક્યાં? સોનાનો માયાવી મૃગ અનેક મારીચ નામનો (રાક્ષસ) ક્યાં? સીતાનું હરણુ ક્યાં? સુગ્રીવ સાથે શ્રી રામચંદ્રજીની મિત્રતા ક્યાં? અને સીતાજીની તપાસ માટે આજ્ઞા કરાયેલો હું (હનુમાન) ક્યાં? જે અસંભવિત અર્થ છે તેને પણ અગમ્ય ગમ્ય કર્મ કરનાર વિધાતા જોડી આપે છે. ૩

નીચ—અતિમલિને કર્તવ્યે ભવતિ સ્વલાનામતિવિનિપુણા ધીઃ

તિમિરે હિ કૌશિકાનાં રૂપં પ્રતિપદ્યતે દૃષ્ટિઃ ૪

અત્યંત મલીન કાર્યમાં અધમ મનુષ્યોની બુદ્ધિ ઘણી નીપુણ હોય છે, ધ્રુવડની દૃષ્ટિ બહુ અંધારામાં રૂપને બહુ સ્પષ્ટ દેખે છે. ૪

સ્નેહઃ—નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદહેતુ

ર્જગતિ ગુણાનિધીનાં સજ્જનાનાં કદાચિદ્

ઘનતિમિરનિરુદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચન્દ્રઃ

કિમ્ કુમ્પુદવનાનાં પ્રેમભંગ્નં કરોતિ

૫

આ જગતમાં ગુણવાન અને સજ્જનોનો વિયોગ—(બુદ્ધિ બુદ્ધિ રહેલું તે.)—પ્રેમના નાશનું કારણ થતો નથી. જેમકે ઘાટાં વાદળાંઓથી લંકા-થેલો અને દૂર રહેલો ચંદ્ર શું કમલોના પ્રેમનો ઉચ્છેદ કરે છે? ૫

भिक्षा— देहीति वचनद्वारा देहस्थाः पञ्चदेवताः

तत्क्षणादेव नश्यन्ति धीश्रीहीशान्तिकान्तयः ६

ये मने आपो, आवयन ओलवानी साथेण देहमां रहेला पांच देवता-
शुद्धि, लक्ष्मी, शरम, शांति अने मुष्पतुं तेण तुरतण नष्ट थाय छे. ६

भिक्षुः—अनाहूताः स्वयं यान्ति रसास्वादविलोलुपाः

निवारिता न गच्छन्ति मक्षिका इव भिक्षुकाः ७

नोतईं न आभ्युं होय, तोपणु रसलोडुप भिक्षुका मक्षिकाओनी
पेडे पाछा डडाव्या होय तोपणु जता नथी. ७

तावद् भयाद्विभेतव्यं यावद् भयमनागतम्

आगतं तु भयं वीक्ष्य प्रहर्तव्यमनाथवत् ८

ज्यां सुधी लय न आव्यो होय त्यां सुधी लयथी पीडवुं, पणु
लय आवे त्यारे तो निडर थधने ते लय डडाववे. ८

वाक्यामृतं—न तथा चन्दनं चन्द्रो मणयो मालती स्रजः

कुर्वन्ति निर्वृतिं पुंसां यथा वाणी श्रुतिप्रिया ९

मनोहर-कणुं प्रीय वाणी माणुसने जेवी शांति आपे छे, तेवी
शांति अंहन, अंद्र, मणियो डे मालती पुष्पती माणा, आपती नथी. ९

दुर्वाक्—अपि दावानलप्लुष्टं शाद्वलं जायते वनम्

न लोकः सुचिरेणापि जिह्वानलकदर्थितः १०

अग्निथी अजेकुं वन पाछुं लीकुं थाय छे, पणु ललनी अग्निथी अजेजे
जनसमूह लांया वप्पते पणु नवांकुर थतो नथी. १०

કુલીનઃ—સમ્પૂર્ણકુંભો ન કરોતિ શબ્દ મર્થો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનમ્
વિદ્વાન્ કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ કુલૈર્વિહીના બહુજલ્પયન્તિ ૧૧

જળથી સંપૂર્ણ ભરેલો ઘટો શબ્દ કરતો નથી પણ અધુરો ઘટો ડબ ડબ થયા કરે છે, તેમ કુળવાન વિદ્વાન વિદ્વાનો ગર્વ કરતો નથી પણ અકુલીન તો પોતાની પડિતાઈ બતાવવા બહુ બોલ્યા કરે છે. ૧૧ જેમ

દીવ્યમામ્નરસં પીત્વા ગર્વં નાયાતિ કોકિલઃ

પીત્વા કર્દમપાનીયં ખેકો વટવટાયતે ૧૨

સુંદર આંખાના રસનું પાન કરીને પણ ટ્રાયલ અભિમાન કરતો નથી અને કાઠવવાળું પાણી પીને દેડકા બચડાટ કર્યા કરે છે. ૧૨

અભિમાનસ્તુસર્વેષાં મૂર્ખાણાં તુ વિશેષતઃ

ઉત્તાનઃ ટિટિભઃ શેતે નભઃ પતનશઙ્કયા ૧૩

અભિમાન તો દરેકને હોય છે પણ મૂર્ખાઓને વિશેષ હોય છે, જેમ કે આકાશ પડવાની શંકાથી ટીટોડો ઉંચા પગ રાખી સુવે છે, (કદાચ આકાશ પડે તો મારા પગથી થોભી રાખું) ૧૩

રત્નં—પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમન્નં સુખાપિતમ્

મૂઠૈઃ પાષાણરવળ્ડેષુ રત્નસંજ્ઞા વિધીયતે ૧૪

ખરી રીતે તો જળ, અન્ન અને સુખાપિત, આ ત્રણ જ રત્નો પૃથ્વી-માં છે, મૂર્ખ લોકોએ પથ્થરના કકડામાં રત્ન એવી સંજ્ઞા કરી છે. ૧૪

સ્નેહઃ—ગિરૌ કલાપી ગગનેષુ મેઘા જલેષુ પદ્મં ગગને ચ માનુઃ

દ્વિલક્ષચન્દ્રઃ કુમુદોત્પલાનાં યો યસ્ય ચિત્તે નકદાપિ દૂરમ્

મયર પર્વત ઉપર રહે છે ને મેઘ આકાશમાં રહે છે, પદમ કમળ જળમાં છે ને સૂર્ય તો લાખો ગાઉ દૂર છે, તથા પોયણીથી લાખોગાઉ ચંદ્ર દૂર છે પણ જે વ્યક્તિ જેના હૃદયમાં છે તે વ્યક્તિ તેનાથી દૂર નથી. ૧૫

પંડિત:— પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સદ્ભાવસદૃશીં શ્રિયમ્

આત્મશક્તિસમં કોપં યો જાનાતિ સ પળ્લિટઃ ૧૬

પ્રસંગને યોગ્ય અનુસરતાં વાક્યને, સહલાવના રહી શકે તેના પ્રમાણમાં લક્ષ્મીને, અને પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ક્રોધને જે સમજી શકે અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરે તે બુદ્ધિવાન ગણાય છે. ૧૬

સંગીતં— બાલારોદનં મુશ્ચંતિ ક્રોથં મુશ્ચન્તિ પન્નગાઃ

હરિણાઃ પ્રાણાન્મુશ્ચન્તિ નાસ્તિ નાદસમો રસઃ ૧૭

ગાયનથી આળસ રોતાં હોય તે છાના રહી જાય છે, સર્પો ક્રોધને તજી દેશે, મૃગલાંબો આધીન થઈ પ્રાણ તજી દેશે. જગતમાં ગાયન સમાન ક્રાંતિ રસ નથી. ૧૭

સર્પાણાં ચં સ્વલાનાં ચં ચૌરાણાં તુ વિશેષતઃ

અભિપ્રાયા ન સિધ્યન્તિ તેનેદં વર્તતે જગત્ ૧૮

આ જગતમાં સર્પોના, ચોરોના તથા મૂર્ખાઓના મનોરથો સિદ્ધ થતા નથી તેથીજ આ જગત્ નભે છે નહિતર ઉગ્ડ થઈ જાત. ૧૮

કૃતઘ્ન—મેરુપર્વતો નમે ભારો ન ભારાઃ સપ્ત સાગરાઃ

કૃતઘ્નશ્ચ મહાભારો ભારો વિશ્વાસઘાતકઃ ૧૯

પૃથ્વી પ્રભુને કહે છે—મેરુ પર્વત મને ભારરૂપ નથી, સાત સમુદ્ર ભારરૂપ નથી, ક્રૂત એક કૃતઘ્ની અને બીજો વિશ્વાસઘાતી આ એ બહુજ ભારકારક છે. ૧૯

ધૂર્તઃ—અસતી ભવતિસલજ્ઞા ક્ષારં નીરં ચ નિર્મલં ભવતિ

દંભી ભવતિ વિવેકી પ્રિયવક્ત્રા ભવતિ ધૂર્તજનઃ ૨૦

વેશ્યા ઉપરથી શરમવાળી હોય. છે, ખાઈ પાણી નિર્મળું હોય છે, દંભી માણસ અહુ વિવેકી હોય છે, અને ધુતારા મીઠું મીઠું બોલનાર હોય છે. ૨૦

દુર્જનઃ—દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિશ્વાસકારણમ્

મધુતિષ્ઠતિ જિહ્વાગ્રે હ્રદિ હાલાહલં વિષમ્ ૨૧

મીઠું બોલનારા દુર્જન માણસનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી, કમકે જેની જીભની ટોચ ઉપર મધ હોય છે અને હૃદયમાં તો હલાહલ જેર હોય છે. ૨૧

દુર્જનઃ—પાષાણો ભિચ્યતે ટક્કૈ વૃજ્રં વૃજ્રેણ ભિચ્યતે

સર્પોઽપિભિચ્યતે મંત્રૈ દુષ્ટાત્મા નૈવ ભિચ્યતે ૨૨

પથ્થર ટાંકણાથી ભેદાય છે, વજ્ર વજ્રથી ભેદાય છે, સર્પ પણ મંત્રથી ભેદ પામે છે પણ દુષ્ટ મનુષ્ય તો કોઈથી ભેદાતો નથી. ૨૨

પ્રતિજ્ઞા—રાજ્યં યાતુ શ્રિયો યાન્તુ યાન્તુ પ્રાણા વિનશ્વરાઃ

પરં યા સ્વયમેવોક્ત્વા વાચા મા યાતુ શાશ્વતી ૨૩

યુધિષ્ઠિર કહે છે—ભલે રાજ્ય જાઓ, લક્ષ્મી જાઓ, ક્ષણકે સી પ્રાણુ પણ જાઓ, પરંતુ મારાથી બોલાયલું વચન વૃથા કદિયે ન થાઓ. ૨૩

સપદિ વિલયમેતુ રાજ્યલક્ષ્મી રુપરિપતન્ત્વથવા કૃપાણધારાઃ

અપહરતુતરાં શિરઃ કૃતાન્તો મમ તુ મતિર્ન મનાગપૈતુ ધર્માતુ ૨૪

રાજ્યની લક્ષ્મી નાશ પામે, મસ્તકના ઉપર તલવારની ધારા પડે, કાળ ભલે માથું કાપીને લેધ જાઓ પરંતુ મારી શુદ્ધિ ધર્મથી ચલિત ન થાઓ. ૨૪

दैवम्—छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्गत्वा बलाद् वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निःसृत्यदूरं वनात्
व्याधानां शरगोचरादतिजवेनोत्प्लुत्य धावन्मृगः

कूपान्तः पतितः करोति विमुखे किंवा विधौ पौरुषम् २५

कोष्ठ ओक मृग पाशवो तोडीने शीकरीनी कपट रचनामांथी छुटी
ने चोतरक हावानगथी वेरायना वनमांथी नाशी लागीने पाराधीना आ-
लुना धामां पणु न आवतां धनुा वेगथी ठेकतो ठेकतो अकस्मात् कोष्ठ
वावमां पडी मृत्यु पाभ्यो. अरेअर न्यारे नसीअ अवगां होय लारे
पुत्रपार्थ शुं करे ? २५

शीलः—वरं प्रवेष्टुं ज्वलितं हुताशनं न चापिभग्नं चिरसंचितं व्रतम्

वरं हि मृत्युः सुविशुद्धचेतसः न चापि शीलस्खलितस्य जीवनम्

अगल्यमान अग्निमां प्रवेश करवो ते श्रेष्ठ छे पणु धनुा वपत
पाण्डुं व्रत लांगवुं ते श्रेष्ठ नथी कारणु के शीघ्रप्रष्ट थया पञ्जी लवुं ते
करतां विशुद्ध मनथी भरणु करवुं ते श्रेष्ठ छे. २६

जिह्वा—रे जिह्वे कुरुमर्यादां भोजने वचने तथा

वचने प्राणसन्देहो भोजने च त्वजीर्णता २७

हे लल ! तुं भोलवामां अने जभवामां मर्यादा राअ कारणु
के वधु भोलवामां प्राणहानि थवानो संलव छे अने धनुं जभवामां
अलुण्तातो लय छे. २७

दानम्—वसुधा भरणं पुरुषैः पुरुषाभरणं प्रधानतरलक्ष्मीः

लक्ष्म्याभरणं दानं दानाभरणं सुपात्रं च २८

દુનિયામાં પૃથ્વીનું ભૂષણુ પુરુષ છે, પુરુષનું ભૂષણુ લક્ષ્મી છે, લક્ષ્મીનું ભૂષણુ દાન છે અને દાનનું ભૂષણુ સુપાત્ર છે. ૨૮

ક્રોધ:—ઉત્તમે તુ ક્ષણં ક્રોધો મધ્યમે ઘટિકાદ્વયમ્

અધમે સ્યાદહોરાત્રં ચાણ્ડાલે મરણાન્તિક: ૨૯

ઉત્તમ પુરુષમાં એક ક્ષણુ ક્રોધ રહે છે, મધ્યમમાં બે ઘડી, અધમ પુરુષમાં ચોવીશ કલાક ક્રોધ રહે છે, અને ચાંડાલ વૃત્તિવાળામાં મરણ સુધી ક્રોધ રહે છે. ૨૯

દુર્જનો દોષમાદત્તે દુર્ગન્ધમિવ શૂકર:

સજ્જનશ્ચ ગુણગ્રાહી હંસઃ ક્ષીરમિવાંબસા ૩૦

સૂર જેમ દુર્ગન્ધી પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે તેમ દુર્જન પારકા દોષોને ગ્રહણ કરે છે, હંસ જેમ પાણીમાંથી દુધનો સ્ત્રીકાર કરે છે તેમ સજ્જન અવગુણ તણને ગુણનેજ ગ્રહે છે. ૩૦

સજ્જન:—કિં મધુના કિં વિધુના કિં સુધયા કિં ચ વસુધયાઽખિલયા

યદિ હૃદયહારિચરિતઃ પુરુષઃ પુનરૈતિ નયનયોરયનમ્ ૩૧

જે સજ્જન પુરુષ દષ્ટિએ ચડે તો પછી મધથી, ચંદ્રથી, અમૃતથી, કે સમગ્ર પૃથ્વીથી શું? કાંઈ કામ નથી, કારણ કે ચિત્તહારી ચરિત્રવાળા સજ્જન તે સૌથી વધારે શાંતિદાયક છે. ૩૧

સજ્જન:—દુર્જનવચનાંગારૈર્દગ્ધોઽપિ ન વિપ્રિયં વદત્યાર્યઃ

અગરુરપિ દહ્યમાનઃ સ્વભાવગન્ધં પરિત્યજે ત્કિન્નુ ૩૨

દુર્જનના વચન રૂપ અંગારાથી બળેલો એવો સજ્જન અપ્રિય વચનને કદિ પણ બોલતો નથી, જેમ અગરને અગ્નિમાં બાળે તો પણ ખોતાના સ્વાભાવિક સુગંધને તજે નહિ. ૩૨

आपद्गतं हससि किं द्रविणान्धमूढ
लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्रचित्रम्
एतान्प्रपश्यसि घटान् जलयंत्रचक्रे

रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्चरिक्ताः ३३

हे धनधी अंध अनेक मूढ! आपत्तिमा आवेक्षा अनुष्यते तुं शुं
काम हसे छे? लक्ष्मी काष्ठनी स्थिर रही नथी, आ रेटना घडा तरह
तो ने। भरिखा भाडी थाय छे अने भाडी थयेना भराय छे. ३३

गन्धः सुवर्णे फलमिक्षुदण्डे नाऽकारि पुष्पं खलु चन्दनेषु

विद्वान् धनाढ्यो नृपदीर्घजीवी धातुः पुरा कोऽपि न बुद्धिदोऽभूत् ३४

विधिअये सोनामां सुगंधी न करी, शेरडीने इण न आप्या, यहन
वृक्षमां पुष्प न कर्या, विद्यावान्ते धनवान् न अनाय्ये अने राजने
बांणी आयुष्य न आपी तेनुं कारणु तो जल्लाय छे इ अज्ञाने काष्ठ
अज्ञाहः हेनार हसे नहि, नही तो आपी भूल करे नही. ३४

मित्रं—क्षीरेणाऽऽत्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः

क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः

गन्तुं पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्राऽऽपदं

युक्तं तेन जलेन शाम्यति सतां मैत्री पुनस्तादृशी ३५

पहेलां दुधमां रहेखा पाणीने दुधे पोताना अथा गुणो आप्या, पछी
न्यारे दुधनुं पात्र युले यडाव्युं त्यारे दुधनी आपत्ति नेछ दुधमां
रहेख पाणी तापथी अणवा लाव्युं, न्यारे पाणी दुधने अथावा
आतर अणवा लाव्युं अटले मित्र (पाणी) ने अणतां नेछ दुध अेक

દમ ઉભરાઇ જઇ અગ્નિમાં પડવા તૈયાર થયું એટલે પાછું પાણી
રેડ્યું ત્યારે દુધ શાન્ત થયું. આવી સન્નજન પુરુષોની મિત્રતા હોય છે. ૩૫

વિવાદો ધનસમ્બન્ધો યાચનં સ્ત્રીષુ સંગતિઃ

આદાનમગ્રસ્થાયિત્વં મૈત્રીમદ્ગ્નસ્ય હેતવઃ ૩૬

વાદવિવાદ, ધનની લેવડ દેવડ, મિત્ર પાસે સારી ચીજ હોય તે
માગતી, મિત્રની સ્ત્રીનો સંગ, લેવાની સૃહા અને દરેક કામમાં આગળ
પડતું થવું એ મિત્રતા તુટવાના હેતુઓ છે. ૩૬

જાનન્તિ નૈવ બહવોઽપિ પરપ્રયાસં

જ્ઞાત્વાપિ હન્ત કુટિલા વિમતિં મજન્તે

તે કેચિદેવ શશિકાન્તમણિસ્વભાવા

યેષાં મનઃ પરગુણેન દ્રવીમવન્તિ ૩૭

ધણા ઘોડા ખીબના પ્રયત્નને જાણતાજ નથી, અને કેટલાક અધમ
જનો તેો પરના પ્રયાસને જાણવા છતાં પણ તેનાથી વિમુખ રહે છે પણ
પારકા ગુણોને જોઈ પોતાનું મન ઓગળે એવા ચંદ્રકાંતમણિ જેવા તેો
વીરલાજ હોય છે. ૩૭

મનો મધુકરો મેયો માનિની મદનો મરુત્

મા મદો મર્કટો મત્સ્યો મક્કારા દંશ ચંચલાઃ ૩૮

મન, મધુકર, મેધ, માનિની, મદન, (કામ) મરુત, (પવન) મા
(લક્ષ્મી) મદ, મર્કટ અને માજીડું આ દશ મકાર ચંચળ હોય છે. ૩૮

જીવન્તુ મે શત્રુગણાશ્ચસર્વે યેષાં પ્રતાપેન વિચક્ષણોઽહમ્

યદા ષદાઽહં વિકૃતિં મજામિ તદા તદ્દા માં પ્રતિબોધયન્તિ ૩૯

મારા શત્રુઓ ધણું જીવો જેઓની મહેરબાનીથી હું સાવચેત રહું છું,
જ્યારે જ્યારે હું ભુલ કરું છું ત્યારે ત્યારે મને તેઓ ભગત કરે છે-
બોધ કરે છે. ૩૯

સુભાષિતરસસ્વાદા હ્યજિતા સ્વર્ગતા સુધા

દ્રાક્ષા સંકુચિતા મીઠ્યા શર્કરા કર્કરાચયતે

૪૦

સુભાષિતના રસ સ્વાદથી શરમ પામેલું અમૃત સ્વર્ગમાં જવું સું,
દ્રાક્ષા સંકોચ પામી ગઈ અને સાકર પથરા જેવી કઠોર બની ગઈ. ૪૦

મધિક્ષા વ્રણમિચ્છન્તિ ધનમિચ્છન્તિ પાર્થિવાઃ

નીચાઃ કલહમિચ્છન્તિ શાન્તિમિચ્છન્તિ સાધવઃ ૪૧

માખીયો ચાહાંને ચાહે છે, રાજાઓ ધનને ચાહે છે, દુષ્ટો કલેશને
ધમ્મે છે અને સાધુઓ શાંતિને ધમ્મે છે. ૪૧

વૈરિણોઽપિ હિ મુચ્ચન્તે પ્રાપ્તાન્તે તૃપ્તમક્ષણાત્

તૃપ્તહારાઃ સદૈવૈતે હન્યન્તે પશવઃ કથમ્

૪૨

જ્યારે મહાશત્રુ પણ મુખમાં તૃણ લે ત્યારે તેને શ્રેષ્ઠ માણસ અ-
ભય આપે છે, તો હમેશાં તૃણ ખાનારા મનુષ્યો કેમ હલ્યામ છે ?
(તે સમજાવું નથી.) ૪૨

યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ દેહિનઃ

સન્તોષં જનયેદ્રામસ્તદેવેશ્વરપૂજનમ્

૪૩

હે રામ ! કોઈ પણ પ્રકારથી કોઈ પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉપ-
ભવવો તેજ ઇશ્વરનું ખરૂં પૂજન છે. (યોગવાષિષ્ઠ) ૪૩

ऐश्वर्यमायुरारोग्यं यशो मानं च वैभवम्
प्राप्नोति पुरुषो नित्यं जनाराधनपण्डितः

૪૪

પ્રાણી માત્રને સેવા વડે પ્રસન્ન કરવામાં હેાંશીયાર પુરુષ સદા ઐશ્વર્ય, આયુષ, આરોગ્ય, યશ, માન અને વૈભવને પામે છે. ૪૪

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्

૪૫

અઠારે પુરાણોનાં સારરૂપ વ્યાસમુનિનાં આ બે વાક્યો છે કે પરાપકાર કરવો તે પુન્ય એકદું કરવા માટે છે અને ખીજાને દુઃખ દેવું તે પાપને એકદું કરવા માટે છે. ૪૫

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्
प्रियं च नावृतं ब्रूया देष धर्मः सनातनः

૪૬

આ સનાતન ધર્મ છે કે સત્ય અને પ્રિય બોલવું, પણ સત્ય છતાં અપ્રિય અને પ્રિય છતાં અસત્ય એવું કદી બોલવું નહિ. ૪૬

सुराज्यं सम्पदोभोगाः कुलेजन्मसुरूपता

पाण्डित्यमायुरारोग्यं धर्मस्यैतत्फलंविदुः

૪૭

વિદ્વાનો કહે છે કે—શ્રેષ્ઠ રાજ્ય, સંપત્તિ, સુખલોગ, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, સારૂં રૂપ, વિદ્વતા, દીર્ઘાયુઃ, અને નીરાગીપણું, આ સધળાં ધર્મનાં ફળો છે. ૪૭

क्षमाबलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा

क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते

૪૮

ક્ષમાબલમશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં ક્ષમા ક્ષમા વશીકૃતિર્લોકે ક્ષમયા કિં ન સાધ્યતે

ક્ષમા એ નબળાઓના બળરૂપ છે તથા બળવાનના ભૂષણ રૂપ છે. એટલુંજ નહિ પણ લોકમાં વશીકરણ રૂપ ક્ષમા છે, ક્ષમા વડે કષ્ટ ધૃષ્ટ સિદ્ધિ થવી આકી રહે છે ? ૪૮

સત્યં મૃદુ પ્રિયં વાક્યં ધીરો હિતકરં વદેત્

આત્મોત્કર્ષ તથા નિન્દાં પરેષાં પરિવર્જયેત્

૪૯

ધીર પુરૂષે સત્ય, મૃદુ—ક્રોમળ, પ્રિય, અને હિતકર વાક્ય બોલવું તેમજ આત્મશ્લાઘા તથા પરનિન્દાનો ત્યાગ કરવો. ૪૯

નાસત્યવાદિનઃ સર્વ્યં ન પુણ્યં ન યશો શ્રુતિ

દૃશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂટમિવાશ્રતઃ

૫૦

અસત્ય બોલનાર પુરૂષને પૃથ્વી પર ક્રોમળની સાથે મિત્રતા થતી કે રહેતી નથી, તેમ તેનો યશ, પુણ્ય કે કલ્યાણ કશું થતું નથી. ડુંકામાં એજ કે કાલકૂટ ઝેરનું બક્ષણ કરનારની પેઠે તેનું અનિષ્ટ થાય છે. ૫૦

ધર્મ્યં યશસ્યમાયુષ્યં લોકદ્વયરસાયનમ્

અનુમોદામહે બ્રહ્મચર્યમેકાન્તનિર્મલમ્

૫૧

મહાત્માઓ કહે છે કે બ્રહ્મચર્ય ધર્મના મૂળ રૂપ, યશ આપનાર, આયુષ્ય વધારનાર, આલોક તથા પરલોકમાં રસાયનની પેઠે હિત કરનાર અને અત્યંત નિર્મળ હોવાથી અમો તેને વખાણીએ છીએ. ૫૧

એકતશ્ચતુરો વેદાન્ બ્રહ્મચર્ય તથૈકતઃ

તોલયિત્વા બ્રહ્મચર્યમધિકં મેનિરે સુરાઃ

૫૨

દેવોએ એક તરફ ચાર વેદોને અને એક તરફ બ્રહ્મચર્યને રાખી તુલના કરી ચારે તેમને બ્રહ્મચર્ય અધિક છે એમ જણાવ્યું. ૫૨

અન્નદાનં પરં દાનં વિદ્યાદાનં તતઃ પરમ્

અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિઃ યાવજ્જીવં તુ વિદ્યયા ૫૩

અન્નદાન એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં પણ વિદ્યાદાન તો તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્નથી થતી તૃપ્તિ ક્ષણિક છે, પણ વિદ્યાવડે થતી તૃપ્તિ જીવન પર્યંત રહે છે. ૫૩

ગતેઽપિવયસિ ગ્રાહ્યા વિદ્યા સર્વાત્મના બુધૈઃ

યદીદ સ્યાન્નફલદા સુલભા સાઽન્યજન્મનિ ૫૪

મોટી અવસ્થામાં પણ ડાહ્યા માણસે સર્વ પ્રકારે વિદ્યાનું મહત્ત્વ કરવું, જેથી અવસ્થામાં ભણાયેલી વિદ્યા કદાચ આ જન્મમાં ફલ ન આપે તોપણ તે ખીબ જન્મમાં થોડી મહેનતેજ સિદ્ધ થાય છે. ૫૪

ગૌરવં પ્રાપ્યતે દાનાત્ ન તુ વિત્તસ્ય સંચયાત્

સ્થિતિરુચ્ચૈઃ પયોદાનાં પયોધીનામધઃ સ્થિતિઃ ૫૫

ધનનો સંચય કરવાથી નહિ પણ દાન દેવાથીજ મહત્તા પમાય છે. જેમકે જળનો સંચય કરનારા સમુદ્રનું સ્થાન નીચું હોય છે અને જળ આપનારા મેઘોનું સ્થાન ઉંચું હોય છે. ૫૫

સદ્ગિસ્તુલીલયાપ્રોક્તં શિલાલિખિતમક્ષરમ્

અસદ્ગિઃ શપથેનોક્તં જલે લિખિતમક્ષરમ્ ૫૬

હસવા સરખી સાધારણ વાતચીતમાં પણ સંજ્ઞોતોનું બોલેલું શિલા-લેખની પેઠે ફરતું નથી અને દુર્જનો મોગનખાધને બોલ્યા હોય છે તે પણ જળમાં લખેલા અક્ષરની પેઠે ભુલસાધ જાય છે. ૫૬

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મસ્યેકં મહાત્મનામ્

મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યત્ કર્મસ્યન્યદ્ દુરાત્મનામ્ ૫૭

મહાત્માઓના મનમાં જે હોય છે, તેજ તેમના બોલવામાં હોય છે, અને બોલવા પ્રમાણેજ તેઓ વર્તે છે, પણ દુરાત્માઓના મનમાં એક હોય છે, બોલવામાં ખીલું હોય છે અને તેઓના વર્તનમાં બુદ્ધિ હોય છે. ૫૭

ગુણેષુ ક્રિયતાં યત્નઃ ક્ષિમાટોપૈઃ પ્રયોજનમ્

વિક્રીયન્તે ન ઘંટાભિર્ગાવઃ ક્ષીરવિવર્જિતાઃ ૫૮

ગુણવાન થવાનો યત્ન કરો, આડંબરનું શું પ્રયોજન છે? દુધ વગરની ગાયો હોય તે કાંઈ ટોકરીયો બાંધવાથી વેચાઈ જતી નથી. ૫૮

દુચ્છિદ્દીનોઽપિ નાકાર્યં ન દર્પં બલવાનપિ

ન દુઃખિતોઽપિ સન્તાપં ભજતે યઃ સ પશ્ચિતઃ ૫૯

જે પુરુષ આર્થવિકા વગરનો છતાં ન કરવાનું કામ કરતો નથી, બળવાન છતાં ગર્વ કરતો નથી અને દુઃખ છતાં તેનો સન્તાપ કરતો નથી તે પશ્ચિત કહેવાય છે. ૫૯

મંત્રે મતિર્ભયે ધૈર્યં વ્યવહારે પ્રગલ્ભતા

પાણ્ડિત્યમેતદુદિતં શુકપાઙ્ગસ્તતોઽન્વયા ૬૦

આવશ્યક કાર્યના વિચારમાં અકુટિત બુદ્ધિ, ભયના વખતે ધૈર્ય અને વ્યવહારમાં નિપુણતા; એને પાંડિત્ય (વિદ્વાનપણું) કહેલ છે. બાકી આ શિવાયનું પાંડિત્ય તો પોપટીયું જ્ઞાન સમજવું. ૬૦

ગુણાનુરાગો વિનતિર્વિવેકઃ સાધુસક્લમઃ

અસંમોહશ્ચ કાર્યેષુ સ્વભાવોઽયં વિશિષ્ટામ્ ૬૧

ગુણોના આનંદ અને વિવેક; સાધુઓના સ્વભાવો આ વિશિષ્ટ છે. ૬૧

ગુણો ઉપર પ્રીતિ, વિનય, વિવેક, સત્સંગ અને કાર્યો કરવામાં મુંઝવણનો અભાવ—આ સમજી પડિતોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. ૬૧

આત્મનો દ્વિતમાતિષ્ટન્ પથ્યાશી વિજિતેન્દ્રિયઃ

કાયવાહ્મનસાં ચેષ્ટાઃ પ્રાક્ શ્રમાદ્ વિનિવર્તયેત્ ૬૨

પોતાના દ્વિત ઉપર નજર રાખીને પથ્ય (દ્વિતકર) ભોળન કરવું તથા જીતેન્દ્રિય રહી, કાયા, વાણી અને મનની ચેષ્ટાઓને થાક લાગ્યા પહેલાંજ નિવૃત્ત કરવી. ૬૨

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ૬૩

આહાર અને વિહારમાં સમતોલ રહેનાર, કામ કરવામાં પણ યોગ્ય રીતે વર્તનાર અને નિદ્રા કરવામાં તથા જાગવામાં પણ નિયમસર રહેનાર પુરૂષની એ યોગ સાધના જેવી વર્તણૂક દુઃખને હણનારી છે. ૬૩

યાન્તિ ન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્યંશ્ચોઽપિ સહાયતામ્

અપન્થાનન્તુગચ્છન્તં સોદરોઽપિ વિમુશ્ચતિ ૬૪

ન્યાય-નીતિને રસ્તે ચાલનારને પણ પક્ષિઓ પણ મદદ કરે છે (જેમ રામને સુગ્રીવ અને જટાયુ સરખા સહાયક થયા હતા) અને અવળે રસ્તે ચાલનારને તેનો સગો ભાઈ પણ છોડી દે છે (જેમ રાવણને વિભીષણે છોડી દીધો.) ૬૪

આપદાં પ્રથિતઃ પન્થા ઇન્દ્રિયાણામસંયમઃ

તજ્જયઃ સમ્પદાં માર્ગોં યેનેષ્ટં તેન ગમ્યતામ્ ૬૫

ઈંદ્રિયોને છુટ મુકી દેવી એ આપત્તિનો પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે, અને ઈંદ્રિયોને કબજે રાખવી એ સમ્પત્તિનો માર્ગ છે. જે માર્ગ ગમે તે માર્ગ ચાલે. ૬૫

અકૃત્વા પરસન્તાપમગત્વા સ્વલમન્દિરમ્

અક્રેશયિત્વા ચાત્માનં યદલ્પમપિ તદ્ બહુ ૬૬

ખીબને હેરાન કર્યા વગર, નીચ લોકોને ઘેર ગયા વગર, અને પોતાના આત્માને કલેશ આપ્યા વગર જે કાંઈ થોડો લાભ મળે તે પણ ઘણો સમજવો જોઈએ. ૬૬

અપ્રાર્થિતાનિ દુઃસ્વાનિ યથૈવાયાન્તિ દેહિનામ્

સુસ્વાન્યપિ તથાઽઽયાન્તિ દૈન્યમત્રાતિરિચ્યતે ૬૭

પ્રાણિયોને દુઃખો જેમ વગર માગણીએ આવે છે તેમ સુખો પણ તેવીજ રીતે આવે છે. તે છતાં એ આપત્તમાં દીનતા બતાવવી તે વધારામાં રહે છે. અર્થાત્ કે નકામી છે. ૬૭

દેહીતિ વક્તુકામસ્ય યદ્દુઃસ્વમુપજાયતે

દાતા ચેત્ તદ્વિજાનીયાત્ દદ્યાત્સ્વપિશિતાન્યપિ ૬૮

મને આપો એમ યાચનાનું વચન બોલનાર (લાયક માણસને) જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખને જો દાતા (આપનાર) પુરૂષ બહુી શકતો હોય તો તે પોતાનું માંસ કાઢીને પણ આપી દે. ૬૮

સ્વગુણાન્ પરદોષાંશ્ચ વક્તું પ્રાર્થયિતું પરાન્

યાચિતારં નિરાકર્તું સતાં જિહ્વા જડાયતે ૬૯

પોતાના ગુણ તથા ખીબના દોષ બોલવામાં, ખીબની પાસે યાચના કરવામાં, અને યાચના કરનારને ના પાડવામાં સંજ્જનોની જીભ થંભીજી બંધ છે. ૬૯

દુર્જનસ્વ વિશિષ્ટત્વં પરોપદ્રવકારણમ્

વ્યાગ્રસ્ય ચોપવાસેન પારણં પશુમારણમ્

૭૦

દુર્જનનું ઉચે દરજ્જે ચડવું તે ખીજને ઉપદ્રવ થવાના હેતુ રૂપ છે. જેમકે વાઘ ઉપવાસ પછી પારણા કરે તેમાં પશુનું મરણુજ થાય ૭૦

શમો દમસ્તથઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાજવમેવ ચ

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિકયં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્

૭૧

શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા, સરલતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકપણું એ બ્રાહ્મણનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૭૧ ગીતા.

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્

૭૨

શરપણું, તેજસ્વીપણું, ધીરજ, ચતુરાઈ, યુદ્ધમાં પાછીપાની ન દેવી, દાન દેવું અને મોટાઈ રાખવી એ ક્ષત્રિયોનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૭૨ ગીતા.

ષટ્દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ભૂતિમિચ્છતા

નિદ્રા માન્દ્યં ભયં ક્રોધ આલસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા

૭૩

આ સંસારમાં સંપત્તિને ઇચ્છનારા પુરુષે નિદ્રા, મંદતા, ખીક, ક્રોધ, આળસ અને દીર્ઘસૂત્રીપણું એ ૭ દોષથી દૂર રહેવું જોઈએ. ૭૩

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે શિરઃશૂલસમૌ મતૌ

ગૃહસ્થશ્ચ નિરાંરંભો યતિશ્ચ સપરિગ્રહઃ

૭૪

લોકમાં આ બે અક્રિતઓ ડાહ્યા માણસના મસ્તકમાં શળા ઉપખવનારી મનાય છે, એકતો ગૃહસ્થ છતાં ઉદ્યોગ ન કરતો હોય તે અને ખીજો સંન્યાસી છતાં સંપત્તિ માટે વદ્યખાં મારતો હોય તે. ૭૪

દીપો ભક્ષયતે ધ્વાન્તં કજ્જલં ચ પ્રમૂયતે

યદન્નં ભક્ષયેન્નિત્યં જાયતે તાદૃશી પ્રજા

૭૫

જેમ દીવો અંધકારને ખાય છે અને કાળજીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ માણસ જેવો ખોરાક ખાય છે તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૫

एकोऽहमसहायोऽहं कृशोऽहमपरिच्छदः

स्वप्नेप्येवंविधा चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते

૭૬

હું એકલો છું, સહાય વિનાનો છું, દુબલો છું, સાધનહીન છું, આવી ચીંતા સિંહને (કે સિંહ જેવા માણસને) સ્વપ્નામાં પણ થતી નથી. ૭૬

अदत्तदोषेण भवेद् दरिद्री दारिद्र्यदोषेण करोति पापम्

पापमभावात्तरकं प्रयाति पुनर्दरिद्री पुनरेव पापी

૭૭

કાંઈને ન આપવું, આવા કંજુસપણાના દોષથી માણસ દરિદ્રી થાય છે, દારિદ્ર્યપણાથી પાપ કરે છે, પાપ કરવાથી નરકમાં જાય છે, ત્યાંથી નિકળીને પાછો દરિદ્રી અને પાપી થાય છે. ૭૭

मांसं मृगाणां दशनौ गजानां मृगद्विषां चर्म फलं द्रुमाणाम्

स्त्रीणां स्वरूपं च नृणां हिरण्य मेतेगुणा वैरकरा भवन्ति ७८

શુગોનું માંસ, હાથીના દાંત, વાઘનું ચામડું, વૃક્ષોના ફળો, સ્ત્રીઓનું રૂપ અને પુરુષોની સંપત્તિ, આટલા પોતાના ગુણો વૈર (દુઃખ) કરનારા થાય છે. ૭૮

इलीका भ्रमरीध्यानाद् भ्रमरी जायते यथा

वीतराग तव ध्यानाद् वीतरागो भवेद् भवी

૭૯

હે પ્રભુ ! એળ જેમ ભમરીનું ધ્યાન કરવાથી ભમરી બની જાય છે, તેમ હું વીતરાગ પ્રભુ! તમારું ધ્યાન કરવાથી ભવ્યશબ્દ વીતરાગ બની જાય છે. ૭૯

દુષ્પ્રાપ્યં પ્રાપ્ય માનુષ્યં હા મુઘા જન્મ હારિતમ્
 દુષ્ટેન મનસા ધ્યાતં રામા રામા ધનં ધનમ્ ૮૦

ખેદ થાછે કે—દુર્લભ મનુષ્ય ભવને પામીને, દુષ્ટ ચિત્તથી સ્ત્રી અને ધનને વારંવાર વિહ્વલતાથી અપતા જન્મ વૃથા ખોયો. ૮૦

ધર્મરાગઃ શ્રુતૌચિન્તા દાને વ્યસનમુત્તમમ્
 ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યં સમ્પ્રાપ્તં જન્મનઃ ફલમ્ ૮૧

ધર્મમાં પ્રેમ, શાસ્ત્ર સંબંધિ ચિન્તા, દાન આપવામાં ઉત્કંઠા, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, આટલાવાના જોણે પ્રાપ્ત કર્યા તેણે જન્મની સફળતા કરી છે, એમ સમજવું. ૮૧

રે ચિત્ત સ્વેદમુપયાસિ વૃથા કથં ત્વં
 રમ્યેષુ વસ્તુષુ મનોહરતાં ગતેષુ
 પુણ્યં કુરુષ્વ યદિ તેષુ તવાસ્તિ વાંછા
 પુણ્યં વિના નહિ ભવંતિ સમીહિતાર્થાઃ ૮૨

હે ચિત્ત ? મનને મોહ પમાડનારી (પારકાની) સુંદર વસ્તુઓ નિમિત્તે તું ખેદ શા માટે કરે છે ? તે સ્ત્રીનેમાં જે તુને મોહ હોય તો ધર્મ કર કારણ કે ધર્મ વિના ઇચ્છેલા પદાર્થો મળતા નથી. ૮૨

“ વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં દશ સાધનોની જરૂર છે તે બતાવે છે ”

આચાર્યપુસ્તકનિવાસસહાયવાસો
 બાહ્યા ઇમે પઠનપંચગુણા નરાણામ્

આરોગ્યબુદ્ધિવિનયોદ્યમશાસ્ત્રરાગા

આભ્યન્તરાઃ પઠનસિદ્ધિકરાભવંતિ

૮૩

ગુરુ, પુસ્તક, રહેવાનું સ્થાન, મદદ, અને અન્નવસ્ત્રાદિ, આ પાંચ બાબ સાધનો છે, આરોગ્યતા, બુદ્ધિ, વિનય, ઉદ્યમ, અને શાસ્ત્ર ઉપર પ્રેમ, આ પાંચ સાધનો વિદ્યાભ્યાસ સિદ્ધ કરવામાં આંતરિક સાધનો છે. ૮૩

મૂર્ખઃ—મૂર્ખત્વં હિ સરવે મમાપિ રુચિરં યસ્મિન્યદષ્ટૌ ગુણાઃ

નિશ્ચિન્તો બહુભોજનોઽત્રંપમના નક્તંદિવા શાયકઃ

કાર્યાકાર્યવિચારણાન્ધવધિરો માનાપમાને સમઃ

પ્રાયેણામયર્વાર્જતો દૃઢવપુર્મૂર્ખઃ સુખં જીવાતિ ૮૪

હે મિત્ર ? મૂર્ખપણું મને પણ પસંદ છે કેમકે જેમાં આઠ તો ગુણ છે પ્રથમતો નિશ્ચંત હોય, ધણો આહાર કરનારો હોય, શરમ વિનાનો હોય, રાત દિવસ ઉંઘનાર હોય, કૃત્ય અકૃત્યનો વિચાર કરવામાં અંધ અને બંધીર હોય, તથા માન અને અપમાન જેને સરખાં હોય છે, ધણે ભાગે નિરોગી અને મજબુત શરીર હોય છે. આવો મૂર્ખ સુખે જીવે કાઢે છે. ૮૪

વરં સરવે સત્પુરુષાપમાનિતો ન નીચસંસર્ગગુણૈરલંકૃતઃ

વરાશ્વપાદેન હતોઽપિ શોભતે ન રાસભસ્યોપરિસંસ્થિતો નરઃ ૮૫

હે મિત્ર ? સજ્જન પુરુષોથી માનભંગ થવું શ્રેષ્ઠ છે, પણ નીચ જનના સમાગમથી શોભવું તે કીક નથી; જેમ ઘોડાની લાતથી તાડ ન કરાયલો શોભે છે પણ ગધેડા ઉપર બેઠેલો નથી શોભતો. ૮૫

ન દુર્જનઃ સજ્જનતામુપૈતિ બહુપ્રકારૈરપિ સેવ્યમાનઃ

અત્યન્તાસિક્તઃ પયસા ઘૃતેન ન નિમ્બવૃક્ષો મધુતામુપૈતિ ૮૬

ધણે પ્રકારે સ્વેચ્છા હોય તોપણ દુર્ગન માણસ સજ્જન થતો નથી, દુધ અને ઘીથી સારી રીતે ઉછેરલો લીંબડો મધુરતાને પામતો નથી. ૮૬

કુશોઽપિસિંહો ન સમો ગજેન્દ્રૈઃ સત્ત્વં પ્રધાનં ન તુ માંસરાશિઃ

અનેકઠ્ઠન્દાનિ વને મજ્જનાં સિંહસ્ય ન્દેન મદં ત્યજન્તિ ૮૭

દુર્બળ એવા પણુ સિંહના સમાન હાથી ન કહેવાય, કારણ કે બળ પ્રધાન છે, માંસનો જથ્થો પ્રધાન નથી; વનમાં હાથીઓનાં ટોળાં હોય છે પરંતુ સિંહની એક ગર્જનાથી હાથીઓ મદને છોડી દે છે. ૮૭

જઠરાગ્નિઃ પચત્યન્નં ફલં કાલેન પચ્યતે

કુમંત્રૈઃ પચ્યતે રાજા પાપી પાપેન પચ્યતે ૮૮

અનાજ જઠરાગ્નિથી પચે છે, ફળ કાળે (સમય આવે) પાકે છે, રાજા ખરાબ સલાહ કારકથી પચાય છે અને પાપી પાપથી પચાય છે. ૮૮

ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષ સતં સદા નિન્દતિ નાત્રચિત્રમ્

વિહાય મુક્તાં નિજભૂષણાય વિભર્તિ ગુહ્યાં વિપીને કિરાતી ૯૧

જે માણસ જે સ્ત્રીની કીર્તિ મત ન જાણે તે માણસ તે સ્ત્રીની નિન્દા કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? જેમ જંગમાં લીલડી પોતાના હાર માટે ગજમેતી તે તણ દર્શને ચણોડીને ધારણુ કરે છે. કારણુ કે તે મોતી કરતાં ચણોડીને વધારે શ્રેષ્ઠ મણે છે. ૮૯

હ્યાષાં કુર્વન્તિ ચાન્યસ્ય સ્વયં તિષ્ઠન્તિ ચાતપે

ફલન્તિ ચ પરસ્યાર્થે નાત્પહેતોર્મહાદુમાઃ ૯૦

વૃક્ષો પોતે તડકે ઉભા રહે છે ને ખીજઓને ડાયા કરે છે વળી ફળે છે તે પણુ પરાર્થે કારણુ કે મહાન વૃક્ષોનું જીવન પરાપકારના માટેજ હોય છે. ૯૦

વિદ્યામિત્રં પ્રવાસેષુ માર્યા મિત્રં ગૃહેષુ ચ

વ્યાધિતસ્યૌષધં મિત્રં ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ

૯૧

દેશાટન કરવામાં વિદ્યા મિત્ર સમાન છે, ગૃહકાર્યમાં સ્ત્રી મિત્ર છે, શાગીઓને દવા મિત્ર છે, અને મરણ પામનારનો મિત્ર ધર્મ છે. ૯૧

ગીતશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્

વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણાં નિદ્રયા કલહેન ચ

૯૨

બુદ્ધિવાન મનુષ્યોનો જીવનકાળ સંગીત તથા શાસ્ત્રવિનોદથી પ્રસાર થાય છે, અને મૂર્ખાઓનાં જીવનકાળ વ્યસનો, નિદ્રા અને ક્રોધ કરવામાં બળ્ય છે. ૯૨

તસ્કરસ્ય કુતો ધર્મઃ દુર્જનસ્ય કુતઃ ક્ષમા

વેશ્યાનાં ચ કુતઃ સ્નેહઃ કુતઃ સત્યં ચ કામિનામ્

૯૩

ચોરીઓ કરનારા ચોરને ધર્મ ક્યાંથી હોય ? દુર્જનને ક્ષમા ક્યાંથી હોય ? વેશ્યાને સ્નેહ ક્યાંથી હોય ? અને વ્યભીચારીને સત્ય ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. ૯૩

અપેદ્યમધ્વે કૌટસ્ય સુરેન્દ્રસ્ય સુરાલયે

સમાના જીવિતાકાંક્ષા સમં મૃત્યુભયં દ્વયોઃ

૯૪

વિષ્ટામા પડેલા કીડાને તથા સ્વર્ગમાં રહેલા ઈંદ્રને જીવતાની આશા અન્તેને સરખી છે તેમ મૃત્યુનો ભય પણ એકેને સરખો છે. ૯૪

યે શાન્તદાન્તાઃ શ્રુતિકર્ણપૂર્ણા જિતેન્દ્રિયાઃ પ્રાણવધે નિવૃત્તાઃ

પરિગ્રહે સંકુચિતા નિરીહા સ્તે બ્રાહ્મણાસ્તારયિતું સમર્થાઃ

૯૫

જે આત્મણે શાંત, દાંત, વેદજ, જ્ઞેત્રિય, હિસા ન કરનાર. પરિગ્રહમાં જેનું મન સંક્રાય પામ્યું હોય, આશાવિનાના હોય તે આત્મણે સંસાર સમુદ્રમાંથી તારવાને સમર્થ છે. ૯૫

અપમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા ચ પૃષ્ઠતઃ

સ્વકાર્ય સાધયેદ્ ધીમાન્ કાર્યભ્રંશો હિ મૂર્ધ્વતા ૯૬

બુદ્ધિવાન મનુષ્ય અપમાનને આગળ રાખી માનને પાછળ મુકીને પોતાનું કાર્ય પારપાડે છે કારણ કે લોકોપવાદ ખાતર, કાર્યને અંશ કરવો તે મુખ્ય ઘણાય છે. ૯૬

નમન્તિ ફલિનો વૃક્ષા નમન્તિ ગુણિનો જનાઃ

શુષ્કં કાષ્ટં ચ મૂર્ધ્વશ્ચ ન નમન્તિ કદાચન ૯૭

ફળવાળાં વૃક્ષો જેમ નીચાં નમે છે, તેમ ગુણી જનો પણ નમ્ર હોય છે, સુકું લાકડું અને મૂર્ખ કોઈ દીવસ નરમ થતાં નથી. (જોરથી નમાડતાં બટકી બંધ છે.) ૯૭

સાધોઃ પ્રકોપિતસ્યાપિ મનો નો યાતિ વિક્રિયામ્

નહિ તાપયિતું શક્યં સાગરાંભસ્તૃણોલ્કયા ૯૮

સાધુ જનનું મન ખીજવવા છતાં પણ વિકાર પામતું નથી, જેમ ડાહ્યા માણસો અગ્નિથી સમુદ્રનું પાણી ગરમ કરી શકાતું નથી. ૯૮

જડાસ્તપોભિઃ શમયન્તિ દેહં બુધા મનશ્ચાપિ વિકારહેતુમ્

શ્વા મુક્તમસ્ત્રં દશતીતિ કોપાત્ હન્તારમુદિશ્ય દિનાસ્તિ સિંહઃ ૯૯

જડ માણસો તપ વડે શરીરને શાન્ત (કૃપ) કરે છે, અને ડાહ્યા માણસો વિકારનું કારણ શોધી તેના હેતુને શાંત કરે છે જેમ શ્વાન કૃકલા અસ્ત્ર (પથરા) ને કરડે છે અને સિંહતો હાણનારનેજ હણે છે. ૯૯

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः

गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते १००

अरेरे मुख तो इत्यस्त्रीथी घेराध गथुं, मस्तक श्वेत वाणथी छ्वराध
अथुं अने .अवयवो सर्वे शिथिल थध गया तोपणु तृष्णा तो इत्थ
तरुणुने तरुणुण रडी. १००

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
वापी वप्र विहार वर्ण वनिता वाग्मी वनं वाटीका

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
वैद्या वाडव वारि वादि विबुधा वेक्ष्या वणिग् वाहिनी

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३
विद्या वीर विवेक विच विनया वाचंयमा वल्लिका

२४ २५ २६ २७

वस्त्र वारण वाजि वेशर वरा राज्यं ववैः शोभते १०१

वाव, डिह्यो, अगीओ, आल्लुादि वलो, ओओ, वायाध, (वकीध)
वन; पुलवाडी, वैद, विद्वान आल्लु, ञध, (नदी) सत्यासत्यनो निर्लुथ
करनार, ज्ञानीओ, वेस्या, वाणीयाओ, सेना, विद्या, (कला-कुनर)
शरवीर, विवेक, धन, नम्रता, भौनवृत्तीओ, विविध धताओ, वस्त्रे,
दाथीओ, धोडाओ, ने अन्धरा, आ २७ ववाथी रान्य शोले छे. १०१

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुवन्ति साधवः

नाहि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चांडालवेष्मनः १०२

गुणु विनाता प्राणीयोमां पणु सन्जन पुश्पो दया करे छे, यद्द
यांजलना गृह उपरथी पोताना कीरलुने पाछ भेयतो नथी. १०२

“ દુર્જનનિંદા. ”

તક્ષકસ્ય વિષં દન્તે મક્ષિકાયા વિષં શિરઃ

વૃશ્ચિકસ્ય વિષં પુચ્છે સર્વાગે દુર્જનો વિષમ્ ૧૦૩

સર્પના દાંતમાં એર છે, માખીનું મસ્તક એરમય છે, વીંછીને આંકડામાં એર છે અને દુર્જનને તો આખા શરીરમાં એર છે. ૧૦૩

દહ્યમાનાઃ સુત્રિવ્રેણ નીચાઃ પરયશોગ્નિના

અશક્તાસ્તત્પદં ગન્તું તતો નિન્દાં પ્રકુર્વતે ૧૦૪

ખીબની કીર્તિરૂપી અગ્નિથી બળી જતા નીચ માણસો તેના ગ્રેવી પદ-વીને પામવા તો અશક્ત હોય છે, પણ નિન્દા કરી સન્તોષ પામે છે. ૧૦૪

વયસઃ પરિણામેઽપિ યઃ સ્વલઃ સ્વલ એવ સઃ

સંપક્વમપિ માધુર્યં નોપયાતીન્દ્રવારુણમ્ ૧૦૫

જેમ ધન્નાવર્ણાનું ફળ પાકે તોપણ મીઠું થતું નથી, તેમ જે, બળ પુરૂષ હોય તે પાકી ઉમર થવા છતાં બળજ રહે છે. ૧૦૫

કર્પૂરધૂલેરચિતાલવાલઃ કસ્તૂરિકાકુઙ્કુમલિમદેહઃ

સુવર્ણકુંભૈઃ પરિષિચ્યમાનો નિજં ગુણં મુશ્ચતિ કિં પલાણ્ડુઃ ૧૦૬

કપૂરના લુકાથી ક્યારે બનાવ્યો હોય, સુરી અને કંકુ ચોપડી વાગ્યો હોય, પછી સુવર્ણના કુંભથી પાણી પાતું હોય તોય પણ શું કુંગળી પોતાના ભતિ સ્વભાવને છોડે છે? ૧૦૬

પરિપૂર્ણેઽપિ તટાકે કાકઃ કુંભોદકં પિબતિ

અનુકૂલેઽપિ કલત્રે નીચઃ પરદારલમ્પટો ભવતિ ૧૦૭

તળાવ ભર્યું હોય તોપણ તે તણ દઇ જેમ કાગડો ધમના પાણીને
પીએ છે, તેમ પોતાની સ્ત્રી અનુકુળ હોવા છતાં નીચ જતો પરસ્ત્રીમાં
લાપટ અને છે. ૧૦૭

અકરુણત્વમકારણવિગ્રહઃ પરધને પરયોષિતિ ચ સ્પૃહા

સ્વજનબન્ધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્ ૧૦૮

નિર્દયપણું, નિમિત્ત વિના કચ્છો, પારકાના ધનમાં અને પર
સ્ત્રીમાં ઇચ્છા, મિત્ર તથા કુટુંબીઓમાં ઇર્ષ્યાપણું, એ દુર્જનનું સ્વ-
ભાવિક વર્તન છે. ૧૦૮

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસન્તોષવિહિતવૃત્તીનામ્

લુબ્ધકધીવરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ૧૦૯

જગતમાં ધાસ, જલ અને સંતોષથી નિર્વાહ કરનારા મૃગ, માછલાં
અને સર્પોત્ત, તેઓના પારાધી, મચ્છીમાર અને ચાડીયાઓ, વગર
કારણે શત્રુ અને છે. ૧૦૯

મુસ્લં પદ્મદલાકારં વાચાચન્દનશીતલા

હૃદયં ક્રોધસંયુક્તં ત્રિવિધં ધૂર્તલક્ષણમ્ ૧૧૦

જેનું મુખ પદ્મના પત્ર જેવું દેખાય, વાણી ચંદનના જેવી શીતળ
ખોલે, છતાં હૃદય નિષ્ઠુર ક્રોધથી ભરેલ હોય એ ત્રણ પ્રકારના લક્ષણ
ધૂતારાના બળવા. ૧૧૦

ન વિના પરવાદેન રમતે દુર્જનો જનઃ

કાકઃ સર્વરસાન્ શુક્ત્વા વિનામેઘ્યં ન તૃપ્યતિ ૧૧૧

દુર્જન માણસ પરનિંદા કર્યા વિના આનંદ પામતો નથી, જેમ કાગડો
સારા પદાર્થો ખાધને પણ વિષ્ટા વિના સંતોષ પામતો નથી. ૧૧૧

સર્પઃ ક્રૂરઃ સ્વલઃ ક્રૂરઃ સર્પાત્ ક્રૂરતરઃ સ્વલઃ

મંત્રેણ શામ્યતે સર્પઃ સ્વલઃ કેન ન શામ્યતે ૧૧૨

જેમ સર્પ ક્રૂર છે તેમ ખળ ક્રૂર છે, પણ સર્પ કરતાં ખળ વધારે ક્રૂર છે કારણકે મંત્રથી સર્પ શાંત થાય છે પણ ખળ ક્રાંધ ઉપાયે શાંત થતો નથી. ૧૧૨

યૌવનં ધનસમ્પત્તિઃ પ્રમુત્વમવિવેકિતા

લોકૈકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયમ્ ૧૧૩

૧ યૌવન, ૨ ધન સંપત્ત, ૩ મોટાઈ અગર અધિકારીપણું, ૪ અવિવેક. આ અંકક હોય તો પણ અનર્થકારી છે, તો પછી ચારે વસ્તુ એક સ્થળે હોય તો શું બાકી રહે ? અર્થાત્ બહુ અનિષ્ટ કરે. ૧૧૩

નિષ્ણાતોઽપિ ચ વેદાન્તે વૈરાગ્યં નૈતિ દુર્જનઃ

ચિરં જલનિઘૌ મનો મૈનાક ઇવ માર્દવમ્ ૧૧૪

ધણો સમય થયા સમુદ્રમાં ડુબેલો મૈનાક (પર્વત) જેમ કામલ થતો નથી તેમ વેદાંતના રસમાં પ્રવીણ (ડુબેલો) હોય તો પણ દુર્જન માણસ કદિ પણ વૈરાગ્યને પામતો નથી. ૧૧૪

કુટ્ટચિમાસાઘ્ય કુતોઽર્થસંચયઃ કુપુત્રમાસાઘ્ય કુતશ્ચ ભક્તિઃ

કુગોહિનીં પ્રાપ્ય ગૃહે કુતઃ સુસ્વં કુશિષ્યમધ્યાપયતઃ કુતો યશઃ ૧૧૫

દુષ્ટ આચરણવાળા વ્યાપાર વડે ધન ક્યાંથી મળે? દુષ્ટ પુત્ર પામીને સેવા ભક્તિ ક્યાંથી મળે? દુષ્ટ સ્ત્રી પામ્યા પછી ઘરમાં સુખ ક્યાંથી ? કુશિષ્યને ભણાવનાર કીર્તિ ક્યાંથી મેળવે ? નજ મેળવે. ૧૧૫

તેષ્વશાન્તેષુ મૂઢેષુ સ્વણ્ડિતાત્મસ્વસાધુષુ

સંગં ન કુર્યાચ્છ્રોચ્યેષુ યોષિત્ક્રીડામૃગેષુ ચ ૧૧૬

શાંતિ વગરના, મૂઠ, ભૂટ ચારિત્રવાળા અને શક, તથા સ્ત્રીમાં વશ થયેલા શોચનીય જનોનો કદિ પણ સંગ ન કરવો. ૧૧૬

॥ इति दुर्जेन निन्द्य. ॥

“ સબ્બન પ્રશંસા. ”

વિકૃતિં નૈવ ગચ્છન્તિ સજ્જનોષેષ સાધવઃ

આવેષ્ટિં મહાસર્પૈ શ્વન્દન્તં ન વિષાયતે ૧૧૭

સંગદોષથી સાધુ પુરુષો ત્રિકાર પામતા નથી, જેમ એટલા સર્પોથી ચંદનવૃક્ષ વિદ્યામલું હોય છે છતાં એર જેવું થતું નથી. ૧૧૭

સુજનો ન યાતિ વૈરં પરહિતકાર્યે વિનાશકાલેઽપિ

છેદેઽપિ ચન્દનતરુઃ સુરમીયતિ મુશ્વં કુઠારસ્ય ૧૧૮

મરણ વખતે પણ સજ્જન પ્રોતાનું શુરું કરનારના હિતકાર્યમાં આડા આવતો નથી, જેમકે ચંદનનું વૃક્ષ કપાતું હોય તો પણ કુઠારના મુખને સુગંધિદાર બનાવે છે. ૧૧૮

શરદિ ન વર્ષતિ ગર્જતિ વર્ષતિ વર્ષાસુ નિઃસ્વનો મેઘઃ

નીચો વદતિ ન કુરુતે વદતિ ન સાધુઃ કરોત્યેવ ૧૧૯

જેમ શરદૃતુમાં મેઘ ગાળે છે પણ વરસતો નથી અને ચોમાસામાં વગર ગાળે પણ જેમ વરસે છે, તેમ નીચ માણસ બોલે ધણું પણ તેમ કરતો નથી અને સજ્જન બોલ્યા વિના પણ કરી દેખાડે છે. ૧૧૯

ગવાદીનાં પયોન્યેદ્યુઃ સદ્યો વા જાગ્રતે દધિ

ક્ષીરોદધેસ્તુ નાદ્યાપિ મહતાં વિકૃતિઃ ક્ષુતઃ ૧૨૦

માથેનું કે ભેંસેનું દુધ ખીજે દીવસે બગડી બધ છે અથવા દહિં થઇ બધ છે, પણ ક્ષીરસાગરનું દુધ હજી તેવું ને તેવું છે તેવું કારણ ? મોટા-ઓને વિકાર ક્યાંથી હોય ? ૧૨૦

इहानेके सन्तः सततमुपकारिण्युपकृतिं

कृतज्ञाः कुर्वन्तो जगति निवसन्तोऽपि सुधियः

कियन्तस्ते सन्तः सुकृतपरिपाकप्रणयिनो

विना स्वार्थं येषां भवति परकृत्यव्यसनिता १२१

આ જગતમાં એવા કૃતજ્ઞ અને સુશુદ્ધિવાળા માણસો ઘણા હોય છે કે જે ઉપકારીના ઉપર ઉપકાર કરે છે. પણ સત્કર્મના ક્ષણમાં પ્રેમી, અને કાંઈ પણ સ્વાર્થ વિના પરહિત કરવામાં વ્યસનવાળા સજ્જનો તો કાંઈ વિરલાજ હોય છે. ૧૨૧

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो

ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः

अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजताम्

सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् १२२

પ્રભુતાનું ભૂષણ સુજનતા, શૌર્યનું ભૂષણ વાણીનો સંયમ, જ્ઞાનનું ભૂં શાંતિ, કુદ્વનું ભૂં વિનય, વિતનું ભૂં સત્પાત્રેદાન, તપનું ભૂં ક્રોધ ન કરવો તે, બળવાનોનું ભૂં ક્ષમા, ધર્મનું ભૂં નિષ્કપટપણું અને સર્વ સદ્ગુણોનું સર્વદા ભૂષણ ઉત્તમ શીલ છે. ૧૨૨

केनाञ्जितानि नयनानि मृगाङ्गनानां

को वा करोति रुचिराङ्गुरुहान् मयूरान्

कश्चेत्पलेषु दलसंनिचयं करोति

को वा करोति विनयं कुलजेषु पुंसु

१२३

भृगवीयोनी आंभो डाले आंछे ? मोरेना पीछने डाले यित्रेलां
अनावे छे ? कमलोमां पांभडीयोने डाले जोडवे छे ? कुणवान् पुश्पोमां
विनय डाले करे छे ? आ अधुं कुहरतीज् अने छे. १२३

प्रियान्याय्यावृत्ति मीलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम्

त्वसन्तोनाभ्यर्ध्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः

विपद्भ्यश्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्

१२४

न्यायपुरःसर वर्तन राप्पुं, प्राणु जतां सुधी पणु नीय कृत्य न
करुं, शठ पुश्पोनी पासे लायारी न करवी, पोते निर्धन होय तोपणु भित्र
पासे न भागवुं, आपत्तिमां पणु उच्च स्थाने रहेवुं, महापुश्पोना पदने
अनुसरुं, आवुं तलवारनी धारा जेवुं आङ्कं व्रत सत्पुश्पोने डाले
शीप्पाव्युं हशे ? १२४

प्रदानं प्रच्छन्नं गृह्णुपगते संभ्रमविधिः

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः

अनुत्सेको लक्ष्म्यां निराभिभवसाराः परकथाः

सतां केनोद्दिष्टं विषम मसिधारा व्रतमिदम्

१२५

सत्पुश्पो दानं आप्युं होय ते गुप्त राप्पे, अतिथि धेर आवे तो हृषंथी
उभराध् जय, साइं काम करी मौन रहे, सभाजमां करेला उपकारने कवी

ન બનાવે, લક્ષ્મી સંબધિ મદ ન કરે અને કોષ્ટને મસભવ મામ તેવી
પારકી વ્રાત ન કરે. આલું અસિધારાના જેવું વ્રત સત્પુરુષોને કાણે
શીખાવ્યું હશે? આ બધું તેઓના સ્વભાવમાર્ગ હોય છે. ૧૨૫

સત્સંગાદ્ ભવતિ હિ સાધુતા ચલનાં

સાધૂનાં નહિ ચલસંગમાત્વલત્વમ્

આમોદં કુસુમભવં મૃદેવધત્તે

મૃદ્ગન્ધં નહિ કુસુમાનિ ધારયન્તિ

૧૨૬

સત્સંગથી ખળ પુરુષો સાધુ બને છે, પણ ખળના સમાગમથી સાધુ
પુરુષ ખળ થતો નથી, જેમ પુષ્પના સુગંધને મૃત્તિકા ગૃહણ કરે છે
પણ મૃત્તિકાના ગંધને પુષ્પો ધારણ કરતા નથી. ૧૨૬

મલયાચ્ચલગન્ધેન ત્વિન્ધનં ચન્દનાયતે

તથ્ચ સજ્જનસજ્જેન દુર્જનઃ સજ્જનાયતે

૧૨૭

મલયાચ્ચલમાં ચંદનની સુગંધથી સામાન્ય કાષ્ટ તે પણ ચંદન જેવા
બને છે, તેમ સજ્જનના સંગથી દુર્જન પણ સજ્જન બને છે. ૧૨૭

દાયાદાદુર્જનાશ્ચૌરા આયંપશ્યન્તિનોવ્યયમ્

આયંવ્યયંચમધ્યસ્થા વ્યયમેકંચસજ્જનાઃ

૧૨૮

કુટુંબીયો, દુર્જનો અને ચૌર આ ત્રણ જણા આવકને લક્ષમાં રાખે છે,
ખર્ચને જોતા નથી. મધ્યસ્થ પુરુષો આવક અને ખર્ચ એ બન્નેને બુદ્ધિ છે.
સજ્જન પુરુષો કુટુંબ(સન્માર્ગે) ખર્ચાયું તેનો હિસાબ રાખે છે. ૧૨૮

કરે શ્લાઘ્યસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદપ્રણયિતા

મુખે સસ્થા ઘાળી વિજતિ મુજયો વીર્યમતુલમ્

હૃદિ સ્વચ્છાવૃત્તિઃ શ્રુતમધિગતંચશ્રવણયો

વિનાપ્યૈશ્વર્યેણ પ્રકૃતિમદ્દતાં ઘણ્ઙ્ચમિદમ્

૧૨૯

સત્પુરુષોને એશ્વર્ય (ઉપરના સાધનો) વિના પણ વખાણવા જેવો સાગ તે હાથનું ભૂષણ છે, ગુરૂચરણમાં ભક્તિ તે મસ્તકનું ભૂષણ છે, સત્ય વાણી તે મુખનું ભૂષણ છે. અતુલ પરાક્રમ તે હસ્તનું ભૂષણ છે. શુદ્ધવૃત્તિ તે હૃદયનું અને શાસ્ત્રશ્રવણ એ કાનના આભૂષણો છે. ૧૨૯

અર્થા ન સંતિ નચ મુશ્ચતિ માં દુરાશા

દાનાન્નસંકુચતિ દુર્લલિતં મનો મે

યાશ્ચા હિ લાઘવકરી સ્વવધે ચ પાપં

પ્રાણઃ સ્વયં વ્રજતુ કિં પ્રવિલમ્બિતેન

૧૩૦

યાચકોને આપતાં કાંઈ ન રહ્યું ને ખીબ્બ યાચક માગણી કરી ત્યારે બિદાર કવિ માથે વિચારે છે કે—મારી પાસે પૈસા નથી તેમ ખીબ્બને આપવાની દુષ્ટ આશા મને છોડતી નથી, લાલચુડું મને દાન આપવાના વ્યસનથી સંક્રાંચાતું નથી, યાચના એ લઘુતા કરાવનારી છે, અને આત્મ-ધાતમાં પાપ છે, માટે હવે તો જીવ પોતાની મેળે વગર વિલાંબે ચાલ્યો જાય તો ઠીક. એમ વિચાર કરતાં કવિને પ્રાણ નીકળી ગયો. ૧૩૦

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ

૧૩૧

કષ્ટ સહવામાં વજ્રથી પણ કઠણ અને પરના દુઃખે દુઃખી થઈ ડ્રવી પડનારા પુષ્પથી પણ કામળ, એવા શ્રેષ્ઠ પુરુષોના ચિત્તોને જાણવા માટે કોણે લાયક છે? ૧૩૧

ગુણિણિ ગુણજ્ઞો રમતે નાઽગુણશીલસ્ય ગુણિણિ પીરતોષઃ
અલિરેતિ વનાત્કમલં ન દર્દુરસ્ત્વેક્રવાસોઽપિ ૧૩૨

ગુણવાન્ મનુષ્યમાં ગુણુજ્ઞ રમે છે, સદ્ગુણુ પિનાના અને શીલહીનને ગુણિમાં સંતોષ થતો નથી, ભ્રમરો વનમાંથી કમલ પાસે જાય છે, પણ કમલ પાસે રહેનારો દેડકા કમલના ગુણને કાંઈ જાણતો નથી. ૧૩૨

અઘૌં વિઘૌં વધૂમુખે ફણિનાં નિવાસે
સ્વર્ગે સુધા વસતિ વૈ કવયો વદન્તિ
ક્ષારં ક્ષયઃ પતિમૃતિર્ગરલં નિપાતઃ
કાંટે સુધા વસતિ વૈ ભગવજ્જનાનામ્ ૧૩૩

કવિયો કહે છે કે—અમૃત સમુદ્રમાં છે, સુંદર યુવતિનાં મુખમાં છે, સર્પ લોકમાં છે, સ્વર્ગમાં છે, પણ જો એ અધું સાચું હોય તો સમુદ્રનું પાણી ખાઈ કેમ રહે? સ્ત્રીના મુખમાં હોય તો તેનો પતિ કેમ મરે? સર્પ લોકમાં હોય તો સર્પમાં ઝેર કેમ રહે? સ્વર્ગમાં હોય તો ત્યાંથી દેવો પતિત કેમ થાય? માટે તે કાંઈ સ્થળે અમૃત નથીજ. પરંતુ પરમાત્માના બક્તોના કાંઠમાં અમૃત છે કે જેની વાણીથી અમર પદ મળે છે. ૧૩૩

નાગો ભાતિ મદેન કં જલરુહૈઃ પૂર્ણેન્દુના શર્વરી
વાળી વ્યાકરણેન હંસમિથુનૈર્નદ્યઃ સભા પણ્ડિતૈઃ
શીલેન પ્રમદા જવેન તુરગો નિત્યોત્સવૈર્મન્દિરં
સત્પુત્રેણ કુલં ત્રુપેણ વસુધા લોકત્રયં ધાર્મિકૈઃ ૧૩૪

હાથી મદથી શાભે છે, જલ કમલોથી શાભે છે, પૂનમના ચંદ્રથી રાત્રી શાભે છે, વાણી વ્યાકરણથી શાભે છે, હંસોથી નદીયો શાભે છે, શબ્દ પાંડિતોથી શાભે છે, સુશીલથી સ્ત્રીઓ શાભે છે, અથ્થ વેગથી શાભે છે, હમેશાં ઉત્સવોથી ગૃહ (દેવ ગૃહ) શાભે છે, સુપુત્રથી કુળ શાભે છે, ન્યાયી રાજ્યથી પૃથ્વી શાભે છે, અને ધાર્મિકો (સત્પુરુષો) વડે ત્રણ લોક શાભે છે. ૧૩૪

ઘવલયતિ સમગ્રં ચન્દ્રમા જીવલોકં

કિમિતિ નિજકલંકં નાત્મસંસ્થં પ્રમાર્ષિ

ભવતિ વિદિતમેતત્પ્રાયેશઃ સજ્જનાનામ્

પરહિતનિરતાનામાદરો નાત્મકાર્યે

૧૩૫

ચંદ્ર સકળ વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે તેો શામાટે પોતામાં રહેલા કાળા ઝાઘને દૂર કરતો નહિ હોય ? અમને એમ માલુમ છે કે પારકાના હિતમાં તત્પર અનેલા સર્જનોને ઘણું ભાગે પોતાના કાર્યમાં આદર હોતો નથી. ૧૩૫

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પં સ્મરન્તઃ

શિરસિ નિહિતભારા નાલિકેરા નરાણામ્

ઉદકમમૃતકલ્પં દદ્યુરાજીવિતાન્તમ્

નહિ કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ

૧૩૬

નાણીયેર પ્રથમ અવસ્થામાં (રોષ્ટું તે વખતે) પીધેલા થોડા તીરના સ્મરણવડે સ્વમસ્તક પર પાણીના ભારને વહન કરીને શ્રીફળો-જીંદગી પર્ચાન્ત માણુમોને અમૃત જેવું જલ આપે છે, કારણ કે ખીલ્લએ કરેલા ઉપકારને સર્જન પુરુષો ભુલી જતા નથી. ૧૩૬

ગુણાયન્તે દોષાઃ સુજનવદ્વે દુર્જનસુસ્વે

ગુણા દોષાયન્તે કિમિતિ જગતાં વિસ્મયપદમ્

યથા જીમૂતોઽયં લક્ષણજલધેર્વારિ મધુરં

ફળી પ્રીત્ત્વ ક્ષીરં વમલિ ગરલં દુઃસહતરમ્ ૧૩૭

સજ્જન મનુષ્યોના મુખમાં દોષો ગુણરૂપ થાય છે, અને દુર્જનના મુખમાં ગુણો દોષરૂપ થાય છે, તે જગતમાં કાંઈ નવાઈ નથી. જેમ મેઘ ખારા સમુદ્રના જલને પીને પૃથ્વીપર મીઠું-મધુર જલ વરસાવે છે અને સર્પ દુધનું પાન કરીને ઊંચ વરસાવે છે. ૧૩૭

વિત્તે ત્યાગઃ ક્ષમા શક્તૌ દુઃસ્વે દૈન્યવિહીનતા

નિર્દમ્ભતા સદાચારે સ્વભાવોઽયં મહત્તમનામ્ ૧૩૮

વિત્તમાં દાન શુદ્ધિ, શક્તિમાં ક્ષમા, દુઃખમાં ધીરજ અને સદાચારમાં દંભ રહિતપણું, આ મહાત્મા પુરૂષોનો સ્વભાવ છે. ૧૩૮

તે ધન્યાઃ પુણ્યભાજસ્તે તૈસ્તીર્ણઃ ક્લેશસાગરઃ

જગત્સંમોહજનની યૈરાશાશીર્ષિષા જિતા ૧૩૯

જગતને મોહ પમાડનારી આશાશ્રી નાગણી જેણે કબજે કરી છે તેઓ ધન્ય છે અને તેઓજ સંસાર સમુદ્રને તરી ગયા છે. ૧૩૯

સ્વભાવં ન જહાત્યેવ સાધુરાપદ્મગતોઽપિ સન્

કર્પૂરઃ પાવકસ્પૃષ્ટઃ સૌરમં લભતેતરામ્ ૧૪૦

આપત્તિમાં આતેલો સજ્જન પુરૂષ પોતાની સાધુતાને છોડતો નથી. જેમકે અગ્નિને સ્પર્શેલું કપુર અધિક સુગંધીને આપે છે. ૧૪૦

॥ इति सज्जन प्रशंसा. ॥

“ मूर्खं वर्णनम् ”

अङ्गः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि तं नरं न रञ्जयति १४१

तद्वन अन्वेषणं माणसं सहस्राध्यायीं समन्वयी शक्याय, विशेष समन्वयार
तो धृष्टीण सहस्राध्यायी आराध शक्याय, पणु अर्धद्वय (द्वाधारांग) ने
तो अन्वेषणे पणु रंजन करी शक्ये नहि. १४१

लभेत सिक्तासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्

पिबेच्च मृगंतृष्णिकासु सलिलं पिपासादितः

कंदोचिदपि पर्यटञ्छंशविषाणमासद्भयेत्

नतु प्रतिमिविष्ट मूर्खजन्मचित्तमाराधयेत् १४२

डाध माणस महा प्रयत्नयी कदाय इतीमांथी पीडतां तेल मेषवी
शके, कदाय तृषित माणस आंजवाभांथी जल पी शके, कदाय जंगलमां
भरतो ससदानुं शीगडुं भेषवे पणु भूर्ध्वं रंजन डाध करी शक्ये नहि. १४२

शक्यो वारयितुं जलेन द्रुतशुक् छत्रेण सूर्यातपो

नागेन्द्रो निशितांकुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ

न्याधि भेषजसंग्रहैश्च विविधै र्मंत्रप्रयोगै र्विषम्

सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् १४३

जलथी अग्नि हारी शक्याय, छत्रीथी तड्डो निवारी शक्याय, तीक्ष्ण
अंकुशथी महोन्मत्त हाथी वध थाय, सङ्कीर्णथी पशुओ वध थाय, औष-

ધૌથી રાજો દૂર કરી શકાય, મંત્ર પ્રયોગથી એર ઉતારી શકાય, આ દરેકના પ્રતિકારો છે પણ મૂર્ખને સુઝ બનાવવાનું કાંઈ ઓપધ નથી. ૧૪૩

સાહિત્યસંગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ

તૃણં ન સ્વાદન્નપિ જીવમાનઃ તદ્ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્ ૧૪૪

સાહિત્યશાસ્ત્ર, ગાયનવિદ્યા અને કળા એ ત્રણ વિનાનો માણસ પુંછડા વિનાનો પશુ છે. એ નરપશુ ખડ નથી ખાતા એ પશુઓનું મ્હોટું ભાગ્ય છે, નહિ તો પશુઓ બિચારાં શું ખાત ? ૧૪૪

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ

તે મૃત્યુલોકે શ્રુતિ ભારભૂતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરન્તિ ૧૪૫

જેઓમાં વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, શીલ, સદ્ગુણ અને ધર્મ નથી; તે પૃથ્વી ઉપર ભારભૂત મનુષ્યરૂપે વનચર પશુઓ (સમાન) છે. ૧૪૫

મુક્તાફલૈઃ કિં મૃગપક્ષિણાં ચ મિષ્ટાન્નપાનં કિમ્ ગર્દભાનામ્

અન્ધસ્યદીપો બધિરસ્યગીતં મૂર્ક્ષસ્ય કિં ધર્મકથાપ્રસંગઃ ૧૪૬

મૃગ અને પક્ષીયોને સાચા મોતીયોથી શું ? ગધેડાને મિષ્ટાન્ન, કે મધુર જલની, કદર શું ? જેમ આંધળાને દીવો અને બેહુરાને ગીત નકામું છે, તેમ મૂર્ખને ધર્મ કથાનો પ્રસંગ નકામો છે. ૧૪૬

॥ इति मूर्ख वर्णनम्. ॥

“ ધનિ ધન નિન્દા પ્રકરણમ્ ”

વરં હાલાહલં પીતં સઘ્નઃ પ્રાણહરં વિષમ્

ન દ્રષ્ટવ્યં ધનાઢ્યસ્ય શ્રુમજ્જકુટિલં મુશ્વમ્ ૧૪૭

એકદમ પ્રાણ હરી લે એવું હલાહલ એર પીવું સારું છે (પણ)
ભૂકુટી ચઢાવવાથી વાંકું થયેલું પૈસાવાનનું મુખ જેવું સારું નથી. ૧૪૭

ધનમર્જય કાકુત્સ્થ ધનમૂલમિદં જગત્

અંતરં નૈવ પશ્યામિ નિર્ધનસ્ય મૃતસ્ય ચ ૧૪૮

હે કાકુત્સ્થ! જે જગતમાં વસવું હોય તો તું ધન ભેગું કર.
કરણકે જગતનું મૂળ ધન છે, નિર્ધન માણસમાં અને મરેલ માણસમાં
(મુડદામાં) આંત્રો ફેર હું જોતો નથી. ૧૪૮

બ્રહ્મઘ્નોઽપિ નરઃ પૂજ્યો યસ્યાસ્તિ વિપુલં ધનમ્

શશિના તુલ્યવંશોઽપિ નિર્ધનઃ પરિહીયતે ૧૪૯

જેની પાસે ધણું ધન છે તે બ્રહ્મહત્યારો હોય તોપણ (અધ
દુનિયામાં) પૂજ્ય છે, અને ચંદ્ર જેવો શુદ્ધ વંશ હોય તોપણ ધન
વિનાતો માણસ પરાભવ પામે છે. ૧૪૯

ત્યજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં પુત્રાશ્ચ દારાશ્ચ સુહૃજ્જનાશ્ચ

તમર્થવન્તં પુનરાશ્રયન્તિ હૃથો હિ લોકે પુરુષસ્ય બન્ધુઃ ૧૫૦

નિર્ધન માણસનો મિત્રો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ અને કુટુંબીયો ત્યાગ
કરે છે, જ્યારે વળી પૈસો પાછો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે બધાં સગપણ
બતાવી માન આપે છે. પૈસો એ જગતમાં પુરૂષનો બંધુ છે. ૧૫૦

અહો કનકમાહાત્મ્યં વર્તુ કૈનાપિ શક્યતે

નામસામ્યાદહોચિત્રં ઘત્તૂરોઽપિ મદપ્રદઃ ૧૫૧

અહો કનકનું મહાત્મ્ય કોણ કહેવા શકતીમાન છે, સરખા નામથી ઘતુરો પણ કંઈ ચડાવે છે (કનક એટલે સોનું તથા ઘતુરો પણ થાય છે). ૧૫૧

વેદ્યા દ્વેદ્યા ભ્રમં ચક્રો કાન્તાસુ કનકેષુ ચ

તાસુ તેષ્વપ્યનાસક્તઃ સાક્ષાદ્ ભર્ગો નરાકૃતિઃ ૧૫૨

બ્રહ્મા (વિધિ) એ આ સંસારમાં એ પ્રકારના ભ્રમ કર્યા છે. એક સ્ત્રીઓમાં, બીજા સોનામાં. તે બંને ભ્રમમાં ન ફસાય એટલે જે આસક્ત નથી થતા તે પુરુષ માણસની આકૃતિમાં સાક્ષાત પ્રભુ છે. ૧૫૨

દ્વેદ્યાભ્રમંતુવેદ્યા શ્ચક્રોકાન્તાસ્ત્રપિચકનકેષુ

યાદિકાન્તાસાધ્વીસ્યાત્ કનકંસુતતંભવાબ્ધિપોતંતત્ ૧૫૩

બ્રહ્માએ, સ્ત્રીઓમાં અને સુવર્ણમાં એમ એ ભ્રમ ઉત્પન્ન તો કર્યા છે પણ જે સ્ત્રી સાધ્વી મળે અને સુવર્ણ સુપાત્રમાં અપાતું હોય તો તે બંને પદાર્થો સંસારમાં ડુબાડવાને બદલે પુરુષને તરવામાં મદદ કરે. ૧૫૩

વાણી દરિદ્રસ્ય શુભા હિતાઽપિ હ્યર્થેન શબ્દેન ચ સંપ્રયુક્તા

ન શોભતે વિચ્ચવતઃ સમીપે ભેરીનિનાદોપહતેવ વીણા ૧૫૪

નિર્ધન માણસનું વચન હિતકર હોય, શુભ હોય, અર્થ અને શબ્દથી અલંકૃત હોય તોપણ ધનવાન પાસે શોભતું નથી. નગારાના શબ્દ પાસે જેમ પંપુડીનો ધ્વનિ ન સંભળાય તેમ. ૧૫૪

हेतुप्रमाणयुक्तं वाक्यं न श्रूयते दरिद्रस्य

अप्यातिपरुषमसत्यं पूज्यं वाक्यं समृद्धस्य १५५

અફસોસની ખીના છે કે-હેતુ અને પ્રમાણવાળું નિર્ધનનું વચન સાંભળવામાં આવતું નથી (પ્રમાણિક ગણાતું નથી) પણ ધણું કઠોર અને અસત્ય ભરેલું ધનવાનનું વાક્ય પૂજનીય ગણાય છે. ૧૫૫

पतन्ति खङ्गधारासु विशन्ति मकरालयम्

किं न कुर्वन्ति सुभगे कष्टमर्थार्थिनो जनाः १५६

હે સુભગે! ધન માટે મનુષ્યો તલવારોની ધારાપર ચાલે છે, અમુદ્રમાં ઉતરે છે. ધનની અભિલાષાવાળા મનુષ્યો ધનને માટે કયું કષ્ટ નથી સહન કરતા-સ્વીકારતા? ૧૫૬

बधिरयति कर्णविवरं वाचं मूकयति नयनमन्धयति

विहृतयति गात्रयष्टिं सम्पद्गोगोऽयमद्भुतो राजन् १५७

કાંઈ કવિ કહે છે કે હે રાજા! આ સંપત્ત રૂપી રાગ અજળ અપ્રકારનો છે. રાગની પેઠે કાનને બહેરા બનાવે છે, વાણીને મુંગી બનાવે છે, અક્ષુને આંધળી બનાવે છે, અને શરીરને બેડાળ બનાવે છે. ૧૫૭

द्रव्यज्वरात्तुराणां तु शान्तये नौषधाद्यपि

नहि वृष्टिशतेनाऽपि पाषाणादङ्कुरोदयः १५८

ધનના જ્વરથી વ્યાકુળ બનેલાને શાંતિ માટે કાંઈ ઔષધ નથી, જેમ સો વરસાદ વરસે તોપણ પત્થરમાંથી અંકુર પુટતા નથી. ૧૫૮

॥ इति धनिधननिन्दाप्रकरणम् ॥

“ સન્તોષપ્રશંસા ”

વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં દુકૂલૈઃ

સમમિહપરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ

સ હિ ભવતિ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણાવિશાલા

મનાસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ૧૫૯

એક ત્યાગી રાજાને કહે છે—અમે આંહી (વનમાં) વસ્કલોથી સંતોષ માનીએ છીએ અને તું કીમતી વસ્ત્રોથી સંતુષ્ટ છે. ઉભયમાં વિશેષતા રહિત સમાન સંતોષ છે. જેની તૃષ્ણા વિશાલ હોય તેજ દરિદ્રી છે. મન જ્યારે સન્તુષ્ટ થાય છે ત્યારે કાણુ ધનવાન ને કાણુ દરિદ્રી ? ૧૫૯

સન્તોષામૃતતૃપ્તાનાં યત્સુખં શાન્તચેતસામ્

કુતસ્તદ્દનલુબ્ધાના મિતશ્ચેતશ્ચ ધાવતામ્ ૧૬૦

સંતોષરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા શાંત ચીત્તવાળાઓને જે સુખ હોય છે તે સુખ ધનમાં લુબ્ધ થયેલા તથા ધન માટે આમ તેમ ટોડાટોડ કરનારાને ક્યાંથી મળે ? ૧૬૦

સર્વાઃ સમ્પત્તયસ્તસ્ય સન્તુષ્ટં યસ્ય માનસમ્

ઉપાનદ્ગૂઢપાદસ્ય નનુ ચર્માવૃતેવ મ્હુઃ ૧૬૧

જેનું મન સંતોષ પામેલું છે તેને અધીએ સંપત્તિયો છે, જેના પગ મોજડીથી રક્ષિત હોય છે, તેને પૃથ્વી સર્વે આમડાથી મટેલી છે. ૧૬૧

અર્થીકરોતિ દૈન્યં લબ્ધાર્થો ગર્વપરિતોષમ્

નષ્ટધનશ્ચ સશોકઃ સુખમાસ્તે નિઃસ્પૃહઃ પુરુષઃ ૧૬૨

પૈસા મેળવવા ખાતર માણસ દીનતા કરે છે, પૈસા મળે ત્યારે ગર્વમાં મસ્ત થાય છે અને ધન નષ્ટ થતાં શોક કરે છે. એ ત્રણે અવસ્થા દુઃખરૂપ છે, માત્ર નિઃસ્પૃહી માણસજ એટલું સુખ ભોગવે છે. ૧૬૨

इभतुरगरथैः प्रयान्ति मूढा धनरहिता विबुधाः प्रयांति पद्भ्याम्
गिरिशिखरगताऽपि काकपाङ्क्तिर्नहितुलनामुपयाति राजहंसैः १६३

મૂખાઓ હાથી, રથ કે ઘોડાઓ પર બેસીને વિહાર કરે, (કરે) અને નિર્ધન એવા ડાહ્યા માણસો પગ વડે ચાલે તેથી મૂખાઓ ડાહ્યાથી મહાન થઈ શકતા નથી. પર્વતના શીખર પર બેઠેલું કાગડાનું ટોળું તે કાંઈ નીચે બેઠેલા હંસોની તુલ્યનામાં આવતું નથી. ૧૬૩

पूर्णोऽहमर्थैरिति मा प्रसीद रिक्तोऽहमर्थैरिति मा विषीद

रिक्तं च पूर्णं भरितं च रिक्तं करिष्यतो नास्ति विधेर्विलम्बः १६४

હું દ્રવ્યથી પૂર્ણ છું એમ માની હર્ષથી પ્રલાઇ ન બ. તેમ હું નિર્ધન છું એમ માની ખેદ પણ ન કર, કેમકે પુર્ણને ખાલી અને ખાલીને પૂર્ણ કરનાર નસીબને કશી વાર નથી. ૧૬૪

विपत्तौ किं विषादेन सम्पत्तौ हर्षेण किम्

भवितव्यं भवत्येव कर्मणो गहना गतिः १६५

વિપત્તિમાં ખેદ વડે શું, અને સંપત્તિમાં આનંદ વડે શું, જે થવાનું હોય તે તો થાયછેજ માટે કર્મની ગહન ગતિ સમજ સંતોષ રાખવો. ૧૬૫

लोकः पृच्छति मे वार्ता शरीरे कुशलं तव

कुतः कुशलमस्माकं गलत्यायु दिने दिने १६६

માણસો મને પૂછે છે કે કેમ તમારા શરીરે કુશળ છે ? પણ અમારું આયુષ્ય પ્રતિદિન ક્ષય પામે છે ત્યાં ક્ષેમકુશળ તે ક્યાંથી ? ૧૬૬

॥ इति संतोष प्रशंसा ॥

સામાન્ય ધર્મ:

धर्मो मातेव पुण्णाति धर्मः पाति पितेव च

धर्मः सखेव मिणाति धर्मः स्निह्यति बन्धुवत् १६७

ધર્મ માતાની પેઠે પોષણ કરે છે, ધર્મ પિતાની પેઠે રક્ષા કરે છે, ધર્મ મિત્રની પેઠે રંગન કરે છે અને ધર્મ અધુઓની પેઠે સ્નેહ રાખે છે. (હેમચંદ્રસૂરી.) ૧૬૭

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः

धी विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् १६८

ધૈર્ય, ક્ષમા, દમ, ચોરી ન કરવી તે, પવિત્રતા, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, આત્મજ્ઞાન સંબંધી શુદ્ધિ, સહવિદ્યા, સત્ય, અક્રોધ. આ દશ ધર્મના લક્ષણ છે. (મનુસ્મૃતિ) ૧૬૮

पंचैतानि पवित्राणि सर्वेषां धर्मचारिणाम्

अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् १६९

આ પાંચ વાના દરેક ધર્મમાં વિચરનારાને પવિત્ર કરનારાં છે. ૧ અહિંસા, ૨ સત્ય, ૩ અસ્તેય, ૪ પોતાને જરૂરની વસ્તુ સિવાયનો ત્યાગ, ૫ મૈથુનચર્યાનું પાલન. (હરિભદ્ર સૂરી) ૧૬૯

કથમુત્પદ્યતે ધર્મઃ કથં ધર્મો વિવર્ધતે

કથં ચ સ્થાપ્યતે ધર્મઃ કથં ધર્મો વિનશ્યતિ ૧૭૦

ધર્મ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? ધર્મ શી રીતે વધે છે ? ધર્મ શી રીતે સ્થિર થાય છે ? અને ધર્મ શી રીતે નાશ પામે છે ? આ પશ્ચોતો ઉત્તર નીચે આપે છે. ૧૭૦

સત્યેનોત્પદ્યતે ધર્મો દયા દાનેન વર્ધતે

ક્ષમયા સ્થાપ્યતે ધર્મઃ ક્રોધાલ્લોભાદ્વિનશ્યતિ ૧૭૧

સત્યથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, અને દયા તથા દાનથી વધે છે, ક્ષમાથી ધર્મ સ્થપાયછે, અને ક્રોધ તથા લોભથી નાશ પામે છે. (મહાભારત ૧૭) ૧૭૧

છિન્નમૂલોયથાવૃક્ષો ગતશીર્ષોયથામટ :

ધર્મહીનોધનીતદ્વત્ કિયત્કાલંલલિષ્યતિ ૧૭૨

છેદાઈ ગયેલા મુળીયાંવાળું વૃક્ષ, લડાઈમાં માથું કપાઈ ગયેલ સુભટ અને ધર્મ વગરનો ધનવાન એ ત્રણે કેટલો વખત રહેવાના અને સુખ ભોગવવાના ? ૧૭૨

યાતિ કાલો ગલત્યાયુ વિંભૂતિરતિચન્ચલા

પ્રિયેષુ ક્ષણિકં પ્રેમ કેયં ધર્મેઽવધીરણા ૧૭૩

વખત ચાલ્યો ભય છે, આયુષ્ય ગળી ભય છે, સંપદ અતિ ચંચળ છે, વહાલાઓમાં પ્રેમ ક્ષણિક છે, છતાં ધર્મમાં એદરકારી કરવી એ કેવી વાત ? ૧૭૩

સંતપુરુષો અને તેમનો ઉપદેશ.

પ્રત્યાહવાને ચ દાને ચ સુખદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે

આત્મૌપમ્યેન પુરુષઃ પ્રમાણમધિગચ્છતિ ૧૭૪

સત્પુરુષ, ક્રોધને માન ભંગ કરવામાં, દાન આપવામાં, સુખ દુઃખ આપવામાં અને ઇષ્ટ અનિષ્ટ કરવામાં પોતાના આત્મા પ્રમાણે જ ખીભને માને છે અને એજ પ્રમાણને અનુસરે છે. (મહાભારત) ૧૭૪ બીજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે—

જયેત્કદર્યં દાનેન જયેત્ સત્યેન ચાતૃતમ્

અક્રોધેન જયેત્ ક્રોધ મસાધું સાધુના જયેત્ ૧૭૫

ક્રોધને શાંતિથી જીતવો, ખળ પુરુષને સાધુતાથી જીતવો, ક જુસને દાન આપી વશ કરવો, અને અસત્યને સત્યથી જીતવું. ૧૭૫

જીવિતં યઃ સ્વયં ચેચ્છેત્ કથં સોઽન્યં પ્રઘાતયેત્

યદાત્માનિ ચેચ્છેત તત્પરસ્યાપિ ચિન્તયેત્ ૧૭૬

જે મનુષ્ય પોતે જીવવા ઇચ્છે તે હોય તે ખીભ પ્રાણીને કેમ હણે, પોતા વિષે જેવું ઇચ્છે તેવું ખીભઓ પ્રત્યે ઇચ્છે તે માણસ ગણાય. ૧૭૬

તદેવહિ તપઃ કાર્યં દુર્ધ્યાનં યત્ર નો ભવેત્

યેન યોગા ન હીયન્તે ક્ષીયન્તે નેન્દ્રિયાણિ ચ ૧૭૭

તપશ્ચર્યા એવી કરવા યોગ્ય છે કે જેમાં દુર્ધ્યાન ન થાય કે જેનાથી યોગનો નાશ ન થાય અને ઈન્દ્રિયો ક્ષીણ ન થાય. (યશોવિજયજી) ૧૭૭

જ્ઞાનસ્ય મે સઃ ક્રિયાયાઃ પ્રયોજનં સ્વલ્પિદ્મકમેવ
ચતઃસમાધૌ સતિ કર્મલોપ વિશોધનાદાત્મગુણપ્રકાશઃ ૧૭૮

જ્ઞાનનું, ભક્તિનું, તપનું અને ક્રિયાનું એટલુંજ પ્રયોજન છે કે તેઓ-
થી ચિત્તની સમાધિ થાય અને સમાધિથી કર્મક્ષય અને તેથી ચિત્ત શુદ્ધિ
થઈ છેવટે આત્મ પ્રકાશ થાય. (અધ્યાત્મ તત્વ.) ૧૭૮

નન્દન્તિ મંદાઃ શ્રિયમાપ્ય નિત્યં પરં વિષીદન્તિ વિપદ્ગૃહીતાઃ
વિવેકદૃષ્ટ્યા ચરતાં જનાનાં શ્રિયો ન કિશ્ચિદ્ વિપદો ન કિશ્ચિત્

મંદબુદ્ધિવાળા પુરૂષો લક્ષ્મીને પામીને આનંદમાં ઉછળે છે, અને
વિપત્તિમાં ખેદ કરી રહે છે, પણ વિવેક દ્રષ્ટિથી વિચરનારને તો લક્ષ્મી
મળે તોપણ શું? અને વિપત્તિ આવે તોપણ શું? અધું સમાન છે: ૧૭૯

નવે વયસિ યઃ શાન્તઃ સ શાન્ત ઇતિ મે મતિઃ

ધાતુષુ ક્ષીયમાણેષુ કસ્ય શાન્તિર્ન જાયતે ૧૮૦

પહેલી અવસ્થામાં જે શાંત રહી શકે તે શાંત કહેવાય એમ મારું
માનવું છે, કેમકે શરીરમાં રહેલી સાત ધાતુ ક્ષય પામે તે વૃદ્ધ થાય
ત્યારે તો કોણ શાન્ત થતો નથી? ૧૮૦

આપદાં કથિતઃ પન્થા ઇન્દ્રિયાણામસંયમઃ

તજ્જયઃ સમ્પદાં માર્ગો યેનેષ્ટં તેન ગમ્યતામ્ ૧૮૧

ઇન્દ્રિયોત્તો (અસંયમ) નિગ્રહ ન કરવો એજ આપદાઓનો માર્ગ
છે, અને ઇન્દ્રિયોત્તો જય કરવો તે સંપદનો-સુખનો માર્ગ છે, માટે તે
બેમાંથી જે ઇષ્ટ હોય તે માર્ગે જવું. ૧૮૧

કસ્યાદેશાત્કષપયતિ તમઃ સપ્તસપ્તિઃ પ્રજાનામ્
છાયાહેતોઃ પથિવિટપિનામજ્જાલિઃ કેન બદ્ધઃ
અભ્યર્થ્યન્તે નવજલમુચઃ કેન વા વૃષ્ટિહેતોઃ
જાત્યૈવૈતે પરહિતવિધૌ સાધવો બદ્ધકક્ષાઃ

૧૮૨

કોના હુકમથી સૂર્ય માણસોના અધારને દૂર કરે છે? રસ્તામાં છાયો કરવા માટે વૃક્ષોને કોણે વિનતિ કરી છે? વરસવા માટે વરસાદને કોણે પ્રાર્થના કરે છે? એ તો સત્પુરુષોનો એવો સ્વભાવજ છે કે જેથી તેઓ પરહિતમાં હમેશાં તૈયાર રહે છે. ૧૮૨

તાવદ્ભયં દ્રવિણગેહસુહૃન્નિમિત્તં
શોકઃ સ્પૃહા પરિભવો વિપુલશ્ચ લોભઃ
તાવન્મમેત્યસદવગ્રહ આર્તિમૂલં

યાવન્ન તેંઽઘ્નિમભયં પ્રવૃણીત લોકઃ

૧૮૩

હે પ્રભુ ! જ્યાં લગી સંસારના દુઃખને કાપનારે તમારે ચરણ માણસ મહણ કરતો નથી ત્યાં લગી, ધન, ગૃહ અને મિત્ર નિમિત્ત બન્ય છે. ત્યાં સુધીજ તૃષ્ણા, શોક, હાનિ અને વિપુલ લોભ છે, તથા હું અને મારે આવો ખોટો આગ્રહ પણ ત્યાં સુધીજ થાય છે. (ભાગવત) ૧૮૩

ભાગવતમાં કપિલદેવ, માતા પ્રત્યે—

સંગો યઃ સંસૃતે હૈતુ રસત્સુ વિહિતો ધિયા

સ એવ સાધુષુ કૃતો નિઃસંગત્વાય કલપતે

૧૮૪

અજ્ઞાની મનુષ્યમાં કરેલો સંગ સંસાર વધવાનું કારણ છે અને સત્પુરુષોમાં કરેલો સમાગમ સંસારમાંથી છુટવા માટે થાય છે. ૧૮૪

નેહ યત્કર્મ ધર્માય ન વિરાગાય કલ્પતે

ન તીર્થપદસેવાયૈ જીવન્નાપિ મૃતો હિ સઃ ૧૮૫

આ જગતમાં જેનું કર્મ ધર્મ માટે ન હોય, વૈરાગ્ય માટે ન હોય, કે સત્પુરુષોની સેવા માટે ન હોય તે મનુષ્ય જીવતા જતાં મરેલ જીવો છે. ૧૮૫

ચેતઃ સ્વલ્પસ્ય બન્ધાય મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્

ગુણેષુ સત્કં બંધાય રતં વા પુંસિ મુક્તયે ૧૮૬

ખરેખર મન એજ આ આત્માને બંધન અને મુક્તિનું કારણ છે. વિષયોમાં આસક્તિવાળું હોય તો બંધન માટે છે અને પ્રભુમાં લીન થાય તો મોક્ષ માટે છે. (ભાગવત) ૧૮૬

એકાન્તિનો હિ પુરુષા દુર્લભા બહવો વૃષ

યદ્દૈકાન્તિભિરાકીર્ણ જગત્સ્યાત્કૂરુનન્દન ૧૮૭

અર્હિસકૈરાત્મવિદ્ભિઃ સર્વભૂતાહિતે રતૈઃ

મથેત્કૃતયુગપ્રાપ્તિ રાશિઃકર્મવિવર્જિતા ૧૮૮

હે યુધિષ્ઠર ! જગતમાં નિષ્પક્ષપાતી મનુષ્યો બહુ થોડા છે, જે નિષ્પક્ષપાતી અને નિષ્કપટી દયાળુ, આત્મજ્ઞાની અને સર્વ પ્રાણીઓના ભક્ષા કરવામાં પ્રેમી, એવા મનુષ્યોથી જગત પૂર્ણ હોય તો સત્કર્મ તથા અન્યના આશીર્વાદ વિના સત્યયુગ વર્તાય. (ભાગવત) ૧૮૭-૧૮૮

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય ઇત્રાભિવર્ધતે ૧૮૯

કામ વિષય ભોગવવાથી કામ નષ્ટ થતો નથી, પણ ધૃતથી જેમ અગ્નિ વધારે સળગે છે, તેમ કામના સેવનથી કામ અધિક વૃદ્ધિ પામે છે. (ભાગવત). ૧૮૯

શરદમ્બુધરચ્છાયા ગત્વર્યો યૌવનશ્રિયઃ

આપાતરમ્યા વિષયાઃ પર્યન્તપરિતાપિનઃ ૧૧૦

શરદમ્બુધરના વાદળાની છાયા જેવી ચંચળ જુવાનીની શોભા છે, અને વિષયો આરંભમાં સુખદાયી છે, પરિણામે પરિતાપ કરનારા છે. (ભારવી). ૧૯૦

શ્રદ્ધેયા વિપ્રલબ્ધારઃ પ્રિયા વિપ્રિયકારિણઃ

સુદુસ્ત્યજાસ્ત્યજન્તોઽપિ કામાઃ કષ્ટા હિ શત્રવઃ ૧૧૧

વિષયો કામીજનને વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય જણાય છતાં કંગારા ઉપરથી પ્રીય જણતા છતાં અપ્રીય કરનારા છે, માણસ લાગ કરવા ધારે તો પણ ન તબ્બ એવા વિષયો ખરેખર કષ્ટકર દુસ્ખનો છે. (ભારવી) ૧૯૧

દેહાપત્યકલત્રાદિષ્વાત્મસૈન્યેષ્વસત્સ્વપિ

તેષાં પ્રમત્તો નિધનં પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ૧૧૨

અનિત્ય એવાં દેહ, પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે પોતાના પરિવારમાં મોહ પામેલો જીવ તેઓના મરણને જોતો છતો પણ આ મિથ્યા છે એમ જોતો નથી. ૧૯૨

નારદ વ્યાસજી પ્રત્યે—

કિં પ્રમત્તસ્ય बहुभिः परोक्षैर्हयनैरिह

वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ૧૧૩

પ્રમાદી માણસને અજ્ઞાનતામાં ગયેલા ધણા વર્ષોથી આ ભવમાં શું? જ્ઞાનથી એક મુહૂર્ત માત્ર વિચાર્યું હોય તો કલ્યાણ માટે તે થાય છે. ૧૯૩

ભાગવતમાં—શુકદેવ પ્રરિક્ષિત પ્રત્યે—

સત્યાં ક્ષિતૌ કિં કશિપોઃ પ્રયાસૈ

ર્વાહૌ સ્વસિદ્ધે હુપર્વર્હૈઃ કિમ્

સત્યજ્જલૌ કિં પુરુધાન્નપાત્ર્યા

દિગ્વલ્કલાદૌ સતિ કિં દુકૂલૈઃ

૧૯૪

પૃથ્વીરૂપી પથારી છે તો ગાદલાની મહેનતવડે શું ? હાથ છે તો
ઓશીકાની શું જરૂર છે ? હાથની હથેળી છે તો થાળીની શી જરૂર છે ?
દિશા અને વસ્કલરૂપી વસ્ત્રો છે તો રેશમી વસ્ત્રોનું શું કામ છે ? ૧૯૪

અહંમમાભિમાનોત્થૈઃ કામલોભાદિભિ મૈલૈઃ

વીતં યદા મનઃ શુદ્ધમદુઃસ્વમસુસ્વં સમમ્

૧૯૫

હું અને મારું એવા અભિમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા કામ અને લોભ વગેરે
મેલોથી વર્જીત શુદ્ધ મન થાય ત્યારે તેને સુખ કે દુઃખ સરખાંજ લાગે. ૧૯૫

તદા પુરુષ આત્માનં કેવલં પ્રકૃતેઃ પરમ્

નિરન્તરં સ્વયંજ્યોતિરગિમાનમરવંડિતમ્

૧૯૬

જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્તેન ભક્તિયુક્તેન ચાત્મના

પરિપશ્યત્યુદાસીનં પ્રકૃતિં ચ હતૌજસમ્

૧૯૭

અને ન્યારે ચિત્તં શુદ્ધ થાય છે ત્યારે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય યુક્ત ભક્તિવાળો
મુમુક્ષુ આત્માને માયાથી જુદો, જ્ઞાનધન, સ્વયંજ્યોતિ, સૂક્ષ્મ અને અખંડ
દેખે છે અને પ્રકૃતિને બળહીન અનેલી જુએ છે. ૧૯૬-૧૯૭

“ સાધુ પુરૂષો કેવા હોય તે સંબંધમાં કપિલજી માતાને જણાવે છે.”

તિતિક્ષવઃ કારુણિકાઃ સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્

અજાતશત્રવઃ શાન્તાઃ સાધવઃ સાધુભૂષણાઃ

૧૯૮

મય્યનન્યેન ભાવેન ભક્તિં કુર્વન્તિ યે દ્રઢામ્

મત્કૃતે ત્યક્તકર્માણસ્ત્યક્તસ્વજનવાન્ધવાઃ ૧૯૯

મદાશ્રયાઃ કથા મૃષ્ટાઃ શૃણ્વન્તિ કથયન્તિ ચ

તપન્તિ વિવિધાસ્તાપનેતાન્ મદ્ગતચેતસઃ ૨૦૦

સહનશીલતા વાળા, દયાળુ, દરેક જીવોમાં વ્રાતૃ ભાવ રાખનારા, જેનો કોઈ શત્રુ નથી એવા, શાંત, સાધુતાના શણુગારરૂપી, આવા સાધુઓ હોય છે. મારા વિષે અનન્ય ભાવે જે દ્રઢ ભક્તિ કરે છે, મારે માટે (પ્રભુ અર્થે) જેણે કર્મો છોડ્યાં છે તથા સ્વજન આંધવો પરતી આસક્તિ તજી છે, મારે આશ્રયે રહેલા મારીજ કથાઓ સાંભળે છે તે ખીબને કહે છે તથા વિવિધ પ્રકારના તપ કરે છે, એવા સાધુ પુરૂષોને (હું માતા) તમે ઝોળખો. ૧૯૮-૧૯૯-૨૦૦

* અહં સર્વેષુ ભૂતેષુ ભૂતાત્માવસ્થિતઃ સદા

તમવજ્ઞાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેઽર્ચાવિદમ્બનમ્ ૨૦૧

હું (પ્રભુ) સર્વ પ્રાણીઓમાં જીવ રૂપે રહ્યો છું તેનો બેદરકાર કરીને માણસો મૂર્તિપુજા રૂપી વિડંબના કરે છે. ૨૦૧

યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્

હિત્વાઽર્ચાં ભજતે મૌઢયાદ્ ભસ્મન્યેવ જુહોતિ સઃ ૨૦૨

જે માણસ દરેક પ્રાણીઓમાં રહેલા આત્મા રૂપી પ્રભુને મુકીને અજ્ઞાન-થી મૂર્તિપુજા કરે છે, તે ભસ્મમાં ઘી હોમે છે. ૨૦૨

* આ શ્લોકોમાં હું અને મમ એ પ્રભુ વચ્ચે બાલુવા.

દ્વિષતઃ પરકાયે માં માનિનો મિત્રદાર્શિનઃ

ભૂતેષુ વદ્વવૈરસ્ય ન મનઃ શાન્તિમૃચ્છતિ

૨૦૩

બીજાના શરીરમાં (આત્મારૂપે) રહેલા મને દ્વેષ કરનારનું, અભિમાનીનું અને પ્રાણીઓ સાથે વૈર લાવ કરનારનું, આત્માની એકતાને ન બાળુનારનું મન શાંતિને પામતું નથી. ૨૦૩

“ ગૃહસ્થધર્મઃ ”

યસ્માત્રયોડગ્યાશ્રમિણો જ્ઞાનેનાત્રેન ચાન્વહમ્

ગૃહસ્થેનૈવ ધાર્યન્તે તસ્માજ્જ્યેષ્ઠાશ્રમો ગૃહી

૨૦૪

ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે આશ્રમવાળાઓને પ્રતિદિન જ્ઞાનવડે અને અન્નવડે ઉપકાર કરનાર છે, તેથીજ ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૨૦૪

ગૃહસ્થઃ પાલયેદ્ દારાન્ વિદ્યામભ્યાસયેત્સુતાન્

ગોપાયેત્ સ્વજનાન્બન્ધૂન્ એષ ધર્મઃ સનાતનઃ

૨૦૫

ગૃહસ્થે પોતાની બીનું યોગ રીતે પાલન કરવું, પુત્રોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન-બન્ધુવર્ગની રક્ષા કરવી એ ગૃહસ્થનો સનાતન ધર્મ છે. ૨૦૫

માતરં પિતરં ચૈવ સાક્ષાત્પ્રત્યક્ષદેવતામ્

મૃત્વા ગૃહી નિષેવેત સદા સર્વપ્રયત્નતઃ

૨૦૬

ગૃહસ્થાશ્રમી માણુસે માતા અને પિતાને સાક્ષાત્પ્રત્યક્ષ દેવતારૂપી માનીને પ્રયત્નથી તેમની હિમેશાં સેવા ભક્તિ કરવી. ૨૦૬

શ્રાવયેન્મૃદુલાં વાર્ણીં સર્વદા પ્રિયમાચરેત્

પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્ સ પુત્રઃ કુલપાવનઃ ૨૦૭

જે પુત્ર હમેશાં માતા પિતાને કામળવાણીથી શ્રવણ કરાવે, તેઓને પ્રિય ઢાંગે તેમ વર્તે અને મા આપની આજ્ઞામાં રહી સેવા કરે તે પુત્ર કુળને પવિત્ર કરનાર ગણાય. ૨૦૭

ગુરુણાં ચૈવ સર્વેષાં માતા પરમેકો ગુરુઃ

માતા ગુરુતરા ભૂમેઃ જનકશ્ચોચ્ચતરંસ્તથા ૨૦૮

સર્વ પ્રકારના ગુરુઓમાં માતા શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે, માતા પૃથ્વી કરતાં પણ વધારે ગૌરવવાળી છે અને પિતા પણ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦૮

માતપિતા પ્રત્યે પુત્રનું કર્તવ્ય:—

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સદ્દેતે સંભવે વૃણામ્

ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ૨૦૯

આળકને ઉછેરી મોટો કરવામાં માતા પિતા જે કષ્ટોને સહન કરે છે તેનો અદલો પુત્રથી સો વર્ષે પણ વાળી શકાય તેમ નથી. ૨૦૯

આશંસતે હિ પુત્રેષુ પિતા માતા ચ ભારત

યશઃ કીર્તિમથૈશ્વર્યં પ્રજાધર્મં તથૈવ ચ

તયોરાશાન્તુ સફલાં યઃ કરોતિ સ ધર્મવિત્ ૨૧૦

હુ યુધિષ્ઠિર ! પિતા અને માતા પુત્રને વિષે યશ, કીર્તિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભ અને ધર્મની આશા કરે છે, માટે જે માણસ, પિતા માતાની તે આશા સફળ કરે છે તેજ ગૃહસ્થ ધર્મને જાણનારો છે. ૨૧૦

માતાપિતૃભ્યાં યામીભિર્ભ્રાત્રા પુત્રેણ માર્યયા

દુહિત્રા દાસવર્ગેણ વિવાદં ન સમાચરેત્ ૨૧૧

માતા, પિતા, ભાઈઓ અને તેની સ્ત્રીઓ, પુત્ર, સ્ત્રી, દીકરી અને નોકરો એઓની સાથે સમભુ જને વાદવિવાદ (અગડો) ન કરવો. ૨૧૧

ઝઢો ગર્ભઃ પ્રસવસમયે સોઢમત્પુગ્રશૂલં

પથયાહારૈઃ સ્નપનવિધિભિઃ સ્તન્યપાનપ્રયત્નૈઃ

વિષ્ટામૂત્રપ્રમૃતિમલિનૈઃ કષ્ટમાસાઘ સઘ

સ્રાતઃ પુત્રઃ કથમપિ યયા સ્તૂયતાં સૈવ માતા ૨૧૨

જેણે ગર્ભ ધારણ કર્યો, પ્રસૂતિ સમયે તીવ્ર શૂળ સહન કર્યું, પથ્ય ખોરાકવડે, સ્નાન વિધિવડે, સ્તન પાનવડે, વિષ્ટા મૂત્ર વગેરે મલિન પદાર્થોથી શુદ્ધ કરવાવડે, ઘણા દુઃખો સહન કરીને પુત્રને ઉછેર્યો, તે પુત્રે માતાની યાવત શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક સેવા કરવી તે તેનું કર્તવ્ય છે. ૨૧૨

કનિષ્ઠાસ્તં નમસ્યેરન્ સર્વે હન્દાનુવર્તિનઃ

તમેવ ચોપજીવેરન્ તથૈવ પિતરં તથા ૨૧૩

હે ધર્મરાજ ! નાના ભાઈઓએ મોટા ભાઈને નમવું જોઈએ અને મોટા ભાઈની આજ્ઞા મુજબ રહેવું જોઈએ અને પિતાની માફક તેની સેવા કરવી જોઈએ. ૨૧૩

ભ્રાતુ જ્યેષ્ઠસ્ય માર્યા યા ગુરુપત્ન્યનુજસ્ય સા

યવીયસસ્તુ યા માર્યા સ્તુષા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ૨૧૪

મોટાભાઈની સ્ત્રી નાનાભાઈને ગુરૂપત્ની ધરાવ્યર છે, અને નાના ભાઈની સ્ત્રી મોટાભાઈને દીકરાની વહુ તુલ્ય છે. ૨૧૪

વનમાં જતાં લક્ષ્મણને માતાની ભલામણ—

રામં દશરથં વિદ્ધિ માં વિદ્ધિ જનકાત્મજામ્

અયોધ્યામટર્કીં વિદ્ધિ ગચ્છ તાત યથાસુખમ્ ૨૧૫

હે તાત ? તું રામને દશરથ (તુલ્ય) માનજે, સીતાને મારા સમાન માનજે, જંગલને અયોધ્યા જાણજે, સુખેથી રામ સાથે વનમાં જા. અને તેમની સેવા કરી કૃતાર્થ થા. ૨૧૫

પતિ પત્નિના પરસ્પર કર્તવ્યોઃ—

અર્થ માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ સર્વા

માર્યા મૂલં ત્રિવર્ગસ્ય માર્યામૂલં તરિષ્યતઃ ૨૧૬

ભાર્યા પુરુષનું અરધું અંગ છે, ભાર્યા (સ્ત્રી) ઉત્તમ મિત્ર છે, ભાર્યા એ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પદાર્થોનું મૂળ છે, અને ભાર્યા સંસાર તરવાનું સાધન છે. માટે પુરુષે સ્ત્રીનું સન્માન જાળવવું. ૨૧૬

દેવત્સતતં સાધ્વી ભર્તારમનુપશ્યતિ

શુશ્રૂષાં પરિચર્યા ચ દેવતાવત્ પ્રકુર્વતી ૨૧૭

વશ્યાભાવેન સુમનાઃ સુવ્રતા સુખદર્શના

અનન્યચિત્તા સુમુક્તી સા નારી ધર્મચારિણી ૨૧૮

જે સ્ત્રી પોતાના પતિને નિરંતર દેવ સમાન જાણે છે, અને દેવતાની પેઠે તેની સેવા ભક્તિવડે પતિને આધીન રહેનારી, સારા મનોભાવવાળી, સારાં વ્રત કરનારી, કુદુઃખને સુખ આપનારી, એક પતિ-માંજ ચિત્ત રાખનારી, તથા પ્રસન્ન વદનવાળી જે હોય તે ધર્મચારિણી અને પ્રશંસનીય સ્ત્રી છે. ૨૧૭-૨૧૮

સા भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती

मनोवाक्कर्माभिः शुद्धा पत्यादेशानुवर्तिनी २१९

ભાર્યા તેજ કહેવાય, કે જે ગૃહકાર્યના ભારને વહન કરવામાં કુશળ હોય, પ્રભને કુળવનારી હોય, મન, વાણી અને કર્મથી શુદ્ધ વર્તનવાળી હોય, તથા પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી હોય. ૨૧૯

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् २२०

સંતાનની ઉત્પત્તિ, સંતાનનું પાલન અને પ્રતિદિન લોક વ્યવહારનું સર્વ કાર્ય એ બધું સ્ત્રી વિના થતું નથી. એટલા માટે ગૃહમાં સ્ત્રીનું અધિક સ્થાન છે. ૨૨૦

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः २२१

જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે તે કુળમાં દેવતાઓ પ્રસન્ન રહે છે, જ્યાં તેઓનું સન્માન થતું નથી તે કુળમાં થતી બીજી સર્વ શુભક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૨૧

કન્યા પ્રત્યે માયાપનું કર્તવ્ય:—

नञ्चैव भार्या क्रेतव्या नविक्रेया कथंचन

ये च क्रीणन्ति दासी च विक्रीणन्ति तथैव च

भवेच्छेषां तथानिष्टा लुब्धानां पापचेतसाम् २२२

નજેવ ભાર્યા ક્રેતવ્યા નવિક્રેયા કથંચન
યે ચ ક્રીણન્તિ દાસી ચ વિક્રીણન્તિ તથૈવ ચ
ભવેશ્ચેષાં તથાનિષ્ટા લુબ્ધાનાં પાપચેતસામ્ ૨૨૨

શ્રી ક્રોધ રીતે ખરીદવાને કે વેચવાને ક્ષાયક નથી, દાસી તરીકે વેચવાની કે ખરીદવાની દુષ્ટશુદ્ધિ તેવાજ માણસની હોય છે, કે જે અધમ અતિ બુદ્ધ ને પાપાત્મા હોય છે. ૨૨૨

ન કન્યાયાઃ પિતા વિદ્વાન્ ગૃહ્ણીયાન્ચ્છુલ્કમળવપિ
ગૃહ્ણન્ શુલ્કં હિ લોભેન સ્યાન્નરોઽપ્ત્યવિક્રયી ૨૨૩

શુદ્ધિવાન પિતાએ કન્યાનું કાંઈ પણ મૂલ્ય લેવું નહિ, અને જે લોભી પિતા કન્યાવિક્રય કરે તો તે સંતાનને વેચનારો મહાપાપી ગણાય છે. ૨૨૩

કુલંચશીલંચસનાયતાચ વિદ્યાચવિત્તંચવપુર્વયશ્ચ
વરેગુણાઃસપ્તવિલોકનીયા સ્તતઃપરંભાગ્યવશ્યાહિકન્યા ૨૨૪

કન્યાનું સગપણ કરતાં પહેલાં સુકુળ, સ્વભાવ, બહોળું કુટુંબ, વિદ્યા, ધન, શરીર સંપત્તિ અને યોગ્ય ઉમર, આ સાતવાના વરમાં જેવાં પછી તો કન્યાના ભાગ્યની વાત છે. ૨૨૪

મૂર્ધનિર્ધનદૂરસ્થ શૂરમોક્ષાભિલાષિભ્યઃ

ત્રિગુણાધિકવર્ષેભ્યઃ નહિ દેયા તુ કન્યકા ૨૨૫

મૂર્ખને, નિર્ધનને, પરદેશમાંજ રહેનારને, વારંવાર યુદ્ધમાં ઉતરનારને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા (વિરક્ત) ને તથા કન્યાના કરતાં ત્રણગણા વર્ષ વાળાને ક્રોધ દીવસ કન્યા ન દેવી. ૨૨૫

અતિથિ સત્કાર—

અરાવપ્યુચિતં કાર્યં આતિથ્યં ગૃહમાગતે

હેતુઃ પાર્શ્વગતાં છાયાં નોપસંહરતે તરુઃ ૨૨૬

જેમ વૃક્ષ પોતાને કાપનાર મનુષ્ય ઉપરથી પોતાની છાયાને ખેંચી લેતું નથી તેમજ શત્રુ છતાં પણ અતિથિ થઇ પોતાને ઘેર આવે તો પણ તેનો સારો સત્કાર કરવો તે ગૃહસ્થ ધર્મ છે. ૨૨૬

અતિથીનાં ચ સર્વેષાં પ્રેષ્યાणां સ્વજનસ્ય ચ

સામાન્યં ભોજનં મૃત્યૈઃ પુરુષસ્ય પ્રશસ્યતે ૨૨૭

અતિથિઓ, સર્વ આશ્રિતો, સંબંધિઓ અને નોકરો, એમને જે ભોજન જમાડ્યું હોય તેજ ભોજન ગૃહસ્થને જમવું યોગ્ય છે. અર્થાત્ પકિતભેદ કરવો નહિ. ૨૨૭

સન્તુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તથૈવ ચ

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ૨૨૮

જે કુળમાં સ્વામી ભાર્યાથી તેમજ ભાર્યા સ્વામીથી નિત્ય પ્રસન્ન રહે છે તે કુળમાંજ નિરંતર કલ્યાણ થાય છે એ નક્કી છે. ૨૨૮

અનુકૂલા સદા તુષ્ટા દક્ષા સાધ્વી વિચક્ષણા

એભિરેવ ગુણૈર્યુક્તા શ્રીરેવ સ્ત્રી ન સંશયઃ ૨૨૯

પોતાના પતિને સાનુકુળ, હમેશાં સંતોષવાળી, ઉદ્વોગી, (ડાહી) સદ્ધર્મચારીણી અને વિવેકી, આવા ગુણવાળી સ્ત્રીને સાક્ષાત્ દક્ષમીરૂપજ્ઞ માનવી તેમાં કાંઈ શક નથી. ૨૨૯

ન કામેષુ ન મોગેષુ નૈશ્વર્યે ન સુખે તથા

સ્પૃહા યસ્યા યથા પત્યૌ સા નારી ધર્મમાગિની ૨૩૦

જે સ્ત્રી કામ, ભોગ, અૈશ્વર્ય અને સુખની અધિક ઇચ્છા ન રાખતાં કેવળ સ્વામીને આહુ છે, તે ખરેખર નારીના ધર્મને શોભાવનારી છે. ૨૩૦

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયાધરિત્રી માર્યા ચ ષાઙ્ગુણવતીહ દુર્લભા ૨૩૧

ગૃહકાર્યમાં દિવાન સમાન, આજ્ઞામાં દાસી સમાન, જન્માડવામાં માતા સમાન, શયનમાં રંભાસમાન, ધર્મકાર્યમાં અનુકૂલ વર્તનારી, ક્ષમામાં તેા. પૃથ્વીસમાન, આ છ ગુણવાળી સ્ત્રી દુર્લભ છે. ૨૩૧

કુલવાયુ-ભક્તિઃ પ્રેયસિ સંશ્રિતેષુ કરુણા શ્વશ્રુષુ નમ્રં શિરઃ
પ્રીતિપ્રાપ્તૃષુ ગૌરવં ગુરુજને ક્ષાન્તિઃ કૃતાગમ્યાપિ

અમ્લાના કુલયોષિતાવ્રતવિધિઃ સોડયં વિધેયઃ પુન

ર્મદ્ભતુર્દાયિતાં ઇતિ પ્રિયસસ્વીબુદ્ધિઃ સપત્નીષ્વપિ ૨૩૨

પોતાના પતિમાં ભક્તિ, આશ્રિતોમાં દયા, સાસુ ચરણે નમ્ર મસ્તક રાખવું, દેરાણી જેઠાણીઓમાં પ્રેમી, ગુરુજનોમાં ગૌરવતા, દાસ દાસીના અપરાધમાં પણ ક્ષમા રાખવી, પ્રસન્ન મુખે રહેવું, આ કૃતીન વહુઓનો વ્રતવિધિ છે. વિશેષ એ કે શોક્ય ઉપર પણ પોતાના પતિની વહાલી છે એમ બાણી પ્રેમ શુદ્ધિ રાખવી. ૨૩૨

સુપુત્રઃ-एकोऽपि गुणवान् पुत्रो निर्गुणैः किं शतेन तैः

एकधन्द्रो जगश्चक्षुर्नक्षत्रैः किं प्रयोजनम् ૨૩૩

ગુણવાન એક પણ પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે, સો મૂર્ખ હોય તો શું? એક ચંદ્ર આખા જગતની ચક્ષુરૂપ છે, લાખો તારાઓથી શું પ્રયોજન છે? ૨૩૩

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भया

मर्दभी दशपुत्रैश्च भारंवहति सर्वदा ૨૩૪

એક પરદાખી પુત્ર વડે સિંહણ સુખે નિભયપણે સુવે છે, અને મર્દેડી દશ પુત્રને જન્મ આપવા છતાં અંદગી સુધી ભારથી મુક્ત થતી નથી. ૨૩૪

કુપુત્રઃ—કોટરાન્તઃ સ્થિતો વન્દિસ્તરુમેકઃ દહેત્વલુ

કુપુત્રસ્તુ કુલે જાતઃ સ્વકુલં નાશયત્યહો ૨૩૫

વૃક્ષની પોલમાં રહેલો અગ્નિ ક્રૂટ એક વૃક્ષને બાળે છે, (૫૫)
કુળમાં જન્મેલ કુપુત્ર આપ્પા કુળનો નાશ કરે છે. ૨૩૫

સાનન્દં સદનં સુતાશ્ચ સુધિયઃ કાન્તા મૃદુભાષિણી

સન્મિત્રં સધનં સ્વયોષિતિ રતિ શ્ચાડ્ડજ્ઞાપરાઃ સૈવકાઃ

આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે

સાધોઃ સજ્જમુપાસતે હિ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ૨૩૬

આનંદવાળું ગૃહ, સારી બુદ્ધિવાળા પુત્રો, મધુર બોલનારી સ્ત્રી,
ધનવાળો સન્મિત્ર, પોતાની સ્ત્રીમાં સતોષ, નોકરો આજ્ઞામાં રહેતારા,
મીઠામનોનો સત્કાર, પ્રભુભજન, હમેશાં પવિત્ર ખોરાક અને સાધુપુસ્તકોનો
સમાગમ, આટલી બાબત યોગ્ય હોય તો તેજ ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય છે. ૨૩૬

ક્રોશન્તઃ શિશવઃ સવારિસદનં પક્કાવૃતં ચાજ્ઞણં

શય્યા દંશવતી ચ રુક્ષમશનં ધૂમેનં પૂર્ણં ગૃહમ્

ભાર્યાનિષ્ઠુરભાષિણી પ્રમુરપિ ક્રોધેન પૂર્ણઃ સદા

સ્નાનં શીતલવારિણા હિ સતતં ધિગ્ધિગ્ગૃહસ્થાશ્રમમ્ ૨૩૭

છોકરાઓ રાડેરાડો પાડતાં હોય, ભેજવાળું મકાન, કાદવવાળું આંગણું,
માકડવાળી શય્યા, ખોરાક લુપ્તો, ધુમાડાથી વ્યાપ્ત ગૃહ, કઠોર બોલનારી
સ્ત્રી, ધરખણી પલ્લ કાચમ કોધાન્ધ રહેતો હોય અને હમેશાં ઠંડા જલથી
ન્હાવાનું હોય તો તેવા ગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કાર (૨) છે. ૨૩૭

॥ इति गृहस्थाश्रम धर्मः ॥

દારિદ્ર્યવિષયઃ

ક્રામ એક નિર્ધન માણસ મુડદા પ્રત્યે કહે છે—

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्ग्रह सर्वे दारिद्र्यभारं गुरुम्
श्रान्तस्तावदहं चिरं मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम्
इत्युक्त्वा धनवर्जितेन सहसा गत्वा श्मशाने शवं

दारिद्र्यान्મરણં વરં વરમિતિ જ્ઞાત્વૈવ તૂષ્ણીં સ્થિતમ્ ૨૩૮

હે ભાઈ ! તું ઉઠ અને આ દારિદ્ર્યથી મોટા ભારને તું ઉપાડ, હું
માફી ગયો છું, માટે ધણા વખતનું તારું સુખ હું ભોગવું. આ પ્રમાણે
નિર્ધન માણસે શ્મશાનમાં જઈને કહ્યું પણ મુડદે બાણી લીધું કે નિર્ધન-
તાથી મૃત્યુ સારું છે એમ માની મુડદું બોલ્યુંજ નહિ. ૨૩૮

इहलोकेश्चि धनिनां परोऽपि स्वजनायते

स्वजनोऽपि दरिद्राणां तत्क्षणात् दुर्जनायते ૨૩૯

આ જગતમાં ધનવાળાઓને પર હોય તે પોતાના બનીને રહે છે,
અને દરિદ્રિ મનુષ્યને પોતાના હોય તે પર થાય છે. ૨૩૯

“ નિર્ધન દમ્પતીનેા વાર્તાલાપ. ” ક્રામ નિર્ધન માણસે બાળકને
પોતાની ભેગો સુવાડેલો પણ પાગરણ ન હોવાથી સ્ત્રીને કહે છે.

कन्धारखण्डमिदं प्रयच्छ यदि वा स्वांके गृहाणार्भकम्

रिक्तं भूतलमत्र नाथ भवतः पृष्ठे पललोच्चयः

दम्पत्योरिति जल्पतोर्निशि यदा चोरः प्रविष्टस्तदा

लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः ૨૪૦

હે સ્ત્રી ! એક ગોદડીનો કટકો આપ અથવા પુત્રને તારા ખોળામાં લે, ત્યારે સ્ત્રી કહે છે કે હે નાથ ! આંહીતો સાવ ઉઘાડી પૃથ્વી છે તમારી પ-જ્જવાડે પરાણનો ઢગલો છે, તેની પાથરી કરી પુત્રને સુવાડો. આવી રીતે રાત્રે સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પર વાર્તા કરે છે, તે વખતે ઘરમાં આવેલા કોઈ ચોરે તેઓની વાત સાંભળી ત્યારે દયાથી ઉલટું ખીન્ને સ્થળેથી ચોરલું વસ્ત્ર તે નિર્ધન ઉપર ફેંકી દીલગીર થતો ચોર ઘર બહાર નીકળી ગયો. ૨૪૦

વૃદ્ધો નઃ પતિરેષ મશ્ચકગતઃ સ્થૂળાવશેષં ગૃહમ્
કાલોઽભ્યર્ણજલાગમઃ કુશલિની વત્સસ્ય વાર્તાઽપિ નો
યત્નાત્સંચિતૈલવિન્દુઘટિકાભગ્નેતિ પર્યાકુલા

દૃષ્ટ્વા ગર્ભભરાઽઽકુલાં નિજવધૂં શ્વશ્રૂશ્ચિરં રોદિતિ ૨૪૧

પતિ વૃદ્ધ છે ને વળી ખાટલાવશ છે, ઘરમાં સંપત્તિરૂપ એક ખોડેલો થાંભલોજ છે, વરસાદનો સમય નજીક આવ્યો છે, પરદેશ ગયેલ પુત્રના કશા સમાચાર નથી, મહામહેનતે ટીપું ટીપું ભેગું કરી એક તેલની કુલડી ભરી હતી તે ઝુટી ગઇ, તેથી વ્યાઘ્રજ્ઞ બનેલી સાસુ સગર્ભા પુત્ર વધુને બેઠ રહન કરવા લાગી કે સુવાવડીને ખાવાની કે પીવાની સવડ તો નથી પણ કદાચ રાત્રીયે બાળકનો જન્મ થશે તો દીવો કયાંથી કરવો ? ૨૪૧

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्देरिति यो बभाषे

न तेन दृष्टं कविना समस्तं दारिद्र्यमेकं गुणकोटिहारि ૨૪૨

ધણા ગુણોમાં ચંદ્રનો એક ડાઘારૂપ દોષ તે ઢંકાઇ બચ છે એમ જે કવિઓ ખોલે છે તેણે પુરેપુરું વિચારપૂર્વક બેયું નથી જણાવું. જુઓ કે એક દારિદ્ર્યરૂપી દોષ કરેડો ગુણોને કેવા ઢાંકી દે છે ? ૨૪૨

દારિદ્ર્ય મો ત્વં પરમં વિવેકિ ગુણાધિકે પુંસિ સદાનુરક્તમ્
વિદ્યાવિહીને ગુણવર્જિતે ચ મુહૂર્તમાત્રં ન રતિં કરોષિ ૨૪૩

હે દારિદ્ર્ય ! તું અત્યંત વિવેકી છે. ગુણવાન પુરુષમાં સદા તું પ્રેમી
છો, વિદ્યા વિનાના અને ગુણહીનમાં તું ઘડી પણ સ્નેહ કરતું નથી. ૨૪૩

અયં પટો મે પિતુરજ્જ્ઞભૂષણં પિતામહાદ્યૈરુપમુક્તયૌવનઃ

અલંકરિષ્યત્યથ પુત્રપૌત્રકાન્ મયાધુના પુષ્પવદેવ ધાર્યતે ૨૪૪

આ વસ્ત્ર મારા આપના આપે પહેરેલ હતું, ત્યાર બાદ મારા પિતાના
શરીરનું ભૂષણ થયું; હવે પછી મારા પુત્રના પુત્રને આ વસ્ત્ર
શાળુઆરશે. હાલમાં હું પુષ્પની માફક ચોળ્યા વિના ધારણ કરું છું,
(એટલે એક વસ્ત્ર પાંચ પેઢી લગી પોંચાડવું. કેવી સાચવણી નિર્ધારના
શીખવે છે. ૨૪૪

इति दारिद्र्यवर्णनम्.

“ આશાતૃષ્ણાવિષયઃ ”

આનંતં દેશમનેકદુર્ગવિષમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલમ્
ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા
શુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહેશ્વાશંકયા કાકવત્
તૃષ્ણે જૃંભસિ પાપકર્મનિરતે નાદ્યાપિ સન્તુષ્યસિ ૨૪૫

ધણા વન પવતોવાળા વિષમ દેશમાં ભ્રમણ કર્યું છતાં કંઈ પણ ધન
મળ્યું નહિ, શાંતિ અને કુળનું અભિમાન છોડી દાસવૃત્તિ કરી તે પણ
અશુભ ગર્ભ, માનવિના પરચૂહે શ્વાનની આશંકાવડે કાગડાની પેઠે ભોળન

ક્યું તોપણ હે પાપી તૃષ્ણા ! તું સંતુષ્ટ થઇ નહિ અને ઉલટી વધવા લાગી.

નિવૃત્તિ ભોગેચ્છા बहुपुरुषमानो विगलितः

समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः

शनैर्यष्टयुत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने

अहो दुष्टः काय स्तदपि मरणापायचकितः ૨૪૬

ભોગોની ઇચ્છા નષ્ટ થઇ, ઘણા મનુષ્યોમાં આદર હતો તે પણ ઘટયો, સમાન ઉમરવાળા સ્વર્ગે ગયા, હમણા મારા પ્રાણ સમાન મિત્ર પણ ગયા, ધીમેથી લાકડીના આધારે માંડ ઉભું થવાય છે, ચક્ષુ અંધારાથી છવરાઇ ગઇ છે, તોપણ હજી આ દુષ્ટ કાયા મૃત્યુની ખીકથી ત્રાસ પામે છે. ૨૪૬

खलोल्लापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै

निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा

कृतश्चित्तस्तंभः प्रतिहतधियामंजलिरपि

त्वमाशे मोघाशे किम्प परमितो नर्तयसि माम् ૨૪૭

હે આશા ! હવે તો કૃપણની સેવામાં તત્પર રહી રહી ખળોના દુર્વચનો પ્રુખ સહન કર્યા, આંસુને અંતરમાં રોકીને શૂન્ય મનથી સ્મિત ક્યું, ચિત્ત સ્થિર ક્યું, અકલના દુઃખનોતે નમસ્કારો કર્યા, પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયું. હે આશા ! હવે આથી વધારે મને કેટલુંક નચાવવા ઇચ્છે છે ? ૨૪૭

निःस्वो वाष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिराजतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति

ચક્રેશઃ સુરરાજતાં સુરપતિ બ્રહ્માસ્પદં વાञ્છતિ

બ્રહ્મા શૈવપદં શિવો હરિપદં તૃષ્ણાવર્ધિ કો ગતઃ ૨૪૮

નિર્ધન મનુષ્ય સો રૂપીયાને ઇચ્છે છે, સો રૂપીયાવાળો હબરને, હબરવાળો લાખને, લાખવાળો નાના રાખપણાને ઇચ્છે છે, રાખ ચક્રવર્તી થવાનું ઇચ્છે છે, ચક્રવર્તી ઇન્દ્રપદને, ઇન્દ્ર બલલોકને, બલ્લા શંકરનાપદને, શંકર વિષ્ણુના પદને ઇચ્છે છે, આ પ્રમાણે તૃષ્ણાના અંતને કોણ પામ્યું છે? અર્થાત્ તૃષ્ણાનો છેડોજ આવતો નથી. ૨૪૮

યૌવનં જરયાગ્રસ્ત મારોગયં વ્યાધિભિ ર્હૈતમ્

જીવિતં મૃત્યુરભ્યેતિ તૃષ્ણૈકા નિરુપદ્રવા ૨૪૯

યુવાવસ્થા ધડપણથી ગળાયલી છે, આરોગ્યતા રોગોથી હણાયેલી છે. આયુષ્ય કાળથી ગળાયેલું છે, ફક્ત એક તૃષ્ણા ઉપદ્રવ રહિત નિર્બાધ છે. ૨૪૯

તૃષ્ણાભુજંગીદંશેન મૂરિ વિશ્રાન્તચેતસામ્

નૌષઘ્યો ન ચ મંત્રાઃ સ્યુઃ શમાય મળયોઽપિ ન ૨૫૦

તૃષ્ણારૂપી નાગણીના ડંસવડે અતિ ભ્રમિત મનવાળા પ્રાણીઓની શાંતિ માટે ઓષધો, મંત્રો કે મણિયો નકામા છે. ૨૫૦

તૃષ્ણયૈવાસ્વિલા દોષાસ્તચ્છિત્ત્યૈવાસ્વિલા ગુણાઃ

મોદાઃ સર્વે વિદ્યયૈવ શોકાઃ સર્વેપ્યવિદ્યયા ૨૫૧

તૃષ્ણાથીજ બધા દોષો છે અને તૃષ્ણાના નાશથી બધા ગુણો છે, વિદ્યા (જ્ઞાનથી) સર્વત્ર આ દંદ છે ને અવિદ્યાથી સર્વત્ર શોકો છે. ૨૫૧

॥ ઇતિ તૃષ્ણા વિષયઃ ॥

“ શુકબોધ: ”

“ રંભા નામની અંશરા શુકદેવનું તપ બ્રષ્ટ કરવા આવી તે વખત રંભાને શુકદેવ જ્ઞાન સંભળાવે છે.” રંભાના વિષ વાક્યો લખ્યાં નથી.

માર્ગે માર્ગે જાયતે સાધુ સંગઃ સંગે સંગે શ્રૂયતે કૃષ્ણ કીર્તિઃ

કીર્તૌ કીર્તૌ નસ્તદાકારવૃત્તિર્વૃત્તૌ વૃત્તૌ સન્નિવદાનન્દભાસઃ ૨૫૨

દરેક માર્ગમાં સાધુપુરુષોનો સત્સંગ થાય છે, સત્સંગમાં કૃષ્ણનોયશ સંભળાય છે, યશમાં અમારી તદાકારવૃત્તિ થાય છે, અને તદાકારવૃત્તિ થયેથી “ સન્નિવદાનન્દ ” ના આભાસ થાય છે. ૨૫૨

તીર્થે તીર્થે નિર્મલંબ્રહ્મવૃન્દં વૃન્દે વૃન્દે તત્ત્વચિન્તાનુવાદઃ

વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધો બોધે બોધે ભાસતે ચન્દ્રચૂડઃ ૨૫૩

દરેક તીર્થોમાં શુદ્ધ રૂપિયોના વૃંદ છે, દરેક વૃંદમાં તત્ત્વ ચિન્તાન ચર્ચાય છે, અને ચર્ચાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વજ્ઞાન થયા બાદ પરમાત્મ સ્વરૂપ ભાસે છે. ૨૫૩

“રંભા કહેવા લાગી કે હું શુકદેવજી ! જોણે અનંગવૈભવ સેવ્યો નથી તેનું જીવન વૃથા છે. તેના ઉત્તરમાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રભુભજન વિના જીવન વૃથા છે.” કેવા પ્રભુ તે કહે છે—

અચિન્ત્યરૂપો ભગવાન્નિરજ્જનો વિશ્વંભરો જ્ઞાનમયશ્ચિદાત્મા

વિશોધિતો યેન હૃદિ ક્ષણં નો વૃથા ગતં તસ્ય નરસ્ય જીવનમ્ ૨૫૪

જેનું સ્વરૂપ અચિન્ત્ય છે, નિરંજન છે, વિશ્વનું પોષણ કરનાર, જ્ઞાનમય, આત્મસ્વરૂપ, એવા પ્રભુ ક્ષણપણુ હૃદયમાં જોણે સ્થિર કર્યાં નથી તે પુરુષનું જીવન વૃથા છે. ૨૫૪

આનંદરૂપો નિજબોધરૂપો દિવ્યસ્વરૂપો બહુનામરૂપો:

તપઃ સમાધૌ કલિતો ન યેન વૃથા ગતં તસ્ય નરસ્ય જીવનમ્ ૨૫૫

જે આનંદ સ્વરૂપ છે, પોતાના જ્ઞાનરૂપ, દિવ્ય સ્વરૂપી, અનેક નામ વાળા એવા પ્રભુને જેણે તપ કરી સમાધિમાં જોયા નથી તે નરનું જીવન વૃથા છે. ૨૫૫

તપોમયો જ્ઞાનમયો વિજન્મા વિદ્યામયો યોગમયઃ પરાત્મા

ચિત્તે ધૃતો નો તપસિ સ્થિતેન વૃથા ગતં તસ્ય નરસ્ય જીવનમ્ ૨૫૬

જેનું સ્વરૂપ તપોમય છે, (વળી) જ્ઞાનમય, જન્મરહિત, વિદ્યામય, યોગમય, એવા પરમાત્મા જેણે તપસ્યામાં સ્થિર થઈ હૃદયમાં ધારણ કર્યા નથી તે નરની જીવન નકામી છે. ૨૫૬

પત્ન્યર્જિતં સર્વસુખં વિનશ્વરં દુઃસ્વપદંકામિનિભોગસેવિતમ્

एवं विदित्वा न धृतो हि योगो वृथा गतं तस्य नरस्य जीवनम् २५७

સ્ત્રીથી મેળવેલું સુખ બધું ક્ષણિક છે, ભોગથી મેળવેલું સુખ કામિ પુરૂષને દુઃખ આપનારું છે, એમ જાણીને જેણે યોગ લાધો નથી તેનું જીવન વૃથા છે. ૨૫૭

માયાકરણી નરકસ્ય હૃણ્ડી તપો વિશ્વળ્ડી સુકૃતસ્ય મળ્ડી

वृणां विश्वण्डी चिरसेयिता चेत् वृथा गतं तस्य नरस्य जीवनम् २५८

માયા પ્રપંચના કરંડીયા સમાન, નરકના હાંડલા સમાન, તપને ખંડિત કરનારી, ધર્મને ભાંગનારી, પુરૂષને ખંડન કરનારી એવી સ્ત્રીના મોહમાં જેણે ધણો અમૂલ્ય વખત ગાળ્યો તેણે જીવનને વૃથા ગુમાવી છે. ૨૫૮

ઉન્મત્તવેષા મદિરાસુમત્તા પાપપ્રદા લોકવિડમ્બની યા

બોગચ્છલા યેન વિભાજિતા સા વૃથા ગતં તસ્ય નરસ્ય જીવનમ્ ૨૫૯

ઉદ્ધત વેષવાળી, મદિરાથી ઉન્મત્ત અનેલી, પાપ આપનારી, જનસમૂહ ને ઠગનારી, યોગમાં જીલ્લ પાડનારી એવી સ્ત્રી જેણે સેવી તેનું જીવન વૃથા. ૨૫૯

અશૌચદેહા પતિતસ્વભાવા વપુઃપ્રગલ્ભા બલલોભશીલા

મૃષાવદન્તી કાલિતા ચ યેન વૃથા ગતં તસ્ય નરસ્ય જીવનમ્ ૨૬૦

મહીત દેહવાળી, મુદ્ર સ્વભાવવાળી, શરીરથી ઉદ્ધત અનેલી, અળવાનમાં મુખ્ય સ્વભાવવાળી, અસત્ય બોલનારી, એવી સ્ત્રી જેણે સ્વીકારી તેનું જીવન વૃથા. ૨૬૦ ઇતિ શુક્રબોધ.

અગ્નિમાં હોમાતો અકરો બુદ્ધ ભગવાનદ્વારા હોમનારને કહે છે.—

રસાતલં યાતુ તવાત્ર પૌરુષં કુનીતિરેષા શરણોદ્ધદોષવાન્

પ્રહન્યતે યદ્ બલિનાતિદુર્બલો હાહા મહાકષ્ટમરાજકં જગત્ ૨૬૧

અરે તારું પરાક્રમ પાતાળમાં જાઓ, આ ભારેઅનિતિ છે કે નિરાધાર, અને નિર્દોષી પ્રાણી અળવાનોથી હણાય છે. જગત્માં આવી અરાજકતા એ મહા દુઃખની ખીના છે. ૨૬૧

હોમનાર કહે છે કે તને આથી સ્વર્ગ મળશે. જવાબમાં અકરો કહે છે.

નાહં સ્વર્ગફલોપભોગવૃષિતો નાભ્યર્થિતસ્ત્વં મયા

સન્તુષ્ટસ્તૃણભક્ષણેન સતતં સાધો ન યુક્તં તવ

સ્વર્ગે યાન્તિ યદિ ત્વયા વિનિહતા યજ્ઞે ધ્રુવં પ્રાણિનો

યજ્ઞં કિં ન કરોષિ માતૃપિતૃભિઃ પુત્રૈસ્તથા બાન્ધવૈઃ ૨૬૨

हुं स्वर्गना इण भोगववानी तृष्णा करतो नथी, तुं मने अग्निमां
इंकी दे ओम हुं तुने विनति पणु करतो नथी, हुं तृष्णा भोराइथी हभेशां
संतुष्ट छुं, भाटे मने भारवो योग्य नथी, ताराथी भरेखा ज्वो जे स्वर्गमां
भरेभर जताज होय तो पछी तारा माता, पिता, पुत्रो के भाउओवरे
केम तुं यत्न करतो नथी. ? पणु—२६२

यूपं च्छित्वा पशून्हत्वा कृत्वा रुधिरकर्मम्

यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरके केन गम्यते २६३

अरे लला भाणुस ! यूप(प्रीक्षा)ने कापीने, पशुओने हणुनि, बोहीना
कावने करीने जे स्वर्गमां जवातुं होय तो पछी नरकमां काणु जाय? २६३

भाग्य विषयः

यः सुन्दरस्तद्वनिता कुरूपा या सुन्दरी सा पतिरूपहीना

यत्रोभयं तत्र दरिद्रता च विधेर्विचित्राणि विचेष्टितानि २६४

जे इपवान होय तेनी स्त्री उदरपी होय, जे स्त्री इपवती होय
तेनी पति उदरपो होय, जेहुं इपमां सरभुं होय तो निर्धन दशा
य, विधिनी गति न्यारी छे. २६४

मज्जत्वंभसि यातु मेरुशिखरं शत्रुञ्जयत्वाहवे

वाणिज्यं कृषिसेवनादिसकला विद्याः कलाः शिक्षतु

आकाशं सकलं प्रयातु खगवत्कृत्वा प्रयत्नं परं

नो भाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाग्यस्य नाशः कुतः २६५

लखे जलमां प्रवेश कर के भेइना शीभरपर यदी जे लखामां
अनुओने जत, व्यापार कर, भेती, नोकरी, वगेरे विद्या, कला शीभरके,

મહા મહેનતે પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉડ પણ જે ભાવિ બનવાનું છે તે તે બનવાનુંજ. ભાગ્યનો નાશ ક્યાંથી થાય? ૨૬૫

ગજમુજંગમયોરપિ બન્ધનં શશિદિવાકરયોર્ગ્રહપીડનમ્
મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં વિધિરહો બલવાનિતિ મે મતિ :

હાથી અને સર્પોના બંધનને, ચંદ્ર અને સૂર્યની રાહુ ગ્રહથી થતી પીડાને તથા બુદ્ધિવાળાની નિર્ધન દશાને જોધને મને એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભાગ્યજ બલવાન છે. ૨૬૬

સ્વયં મહેશઃ શ્વશુરો નગેશઃ સર્વા ધનેશસ્તનયો ગણેશઃ
તથાપિ ભિક્ષાઽટનમેવ શંભો વૈલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા ૨૬૭

પોતેજ મહાદેવ, સાસરે હિમાલય, કુબેર મિત્ર અને ગણપતિ પુત્ર છે તેપણ શંકરને ભિક્ષાટન કરવું પડ્યું છે. ખરેખર ઇશ્વર ઇચ્છા બલવાન છે. ૨૬૭

દૈવં—અગ્રે વ્યાધઃ કરધૃતશરઃ પાર્શ્વતો જાલમાલા

પૃષ્ઠે વન્દિર્દહતિ નિતરાં સન્નિધૌ સારમેયાઃ

ર્ણાગર્ભાદલસગમના બાલકૈરુદ્ધપાદા

ચિન્તાવિષ્ટા વદતિ હિ મૃગં કિં કરોમિ ક્વ યામિ ૨૬૮

આગળ પારાધી હાથમાં ધનુષ લઇ ઉભો છે એઉ પડખાં તરફ જળ આંધી છે, પાછળના ભાગમાં દાવાનળ સળગ્યો છે, કુતરા નજીક આવ્યા છે. આવી આપત્તિથી ચાલવામાં અશક્ત એવી સગર્ભા હરિણીનાં પગમાં અચ્ચાંઓ ખીકથી ભરાયાછે એટલે ચીંતાકુળ થતી મૃગને કહે છે કે હું નાથ! હું શું કરું હવે ક્યાં જાગી જવું? ત્યાં અચાનક શું થયું તે કહે છે. ૨૬૮

મધ્યે જ્યા ત્રુટિતા શરાસનમહો ભગ્નં દવાગ્નેર્ભયાત્
નિર્યાતઃ શબરઃ શુનાસહ ગતો દગ્ધાશ્ચ પાશાસ્તતઃ ॥

મેઘસ્ત્ર સમાગતો વિધિવશાત્તેનાતિશાન્તં વનં

શ્રીકૃષ્ણસ્ય કૃપાલવો યદિભવેત્કઃ કં નિહન્તું ક્ષમઃ ૨૬૯

તીર ચઢવતાં કમાન તુટી ગઈ, કામડું ભાંગી ગયું, અગ્નિના ભયથી પારાધી અને કુતરા નાશી ગયા, પાશલા બળી ગયા, તેટલામાં દૈવગતિથી વરસાદ આવ્યો. અગ્નિ ઠરી વન શાંત થયું. જે શ્રીકૃષ્ણ (પ્રભુ) ની જરાપણુ કૃપા હોય તેા કાણુ કાને હણવા સમર્થ છે ? ૨૬૯

ચચ્ચિન્તિતં તદિહ દૂરતરં પ્રયાતિ યચ્ચેતસા ન ગાણિતં તદિહાભ્યુપૈતિ

પ્રાતર્ભવામિ વસુધાધિપચક્રવર્તી સોઽહં વ્રજામિ વિપિને જટિલસ્તપસ્વી

શ્રી રામ કહે છે કે—જે ધાર્યું હતું તે દૂર ભય છે અને જે મનમાં ધાર્યું નહોતું તે પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રાતઃકાળે ચક્રવર્તી રાજા થવાનો હતો તે હું જટાધર તપસ્વી બની વનમાં ભઉ છું. ભાગ્યની અજ્ઞા વાત છે. ૨૭૦

સત્યં—સુતારા વિક્રીતા સ્વજનવિરહઃ પુત્રમરણમ્

વિનીતાયાસ્ત્યાગો રિપુબહુલદેશે ચ ગમનમ્ ॥

હરિશ્ચન્દ્રો રાજા વહતિ સલિલં પ્રેતસદને

અવસ્થાએકાદ્દોષ્યહહ વિષમાઃ કર્મગતયઃ ૨૭૧

કર્મની વિચિત્ર ગતિને લઈને તારા નામની સ્ત્રીનું વેચાણુ, કુટુંબનો વિચોમ, પુત્રનું મરણુ, સ્ત્રીનો લાગ, શત્રુવાળા દેશમાં જવું અને મસાણામાં રહી અંગાળનું પાણી ભરવું. આ બધી દુર્દશા વેઠતાં છતાં હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ પોતાની ધાર્મિક અવસ્થા (સ્થિતિ) તેા એકની એકજ રાખી. ૨૭૧

“ જ્યારે સીતાજી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે, તે વખત અગ્નિને કહે છે—

સતીત્વમ્=મનસિ વચસિ કાયે જાગરે સ્વપ્નમાર્ગે

યદિ મમ પતિભાવો રાઘવાદન્યપુંસિ

તદિહ દહ શરીરં મામકં પાવકેદં

સુકૃતવિકૃતભાજાં દેવ લોકેષુ સાક્ષી

૨૭૨

હે અગ્નિ ! મન, વચન, કાયાએ જાગત અવસ્થામાં કે સ્વપ્નામાં પણ જો, મારા રામ શિવાય ખીજ પુરૂષમાં પતિભાવ થયો હોય, તો આ મારા શરીરને આળી નાખ, હું દેવ ! આ લોકમાં સુકૃત દુષ્કૃતનો તું સાક્ષી છે. ૨૭૨

મિત્રપ્રેમ=હંસો યથા માનસપદ્મચંદ્રં વિન્ધ્યાચલં વાપિ યથા ગજેન્દ્રઃ

યોગી યથા ધ્યાયતિ મુક્તિસૌખ્યં સ્મરામિ ચિત્તેડપ્યનિશં તથા ત્વામ્

હે મિત્ર ! જેમ હંસ માનસરોવરના કમલને સંભારે, હાથી જેમ વિન્ધ્યાચલ પર્વતને સંભારે, યોગી જેમ મોક્ષ સુખને યાદ દાવે, તે પ્રમાણે હું તુને ચિત્તમાં સંભારું છું. ૨૭૩

મિત્રપ્રેમ=નિત્યં બ્રહ્મ યથા સ્મરન્તિ પુનર્યો હંસા યથા માનસં

સારંગા જલદાગમં વનગજા ધ્યાયન્તિ રેવાં યથા

યુષ્મદ્ દર્શનલાલસાઃ પ્રતિદિનં યુષ્માન્ સ્મરામો વયં

ધન્યઃ કોડપિ ન વાસરઃ સ્વલુ ભવેદ્યત્રાવયોઃ સજ્જન્યઃ ૨૭૪

જેમ હમેશાં મુનિયો બ્રહ્મનું સ્મરણ કરે છે, હંસો માનસરોવરનું ધ્યાન કરે છે, આપૈયા વરસાદને જેમ યાદે છે, વનના હાથીયો ન-

મર્દને જેમ સંભારે છે, તેમ તમારા દર્શનના અભિલાષી અમે તમને હમેશાં સંભારીએ છીએ, એકે દીવસ એવો ભાગ્યવાન ન થયો કે જે દીવસે આપણુ બન્નેનો સમાગમ થાય. ૨૭૪

મનોયોગો બલીયાંશ્ચ ભાષિતો ભગવન્મતે

યઃ સપ્તર્મી ક્ષણાર્ષેન નયેદ્રામોક્ષમેવચ

૨૭૫

શ્રીવીતરાગના મતમાં મનનો યોગ—મનને ક્યજે કરવું—તેજ શ્રેષ્ઠ કહેવ છે. જે મન અવળાધથી ક્ષણમાં સાતમી નરકે નાંખે છે તેજ મન સવળું થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૨૭૪

કર્મણો હિ પ્રધાનત્વં કિં કુવન્તિ શુભાગ્રહાઃ

વસિષ્ઠદત્તલગ્નોઽપિ રામઃ પ્રવ્રજિતો વને

૨૭૬

પ્રાણી માત્રને કર્મનું પ્રધાનપણું છે, શુભ ગ્રહો શું કરવાના હતા ? ક્રમકે વશીષ્ઠ મુનિએ શ્રીરામને રાજ્યાભિષેકનું જે મૂહૂર્ત આપેલ તેજ વખતે રામને વનમાં જવાનું થયું. ૨૭૬

શય્યા વસ્ત્રં ચન્દનં ચારુહાસ્યં વીણા વાળી સુન્દરી યા ચ નારી

ન ધ્રાજન્તે ક્ષુત્પિપાસાતુરાણાં સર્વાર્ભાસ્તળ્હુલાઃ પ્રસ્થમૂલાઃ

પથારી, વસ્ત્ર, ચંદન, સુંદર હાસ્ય, વીણાનો મધુર સ્વર, સુંદર સ્ત્રી, આ બધા વાના હોવા છતાં ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાતુરને તે ગમતા નથી. મતલબકે સર્વના ધુલ્યાં પેટ પુગ્ગાં તે સિવાય ઉપરનાં બધા નકામા છે. ૨૭૭

વેશ્યાઃ—એતા હસન્તિ ચ રુદન્તિ ચ વિચહેતો-

વિશ્વાસયાન્તિ પુરુષં ન ચ વિશ્વસાન્તિ

તસ્માન્નરેણ કુલશીલસમન્વિતેન

વેદ્યાઃ શ્મશાનઘટિકા ઇવ વર્જનીયાઃ

૨૭૮

મનુષ્ય પાસે વેશ્યાઓ પૈસા માટે હાસ્ય કરે છે, ક્ષણમાં રડી પડે છે, પુરૂષને વિશ્વાસુ બનાવે છે છતાં પોતે વિશ્વાસુ વગરની હોય છે, તેથી સારા કુળવાળા શીલવાળા પુરૂષને શ્મશાનના ઘડાની જેમ નાલાયક એવી વેશ્યાઓનો ત્યાગ કરવો. ૨૭૮

વરં બાલ્યે મૃત્યુર્ન પુનરધનં યૌવનમિદં

વરં માર્યા વેદ્યા ન પુનરવિનીતા કુલવધૂઃ

વરં દેશત્યાગો ન પુનરવિવેકિપ્રશ્નપુરં

વરં દેહત્યાગો ન પુનરધમાગારમટનમ્

૨૭૯

બાલપણમાંજ મૃત્યુ સાથે પણ નિર્ધનતામાં જીવન ગાળવું તે સાથે નહિ. વેશ્યા સ્ત્રી સારી પણ અવનીત અને હલકા આચરણ-વાળી સ્ત્રી સારી નહિ. દેશનો ત્યાગ કરવો સારો પણ અવિવેકી રાજાના રાજ્યમાં રહેવું ઠીક નથી. શરીર છોડવું એ સાથે પણ નીચ અને અધમ માણસની લાચારી કરી તેના ઘેર બટકવું સાથે નહિ. ૨૭૯

ક્વ ગતાઃ પૃથિવીપાલાઃ સસૈન્યબલવાહનાઃ

વિયોગસાક્ષિણી યેષાં મૂમિરદ્યાપિ તિષ્ઠતિ.

૨૮૦

ચતુરંગી સૈનોવાળા મહા પૃથ્વીપાળ રાજાઓ ક્યાં ગયા તેનો પતો નથી, પણ તેઓના વિયોગની સાક્ષીરૂપ પૃથ્વી હજી સ્થિર રહી છે. ૨૮૦

યથા હિ પર્યિકઃ કશ્ચિચ્છાયામાશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ

વિશ્રમ્ય ચ પુનર્ગચ્છેત્તદ્ભૂતસમાગમઃ

૨૮૧

જેમ કાષ્ઠ મુસાફર વૃક્ષની છાયામાં વિસામો બંધને પાછો પોતાને રસ્તે થાય છે તેમજ સંસારમાં પ્રાણીઓનો સમાગમ મળે છે અને જુદો પડી જાય છે. ૨૮૧

આયુર્વર્ષશતં વૃણાં પરિમિતં રાત્રૌ તદર્થં ગતં
તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરં બાલત્વવૃદ્ધત્વયોઃ
શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃસ્વસહિતં સેવાદિભિર્નીયતે
જીવે વારિતરંગચન્ચલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ૨૮૨

માણુઓનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કલ્પેલું છે, તેમાંથી અર્ધ ભાગ રાત્રીનો ગયો અને બાકીના અર્ધ ભાગમાંથી બાળપણનો અને વૃદ્ધપણનો અર્ધો ભાગ જતાં બાકી રહેલાં વર્ષો રોગ, શોક, વિયોગ અને પરાધીનતામાં ગુમાવાય છે. આવા જળના તરંગ જેવા ચંચળ જીવનમાં પ્રાણીઓને સુખ ક્યાંથી ? ૨૮૨

વાણી રસવતી यस્ય भार्या पुत्रवती सती
लक्ष्मीर्दानवती यस्य सफलं तस्य जीवितम् ૨૮૩

જેની વાણી રસવાણી હોય, ભાર્યા પુત્રવતી અને સતી હોય, લક્ષ્મી દાનવાણી હોય, તે પુરુષનું જીવન સફળ છે. ૨૮૩

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः
न पापफलमिच्छति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ૨૮૪

અફસૌસ ! મનુષ્યો પુન્યના ફળની આશા રાખે છે, પરંતુ પુન્ય નથી કરતા. તેમ પાપના ફળને નથી ઇચ્છતા છતાં પાપ પ્રયત્નથી કરે છે. ૨૮૪

પ્રત્યહં પ્રત્યવેક્ષેત નરશ્ચારિત્રમાત્મનઃ

કિં નુ મે પશુભિસ્તુલ્યં કિં નુ સત્પુરુષૈરિતિ ૨૮૫

ડાહ્યા માણસે હમેશાં પોતાનું વર્તન તપાસવું જોઈએ કે મારા આચાર વિચાર પશુના જેવો છે કે સજ્જનના જેવો છે ? ૨૮૫

પ્રતાપો ગૌરવં પૂજા શ્રીર્યશઃ સુખસમ્પદઃ

તાવત્કુલે પ્રવર્ધન્તે યાવન્નોત્પદ્યતે કાલિઃ ૨૮૬

જ્યાં સુધી કુટુંબકલેશ થતો નથી ત્યાં લગી કુળમાં પ્રતાપ, મોટાઈ, આબરૂ, ધન, કીર્તિ, સુખ, સમ્પદ અને માન વૃદ્ધિ પામે છે. પણ જ્યારથી કલેશ શરૂ થયો કે તે બંધી આબાદી નષ્ટ થવા માંડે છે. ૨૮૬

મુદં વિષાદઃ શરદં હિમાગમસ્તમો વિવસ્વાન્સુકૃતં કૃતવ્રતા

પ્રિયોપપત્તિઃ શુચમાપદં નયઃ શ્રિયઃ સમૃદ્ધા અપિ હન્તિ દુર્નયઃ ૨૮૭

ખેદ હર્ષને હણે છે, શીયાળો શરદરતુને, સૂર્ય અંધકારને કૃતધીપણું ધર્મને, વહાલાનો સમાગમ શોકને, ન્યાય આપદને અને અનીતિ લક્ષ્મીને હણે છે—નાશ કરે છે. ૨૮૭

ઉત્સાહસમ્પન્નમદીર્ઘમૂત્રં ક્રિયાવિધિન્નં વ્યસનેષ્વસક્તમ્

શૂરં કૃતજ્ઞં દૃઢસૌહૃદં ચ લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ૨૮૮

ઉત્સાહી, ઉદ્ધમી, ક્રિયામાં કુશળ, નિર્વ્યસની, શરવીર, કૃતજ્ઞ, અને દૃઢ સૌહાર્દ ધર્મવાળો આવાગુણ યુક્ત માણસના ઘરે લક્ષ્મી પોતાની મેળે સ્થિર રહેવા માટે આવે છે. ૨૮૮

દાનાય લક્ષ્મીઃ સુકૃતાય વિદ્યા ચિન્તા પરબ્રહ્મવિનિશ્ચયાય

પરોપકારાય વચાંસિ યસ્ય વન્દ્યસ્ત્રિલોકીતિલકઃ સ એવ ૨૮૯

જેની લક્ષ્મી દાન માટે હોય, વિદ્યા સુકૃત માટે, મનોવૃત્તિ અલ્પચિત્તન માટે, અને વચ્ચેનો પરાપકાર માટે હોય તે વંદનીય અને ત્રિલોકના તીર્થક સમાન છે. ૨૮૯

સુકુલજન્મ વિભૂતિરનેકથા પ્રિયસમાગમસૌખ્યપરમ્પરા

નૃપકુલે ગુરુતા વિમલં યશો ભવતિ પુણ્યતરોઃ ફલમીદિશમ્ ૨૯૦

આટલી ખીના પુણ્યરૂપી વૃક્ષનાં ફલ છે. ૧ સારા કુળમાં જન્મ, ૨ ધન સંપત્ત, ૩ સ્નેહીતો સમાગમ, ૪ સુખની-પરમ્પરા, ૫ રાજમાં માન, ૬ શુદ્ધ નિર્મલ કીર્તિ. ૨૯૦

અર્થા હસન્ત્યુચિતદાનવિહીનલુબ્ધં

ભૂમ્યો હસન્તિ મમ ભૂમિ રિતિ બ્રુવાણમ્

જારા હસન્તિ તનયાનુપલાલયન્તં

મૃત્યુર્હસત્યવનિપં રણરંગભીરુમ્

૨૯૧

ઉચિત દાન નહિ આપનારા લોભીને ધન હસે છે, પૃથ્વી મારી છે એમ બોલનારને પૃથ્વી હસે છે, ભાર પુત્રને રમાડનાર પિતાને ભારલોક હસે છે, લડાઈમાં મૃત્યુની ખીકે ભાગનાર રાજાને મૃત્યુ હસે છે. ૨૯૧

દરિદ્રતા ધીરતયા વિરાજતે કુરુપતા શીલતયા વિરાજતે

કુભોજનં ચોષ્ણતયા વિરાજતે કુવસ્ત્રતા શુભ્રતયા વિરાજતે ૨૯૨

દારિદ્ર ધીરજ્ઞથી શોભે છે, નકારે રૂપ શીલથી શોભે છે, હલકા આહાર (લુપ્તો) ઉનાપણથી શોભે છે, હલકું વસ્ત્રસ્વચ્છતાથી શોભે છે. ૨૯૨

યત્રાસ્તિ લક્ષ્મીર્વિનયો ન તત્ર અભ્યાગતો યત્ર ન તત્ર લક્ષ્મીઃ

ઉભૌ ચ તૌ યત્ર ન તત્ર વિદ્યા નૈકત્ર સર્વો ગુણસન્નિપાતઃ ૨૯૩

જ્યાં લક્ષ્મી છે ત્યાં વિનય હોતો નથી, જ્યાં અતિથિ સત્કાર છે ત્યાં લક્ષ્મી નથી, જ્યાં બન્ને વસ્તુ છે ત્યાં વિદ્યા ન હોય, એ પ્રકારે એક માણસમાં બંધાં ગુણોનો સમુદાય એકત્ર રહેતો નથી. ૨૯૩

વિદુષાં વદનાદ્વાચઃ સહસા યાન્તિ નો વાહિઃ

યાતાશ્ચેન્ન પરાંચન્તિ દ્વિરદાનાં રદા ઇવ ૨૯૪

સુદ્ધ અને વિચારશીલ માણસના મુખમાંથી (હું અમુક કામ કરીશ-આવી) વાણી એકદમ નીકળતી નથી, કદાચ નીકળી બળતો હાથીના દાંતની પેઠે અંદર પેસે નહિ પણ જે બોલે તે પાળી આપે છે. ૨૯૪

એક એવ સુહૃદ્ધર્મો નિધનેપ્યનુયાતિ ચ

શરીરેણ સમં નાશં સર્વમન્યદ્દિ ગચ્છતિ ૨૯૫

પ્રાણીયોનો સાચો મિત્ર ધર્મજ છે કે જે મરણ વખતે સાથેજ રહે છે, માફીની બંધી વસ્તુઓ શરીરની સાથેજ નાશ થાય છે. ૨૯૫

રાજા તુષ્ટોઽપિ મૃત્યાનાં માનમાત્રં પ્રયચ્છતિ

તે તુ સન્માનમાત્રેણ પ્રાણૈરપ્યુપકુર્વતે ૨૯૬

પ્રસન્ન થયેલો રાજા નોકરોને ફક્ત માન આપે છે પણ માનથીજ પ્રસન્ન થયેલા નોકરો પોતાના પ્રાણોવડે રાજાનો ઉપકાર કરે છે. ૨૯૬

જિતે ચ લભ્યતે લક્ષ્મીર્મૃતે ચાપિ સુરાંગના

ક્ષણવિધ્વંસિની કાયા! કાચિન્તા મરણે રણે ૨૯૭

ક્ષત્રિયોનો ઉપદેશ—લડાઈમાં જીત થાય તો લક્ષ્મી મળશે અને મરણ થાય તો દેવાંગના વરશે. આ શરીર ક્ષણભંગુર છે તો લડાઈમાં ઉતર્યા પછી મરણની ચિંતા શું? ૨૯૭

વરં પ્રાણપરિત્યાગો મામાનપરિલંબનમ્

મૃત્યુસ્તુ ક્ષણિકા પીડા માનલંગં પદેપદે ૨૯૮

પ્રાણનો ત્યાગ સારો પણ માનલંગ થવું ફીક નહિ, મરણુ તો ખડીકની પીડા છે, પણ માનલંગ તો ડગલે ડગલે પીડા કરેછે. ૨૯૮

“ રાજ્ઞામુપદેશઃ ” (વાલ્મિકિઃ)

સક્તં ગ્રામ્યેષુ ભોગેષુ કામવૃત્તં મહીપતિમ્

લુબ્ધં ન બહુમન્યન્તે સ્મશાનાગ્નિમિવ પ્રજાઃ ૨૯૯

આમ્ય ભોગોમાં આસક્તિવાળા, સ્વજંદ્યારી, અને લોભી, રાજાને સ્મશાનના અગ્નિની પેઠે રૈયત બહુમાનપૂર્વક જોતી નથી, ૨૯૯

સ્વયં કાર્યાણિ યઃ કાલે નાનુતિષ્ઠતિ પાર્થિવઃ

સ તુ વૈ સહરાજ્યેન તૈશ્ચકાર્યૈર્વિનશ્યતિ ૩૦૦

જે રાજા સમય પ્રમાણે પોતાને કરવા યોગ્ય પ્રજાના સુખ દુઃખનો વિચાર, તથા ન્યાયાન્યાયનો તપાસ કરતો નથી તે રાજા રાજ્યસહિત પ્રમાદવાળા કાર્યોથી નાશ પામે છે. ૩૦૦

અયુક્તાચારં દુર્દર્શમસ્વાધીનં નરાધિપમ્

વર્જયન્તિ નરા દૂરાન્નદીપક્કમિવ દ્વિપાઃ ૩૦૧

ગેરવર્તણુકવાળા, દૂર, નોકરને આધીન બનેલા એવા રાજાને, પ્રમાણીક પ્રાણસો છોટેથી તજે છે જેમ હાથી નદીના કાદવને તજ દે તેમ. ૩૦૧

ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीनं नराधिपाः

ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ३०२

જેમ સમુદ્રમાં ડુબેલા પહાડો શોભતા નથી તેમ રાજાઓ સ્વાર્થી નોક-
શને આધીન થઈ પોતાની વસ્તીનું રક્ષણ નહિ કરવાથી શોભતા નથી. ૩૦૨

उद्वेजनीयोभूतानां नृशंसः पापकर्मकृत्

त्रयाणामपिलोकानા મીશ્વરોऽपि न तिष्ठति ३०३

દરેક પ્રાણીએને ઉદ્વેગ કરનારો, ક્રૂર અને પાપી માણસ ત્રણ લોકોનો
રાજા હોય તો પણ વધારે સ્થિર રહી શકતો નથી. ૩૦૩

विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः

कथयन्ति न ते किंचि तेजसा चातिगर्विताः ३०४

પરાક્રમી, બલવાન, અને શ્રેષ્ઠપુરૂષો અત્યંત ગર્વ યુક્ત થતા નથી
તથા પોતાની પ્રશંસા પોતે કદીયે કરતા નથી. ૩૦૪

येषां चाराश्चकोशाश्च नयश्च जयतां वर

अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ३०५

જે રાજાઓના ગુપ્ત બાતમીદાર માણસો તથા ખબરો અને ન્યાય,
પારકાને આધીન હોય તે રાજા પ્રાકૃત મનુષ્યની પંકિતમાં ગણાય છે. ૩૦૫

तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम्

व्यसने सर्व भूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ३०६

પ્રધાન તથા પ્રબલ ઉપર ક્રૂરવર્તન કરનારો, લોભી, પ્રમાદી, ઉદ્ધત
અને શઠ રાજાને સંકટમાં પ્રબલ મદદ કરતી નથી. ૩૦૬

અપ્રમત્તશ્ચ યો રાજા સર્વજ્ઞો વિજિતેન્દ્રિયઃ

કૃતજ્ઞો ધર્મશીલશ્ચ સ રાજા તિષ્ઠતે ચિરમ્

૩૦૭

જે રાજા પ્રમાદી ન હોય, જીતેન્દ્રિય હોય, રાજ્ય વ્યવસ્થાને બાંધ્યો હોય, કૃતજ્ઞ (કદર કરનાર) હોય, તે રાજા લાંબો વખત રાજ ચલાવી શકે છે. ૩૦૭

નયનાભ્યાં પ્રસુપ્તો વા જાગર્તિ નયચક્ષુષા

વ્યક્તક્રોધપ્રસાદશ્ચ સ રાજા પૂજ્યતે જનૈઃ

૩૦૮

જે રાજા નિદ્રામાં પણ ન્યાયરૂપી આંખથી દેખતો હોય, અને જેના ક્રોધનું કે મહેરબાનીનું કૃણ તુરત મળતું હોય તે રાજા પ્રજાથી પૂજ્ય છે.

શ્રુતિર્વિભિન્ના સ્મૃતયશ્ચ ભિન્ના નૈકો મુનિર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયાં મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ૩૦૯

શ્રુતિઓ (વેદો) ભિન્ન કહે છે અને ૧૮ સ્મૃતિઓ પણ ભિન્ન પ્રતિપાદના કરનારી છે, તેમ જેનું વચન પ્રમાણજ ગણાય એવો એક રૂપિ નથી, ધર્મનું સ્વરૂપ ગુહામાં (ગુપ્ત) રહેલ છે. માટે મહાપુરુષો જે રસ્તે મથા હોય તેજ માર્ગ સમજી તે માર્ગે ચાલવું. ૩૦૯

તૃણં બ્રહ્મવિદઃ સ્વર્ગઃ તૃણં શૂરસ્ય જીવિતમ્

જિતાક્ષસ્ય તૃણં નારી નિઃસ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્ ૩૧૦

બ્રહ્મવેદાને સ્વર્ગ તૃણ સમાન છે, શૂરવીરને જીવન તૃણ તુલ્ય છે, જીતેન્દ્રિય પુરુષને સ્ત્રી તૃણ સમાન છે અને નિઃસ્પૃહીને જગત તૃણ સમાન છે.

નમોભૂષા પૂષા કમલવનભૂષા મધુકરો

વચોભૂષા સત્યં વરવિભવભૂષા વિતરણમ્

मनोभूषा मैत्री मुनिवरविभूषा वरक्षमा

सदोभूषा सूक्तिः सकलगुणभूषा च विनयः ३११

आकाशनुं भूषणु सूर्य, कमलना वननुं भूषणु लमराओ, वाष्पुनुं
भूषणु सत्य, धननुं भूषणु सुपात्रदान, मननुं भूषणु मित्रता, मुनिवरनुं
भूषणु उत्तम क्षमा, सलानुं भूषणु समयोचित भोक्षवुं ते अने दरेक
अहृगुणानुं भूषणु विनय छे. ३११

अयि बत गुरुगर्वं मास्म कस्तूरि यासी

रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण

गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं

स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोषि

३१२

हे कस्तुरी ! सर्व सुगंधना अग्रगण्य तारा गंधवडे मोटुं अलिमान
कर नहि. कमके, पहोडना वननी घटाभां छुपायला अने धणा गरीण
कस्तुरीया भृगने तुं तारी गंधथीण प्राणहीन अनावे छे. ३१२

वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम्

पुंसां विवेकहीनानां सेवया न धनार्जनम्

३१३

विवेक विनाना नादान पुरुषनी सेवा करी धन भेणववुं ते करतां
नंगक्षमां वसवुं, अथवा बिक्षाथी जवन यलाववुं के मजुरी करी
निर्वाह करवे ते श्रेष्ठ छे. ३१३

असत्यं—असत्यमप्रत्ययमूलकारणं कुवासनासन्नसमृद्धिवारणम्

विपन्निदानं परवञ्चनोर्जितं कृतांपराधं कृतिभिर्विवाजितम्

અસત્ય એ અવિશ્વાસનું મૂલ કારણ છે. દુષ્ટ વાસનાનું ઘર છે. સંપત્તિ વિપદોનું સ્થાન, અન્યને ઠગવામાં હુશીયાર, અપરાધથી ભરેલું આવું ડાહ્યા માણસોએ ધિક્કારેલું અસત્ય વચન કદીયે બોલવું નહિ. ૩૧૪

કર્મ—કૃતકર્મક્ષયો નાસ્તિ કલ્પકોટિશતૈરપિ

અવશ્યમેવ મોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ૩૧૫

કરોડો કહ્યો જવાથી પણ કરેલ કર્મોનો નાશ થતો નથી, શુભ કે અશુભ જેવાં કર્મ કર્યા હોય તેવાં ભોગવવાંજ પડે છે. ૩૧૫

ત્રિભિર્વૈષ્ણિભિર્માસૈ સ્ત્રિભિઃ પક્ષૈસ્ત્રિભિર્દિનૈઃ

અત્યુગ્રપુણ્યપાપાનામિહૈવ ફલમશ્નુતે ૩૧૬

મનુષ્ય ત્રણ માસમાં કે ત્રણ વર્ષમાં, ત્રણ પખવાડીયામાં કે ત્રણ દીવસમાં મોટા પુણ્યના કે મોટા પાપના ફળને આ લોકમાંજ ભોગવે છે.

દાનં—અનાદરો વિલમ્બશ્ચ વૈમુક્ષ્યં વિપ્રિયં વચઃ

પશ્ચાત્તાપશ્ચ પશ્ચામી સદ્દાનં દૂષયન્ત્યહો ૩૧૭

મુખ બગાડવું, કઠોર વચન કહેવું, અનાદર કરવો, આપતાં વિલંબકરવો, આપીને પશ્ચાતાપ કરવો, આ પાંચ બાબતો દાનને દૂષણ લગાડે છે. ૩૧૭

આનન્દાશ્રુણિ રોમાશ્ચો બહુમાનં પ્રિયં વચઃ

કિં ચાનુમોદનાકાલે દાનભૂષણપશ્ચકમ્ ૩૧૮

આનંદથી આંસુ આવે, રોમાંચ ઉભાં થાય, ઘણો સત્કાર, મધુર વચન અને આપવા વખતે આગ્રહ કરવો, આ પાંચ બાબતો દાનનાં ભૂષણ છે.

દાનાનુસારિણી કીર્તિર્લક્ષ્મીઃ પુણ્યાનુસારિણી

પ્રજ્ઞાનુસારિણી વિદ્યા બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી ૩૧૯

યશ દાનને અનુસરે છે, લક્ષ્મી પુણ્યને અનુસરે છે, વિદ્યા શુદ્ધિ-
ને અનુસરે છે અને શુદ્ધિ કર્મોને અનુસરે છે. ૩૧૯

યસ્મિન્દેશે યદાકાલે યન્મુહૂર્તે ચ યદ્દિને

હાનિવૃદ્ધિયશોલાભસ્તથા ભવતિ નાન્યથા

૩૨૦

જે દેશમાં, જે મુહૂર્તમાં અને જે દિવસે, હાનિ, વૃદ્ધિ, લાભ અને
યશ, (ભાગ્યથી થવા નિર્માણ થયું હોય) તે પ્રમાણેજ થાય છે, તેથી
ખીણું થતું નથી. ૩૨૦

દાતારં કૃપણં મન્યે મૃતોપ્યર્થ ન મુચ્ચતિ

અદાતા પુરુષસ્ત્યાગી સર્વં ત્યક્ત્વા ચ ગચ્છતિ ૩૨૧

હું તો માનું છું કે દાતારજ કૃપણ છે કેમકે દાતાર મૃત્યુ પાછળ પૈસા
મુકા જતો નથી. પણ કંભુસ ખરેખર લાગીછે, કેમકે જ્યારે કાળ દબાવે
સારે બધું અકબંધ તબને ખીચારે ચાલ્યો જાય છે. ૩૨૧

શાસ્ત્રં સુનિશ્ચિતધિયા પરિચિન્તનીય-

મારાધિતોઽપિ નૃપતિઃ પરિશક્કનીયઃ

અક્લેસ્થિતાઽપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા

શાસ્ત્રે નૃપે ચ યુવતૌ ચ કુતઃ સ્થિરત્વમ્

૩૨૨

શાસ્ત્ર હમેશાં સ્થિર શુદ્ધિથી વિચારવું, (નહિ તો ભુલી જવાય) સેવાથી
યશ કરેલ રાજામાં પણ શંકા રાખવા યોગ્ય છે, ખોળામાં ખેડેલી સ્ત્રી પણ
રક્ષણીય છે કારણ કે શાસ્ત્રમાં, ભુવાન સ્ત્રીમાં અને રાજામાં નિશ્ચલતા
હોતી નથી. એ ત્રણે બહુ ચંચળ છે. ૩૨૨

વસ્તુસ્વરૂપં સ્ફુટબોધચક્ષુષા સ્વેનૈવ વેદ્યં નતુ પण्डितेन

चन्द्रस्वरूपं निजचक्षुषैव ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ૩૨૩

વસ્તુનું સ્વરૂપ જ્ઞાન ચક્ષુથી પોતાની મેળેજ જાણવા યોગ્ય છે, પં-
ડિતોવડે નહિ. જેમ ચંદ્રનું અિમ્ય પોતાનીજ ચક્ષુથી જેવાય પણ પારકી
ચક્ષુથી કાંઈ ચંદ્ર જેઈ શકાય છે ? ૩૨૩

उपेक्ष्य लोष्टक्षेत्रं लोष्टं द्रष्टवातिमण्डलः

सिंहस्तु शरमपेक्ष्य शरक्षेत्रमीक्षते ३२४

કુતરો પથ્થર ફેંકનારને છોડી દઈ પથ્થરને કરડવા દોડે છે, અને સિંહ
● તે આણુને છોડી દઈ આણુ મારનારને વળગે છે. ૩૨૪

न रम्यं नारम्यं प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि
प्रियत्वं यत्र स्यादितरदपि तद् ग्राहकवशात्
रथांगाह्वानानां भवति विधुरंगारशकटी

पटीरांभः कुंभः स भवति चकोरीनयनयोः ३२५

સ્વભાવથી કે ગુણથી કોઈ વસ્તુ સુંદર કે અસુંદર નથી, પ્રિય કે અ-
પ્રિયપણું તે ગ્રાહકને આધીન છે, જેના જેમાં પ્રેમ તે વસ્તુ તેને પ્રિય લાગે
અને ખીજી વસ્તુ અપ્રિય લાગે. જેમકે—ચક્રવાક પક્ષીને ચંદ્રમા અંગારાની
ભડી જેવો કલેશદાથી લાગે છે, અને ચક્રારપક્ષીને તે ચંદ્રમા તેત્રાને આ-
હ્લાદકારક ચંદનના કુંભ જેવો થાય છે. ૩૨૫

चिंतनं-चिरं ध्याता रामा क्षणमपि न रामप्रतिकृतिः

परं पीतं रामाधरमधु न रामांग्रिसलिलं

नता रुष्टा रामा यदरवि न रामाय विनति

र्गतं मे जन्माद्रयं न दशरथजन्मा परिगतः ३२६

धरो वपत स्त्री हृदयमां धारणु करामं पणु ओके क्षणु रामनी मूर्ति-
नुं ध्यान क्युं नहि, स्त्रीना अधरामृतनुं पान क्युं पणु रामना यरणु-
मृतनुं पान न क्युं, रीसायली स्त्रीने प्रणिपात क्यो पणु रामने प्रणाम
न क्यो, युवावस्था यावी गमं परंतु रामने प्राप्त न क्यो. ३२६

वपुः कुब्जीभूतं गतिरपि तथा यष्टिशरणा

विशीर्णा दन्ताली श्रवणविकलं श्रोत्रयुगलम्

शिरः शुक्लं चक्षुस्तिमिरपटलैरावृतमहो

मनो मे निर्लज्जं तदपि विषयेभ्यः स्पृहयति ३२७

शरीर वांकुं (कुब्ज) थयुं, यालवामां पणु दाकडीनुं शरणुं देवुं
पडे छे, दांत पडी गया, श्रवणु अहेरा थया, मस्तक घोणुं थयुं, यक्षु
अधाराथी घेरावा लागी तोपणु शरम विनानुं माइं मन
विषयोने छच्छे छे. ३२७

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः

एवं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

हा हन्त हन्त नलिनीं गजउज्जहार

३२८

कामं ओके मधुकर कमलनारसमां मुग्ध अनी ओठो ओठो विचार करतो
हतो के, रात्री जशे ने सुंदर प्रभात थशे, सूर्य उदय पामशे, कमलोनी
शोभा पीलशे, लारे हुं-उडी जमश, आम विचार करतां करतां
वनना हाथीये आथीने तेज कमणने मूणथी उप्पेडी लमरा सहित
यावी गयो. अने मनना मनोरथो मनमांज रही गया. ३२८

કૃશઃ કાળઃ સ્વજ્ઞઃ શ્રવણરહિતઃ પુચ્છવિકલો

વ્રણીપૂયોદ્ગીર્ણઃ કૃમિકુલશતૈરાઘૃતતનુઃ

ક્ષુધા ક્ષામઃ ક્ષુણ્ણઃ પીઠરક્કપાલાપિતતનુઃ

શુનીમન્વેતિશ્વા હતમાપિ નિહન્ત્યેવ મદનઃ ૩૨૯

કામની પ્રબળતા તો જુઓ! દુર્બલ, કાણો, લંગડો, કાન ને પુંજ વિનાનો ધારાં અને પૃથ્વી વ્યાપ્ત થયેલો, આખા શરીરમાં જીવડાથી ખીડાતો, ગળામાં હાંડલાના કાંઠા વાળો, ભૂખ્યો, મરણ તુલ્ય થયેલો છતાં પણ કુતરો કુતરીને ખોળે છે. ખરેખર કામદેવ મરેલને પણ મારે છે. ૩૨૯

દેહેમકાર પરદુઃસ્વવિચારમૂઢ

કિં માં મુહુઃ ક્ષિપાસિ વારશતાનિ વન્હૌ

દગ્ધે પુનર્મયિ ભવેચ્ચગુણાતિરેકો

લાભઃ પરં સ્વલુ મુરત્વે તવ ભસ્મપાતઃ ૩૩૦

સોનું સોનીને કહે છે ! પારકા દુઃખને ન જાણનારા હે મૂઢ ! વારંવાર અગ્નિમાં મને શામાટે તું નાખે છે, હું તો જેમ જેમ અગ્નિમાં તપીશ તેમ તેમ મારામાંના ગુણ અને કૌંમલ વધશે પરંતુ તુને તો લાભ એજ છે કે તારા મુખપર રાખ પડશે. ૩૩૦

દ્યુતેન ધનમિચ્છન્તિ માનમિચ્છન્તિ સેવયા

મિક્ષયા ભોગમિચ્છન્તિ તે દૈવેન વિડંબિતાઃ ૩૩૧

જુગાર ખેડી ધનની ઇચ્છા કરે, તોફારી વડે માનની ઇચ્છા કરે, બીજા માગી વૈભવોની ઇચ્છા કરે, તે ત્રણ શખ્સો નસીબથી વિદ્યના પમાયેલા છે. ૩૩૧

बहुभिर्न विरोद्वयं दुर्जयो हि महाजनः

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ३३२

ધણાઓ સાથે વિરોધ કરવો નહિ, જન સમુદાય મુશકેલીથી છતાં
શકાય છે. જેમ પુંકાડા મારતા સર્પને પણ કાઢીચે ખાઈ જાય છે. ૩૩૨

बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदम्

निःशङ्कं दीयते लोकैः पश्य भस्मोच्चये पदम् ३३३

માણસ બલવાન હોવા છતાં પણ તેજ વગરનો જે હોય તો કોના
પરાભવનું પાત્ર થતો નથી? અગ્નિ નીકળી ગયા પછી રાખનાં ઢગલાપર
માણસો પગ નિઃશંક મુકે છે. કેમકે તેજ હતું તે ઉડી ગયું છે. ૩૩૩

हस्ती स्थूलतनुः सचांकुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशो

वज्रेणाभिहताःपतन्ति गिरयः किं शैलमात्रः पविः

दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः

तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ३३४

હાથી જાડા શરીરવાળો છે છતાં અંકુશને આધીન રહે છે, તો શું
અંકુશ હાથી જેવડું છે? વજ્રના પ્રહારથી મોટા પર્વતો તુટી પડે છે,
તો વજ્ર શું પર્વત જેવડું છે? દીપકના પ્રકાશથી અંધારું ઉડી જાય છે, તો
શું અંધારું દીવા જેટલું છે? પણ જેનું તેજ—અશ્વર્થ શક્તિ-પરાક્રમ અધિક
હોય તેજ બલવાન, માત્ર ખાલી જાડાઈ હોવાથી શું? ૩૩૪

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिः संतर्जिता यान्ति नरा महत्वम्

अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ३३५

કોટાર અક્ષરવાળી ગુરૂની વાણીથી ઠપકા અપાયલા પુરુષો મોટાઈ

મેળવે છે. બુઝો કે ! શરાણે ચડાવી પહેલ પાખા વિનાના હીરાએ
રાખના મુગટમાં સ્થાન પામતા નથી. ૩૩૫

અસાધુઃ સાધુર્વા ભવતિ खलु जात्यैव पुरुषो
न संगद् दौर्जन्यं नहि सुजनता कस्यचिदपि
प्ररूढे संसर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते

મણિનોદ્દેર્દોષાન્ સ્પૃશતિ નહિ સર્પો મણિગુણાન્ ૩૩૬

મણિસ સર્પને કે દુર્ગને જ્ઞાતિથીજ થાય છે, ક્રોધની દુર્ગતા
અગર સુગતા સંગથી થતી નથી. જન્મકળથીજ સર્પ અને તેના
મણિનો સહવાસ છે છતાં મણિ સર્પના દોષને અડતો નથી અને
સર્પ મણિના ગુણોનો સ્પર્શ કરતો નથી. ૩૩૬

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ૩૩૭

સાધારણ સાધુઓના અર્થને વાણી અનુસરે છે, પરંતુ આદ્ય ઋષિઓ-
મુનિઓની વાણીને અર્થ અનુસરે છે. ૩૩૭

यदि भवति धनेन धनी क्षिणितलनिहितेन भोगरहितेन

तस्माद्वयमपि धनिनः तिष्ठति नः काञ्चनो मेरुः ૩૩૮

જે પૃથ્વીમાં દારૂલા અને ઉપભોગ વિનાના ધનવડે પૈસાવાન
કહેવાતા હોય તો અમે પણ ધનવાન છીએ કેમકે સુવર્ણનો મેરુ (કં-
બુસના ધન જેવો અમોગ્ય) તેને પણ અમે અમારો માનીએ છીએ.

मधुरं रसमाप्य स्यन्दते रसनायां रसलोभिनां जलम्

परिभाव्य विपाकसाध्वसं विरतानां तु ततो दृशि जलम् ૩૩૯

રસ લ'પેટોની છલા મધુર રસને મેળવીને પાણી મેલે છે, અને તેજ રસના માદા પરિપાકને જોઈ લાગીયોની આંખમાં પાણી છુટે છે. ૩૩૯

નિરીહસ્ય નિધાનાનિ પ્રકાશયતિ કાશ્યપી

બાલકસ્ય નિજાંગાનિ ન ગોપાયતિ કામિની ૩૪૦

પૃથ્વી ધનની ઇચ્છા વિનાના લાગીયોને ધનના નિધાનો અતાવે છે. પણ તૃષ્ણાવાળાને અતાવતી નથી. જેમ-ભુવાન સ્ત્રી નિર્વિધથી એવા નાના આળક પાસે પાતાતા અંગોને છુપાવતી નથી. ૩૪૦

લઙ્ઘાપિ સંપદો દીનો હીનત્વં નૈવ મુશ્ચતિ

શિરઃછેદેઽપિ વીરસ્તુ ધીરત્વં નૈવ મુશ્ચતિ ૩૪૧

પામરજન અઠળક સંપત્ત મેળવે તોપણ પામરતા છોડતો નથી અને વીરપુરૂષ મસ્તક કપાઈ જાય તોપણ શરનીરપણું-ધૈર્ય છોડતો નથી. ૩૪૧

પ્રતિકૂલે વિઘ્નૌ કિં વા સુઘાપિ હિ વિષાયતે

રજ્જુઃ સર્પીભવેદાણુ વીલં પાતાલતાં વ્રજેત ૩૪૨

જ્યારે નશીબ અવળાં થાય છે ત્યારે અમૃત પણ ઝેરરૂપ થાય છે, દારુડું સર્પરૂપ થાય છે અને ભોયરૂં પાતાળ તુલ્ય બની જાય છે. ૩૪૨

દુર્જનદૂષિતમનસાં પુંસાં સુજનેઽપિ નાસ્તિવિશ્વાસઃ

માગૌ પાયસદગ્ધે તત્કં ફુલ્કુ ય પામરઃ પિબતિ ૩૪૩

દુર્જનોએ જેનું મન દુષ્કેલું હોય એવા પુરૂષોનો વિશ્વાસ સર્જનઉપર પણ હોતો નથી, જેમકે ઉપ્પા દુધથી જેનો હાથ દાઝ્યો હોય તે મૂખ ખાશને પણ પુકી પુકીને પીએ છે. ૩૪૩

ભોગા મેઘવિતાનમધ્યવિલસત્સૌદામિનીચંચલા

આયુર્વાયુવિઘટ્ટિતામ્રપટલીલીનાંબુવદ્ભક્તુરમ્

લોલા યૌવનલાલસાસ્તનુમૃતામિત્યાકલચ્યદ્રુતમ્

યોગે ધૈર્યસમાધિસિદ્ધિસુલભે બુદ્ધિં વિદ્ધ્વં બુઘાઃ ૩૪૪

સંસારના ભોગો વેલવો વાદળામાં ચમકતી વીજળી જેવા ચંચળ છે, પવનથી વિખેરાઈ જતા વાદળાના ગોટામાં રહેલા પાણી જેવું ક્ષણુધ્વંસી આયુષ્ય છે, યૌવનદશાની આશાઓ નશ્વર છે, એમ સમજીને ધીરજ અને સમાધિથી સુલભ એવા યોગમાં, હે બુદ્ધિમાનો ! બુદ્ધિને પ્રેરો.

જિહ્વાયાઃ સ્વણ્ડનં નાસ્તિ તાલુકો નૈવ મિઘતે

અક્ષરસ્ય ક્ષયો નાસ્તિ વચને કા દરિદ્રતા ૩૪૫

માણસને મધુરું ખોલવામાં જીભવાનાં ખંડ થતા નથી તેમ તાળવું ભેદાતું નથી. અક્ષરોનો કાંઈ દુકાળ નથી તો પછી સાંઝે ખોલવામાં દારિદ્ર્ય શ્યા માટે ? ૩૪૫

મન્નિન્દયા યદિ જનઃ પરિતોષમેતિ

નન્વમયત્નસુલભોઽયમનુગ્રહો મે

શ્રેયોઽર્થિનોઽપિ પુરુષાઃ પરતુષ્ટિહેતોઃ

દુઃસ્વાઽર્જિતાન્યપિ ધનાનિ પરિત્યજન્તિ ૩૪૬

જો મારી નિંદાથી માણસને સંતોષ થતો હોય તો વગર મહેનતે મારો અનુગ્રહ છે. કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા પુરુષો ખીજના સંતોષ માટે દુઃખથી મેળવેલા ધનનો ત્યાગ કરે છે. (તો મને આમાં વગર ખર્ચે સહજ લાભ મળે એમાં ખોટું શું.) ૩૪૬

નો વૈદ્યા ન ચ ભેષજં ન ચ પિતા નો બાન્ધવા નો સુતા:

નોઽમ્બીષ્ટાકુલદેવતા ન જનની સ્નેહાનુબન્ધાન્વિતા:

નાર્યો ન સ્વજનો ન વા પરિજન: શારીરિકં નો બલં

નોશક્તાહ્નુટિતં સુરાસુરનરા: સંઘાતુમાયુર્બલમ્ ૩૪૭

તુટ્ટી આવરદાને સાંધવા માટે ઝકટરો, ઓપધો, પિતા, બ્રાતા, પુત્ર, ઇષ્ટ કુળદેવતા, માતા, સ્નેહીવર્ગ, પૈસા, કુટુંબીયો, નોકરવર્ગ, શરીરનું બળ, કે કોઈ દેવ દાનવ માનવ એ કોઈ શક્તિવાન નથી. ૩૪૭

ઓમિતિ પण्डिता: कुर्यु रश्रुपातं च मध्यमा:

અધમા: શિરસ: સ્ફોટં શોકે પુણ્યં વિવેકિન: ૩૪૮

બહાલાના મૃત્યુ જેવા શોક પ્રસંગે પડિતો ઓમ એટલું બોલે, મધ્યમ મનુષ્યો રૂદન કરે, અધમ માથા પછાડે-કુટે, અને વિવેકી મનુષ્ય પુણ્ય કરે.

एके गायन्ति वृत्यन्ति रुदन्त्यन्ये सुदुःखिता:

ક્રીડન્ત્યેકે હસન્ત્યેકે ચિત્રા: સંસારવૃત્તય: ૩૪૯

સંસારમાં કેટલાક ગાય છે, કેટલાક નાચે છે, કેટલાક દુ:ખીયો રૂદન કરે છે, કેટલાક રમે છે, કેટલાક હસે છે. આવી સંસારની વૃત્તિયો વિચિત્ર છે. ૩૪૯

आक्रोशन्तं स्तुवन्तं वा तुल्यं पश्यन्ति ये नरा:

શાન્તા દાન્તા જિતાત્માનસ્તે નરા: સ્વર્ગગામિન: ૩૫૦

જે પુરૂષો અપશબ્દો કહેનારને તથા સ્તુતિ કરનારને એક સરખા બુદ્ધિ છે, એવા શાન્ત, દાન્ત અને જીતેદ્રિય પુરૂષોજ સ્વર્ગમાં જઈ શકે છે. ૩૫૦

अथमजातिरनिष्टसमागमः प्रियवियोगभयानि दरिद्रता

અપયશોઽસ્થિલલોકપરાભવો ભવતિ પાપતરો: ફલમીદશમ્ ૩૫૧

નીચ કુળમાં જન્મ, નીચનો સમાગમ, વહાલાનો વિયોગ, અનેક ભયો, નિર્ધન સ્થિતિ, અપકીર્તિ અને દરેક મનુષ્યથી અપમાન, આ જ્ઞાત આવતો પાપશ્ષી વૃક્ષનાં ફળો છે. ૩૫૧

યથા નેત્રં તથા શીલં યથા નાસા તથાર્જવમ્

યથા રૂપં તથા વિચ્છં યથા શીલં તથા ગુણાઃ ૩૫૨

જેવી આંખ તેવો સ્વભાવ, જેવી નાસિકા તેવી સરલતા, જેવું રૂપ તેવું ધન, જેવો સ્વભાવ તે પ્રભાણુ સદ્ગુણો ધણા ભાગે મનુષ્યોમાં હોય છે.

યા મતિર્જાયતે પશ્ચાત્ સા યદિ પ્રથમં ભવેત્

ન વિનશ્યેત્તદાકાર્યં ન હસેત્કોઽપિ દુર્જનઃ ૨૫૩

કાર્ય અગત્યા પછી જે બુદ્ધિ મુઝે તે બુદ્ધિ જે આરંભ પહેલાં સુઝી હોય તો આપણું કાર્ય અગટે નહિ અને દુર્જનો હાંસી પણ ન કરે. ૩૫૩

યદાવિનાશો ભૂતાનાં દશ્યતે કાલનોદિતઃ

તદા કાર્યે પ્રમાદ્યન્તિ નરાઃ કાલવશંગતાઃ ૩૫૪

સીતાજી રાવણ પ્રત્યે વિચારેછે કે-દૈવગતિથી જ્યારે પ્રાણીઓનું મૃત્યુ નજીક દેખાય છે ત્યારે કાળવશ અનેલા મનુષ્યો સત્કર્મથી બ્રહ્મ યાચે છે અને નીચકૃત્ય આચરે છે. ૩૫૪

દાને તપસિ શૌર્યે ચ વિજ્ઞાને વિનયે નયે

વિસ્મયોહિ ન કર્તવ્યો બહુરત્ના વસુંધરા ૩૫૫

કોઈ માણસ દાનમાં, તપમાં, પરાક્રમમાં, જ્ઞાનમાં, વિનયમાં કે નીતિમાં જ્યારે અધિક દેખો ત્યારે આશ્ચર્ય ચકીત ન થવું કેમકે બહુ રત્નવાળી પૃથ્વી છે. ૩૫૫

કસ્ય દોષઃ કુલે નાસ્તિ વ્યાધિના કો ન પીડ્યતે

વ્યસનં કેન ન પ્રાપ્તં કસ્ય સૌખ્યં નિરન્તરમ્ ૩૫૬

કોના કુળમાં દોષ નથી ? રોગથી કોણ પીડાતો નથી ? દુઃખ કોના-
થી અનુભવાયું નથી ? અને કાયમ સુખ કોને રહ્યું છે ? ૩૫૬

વસ્ત્રહીના અલંકારા ઘૃતહીનં ચ ભોજનમ્

સ્વરહીનં ચ ગાન્ધર્વ ભાવહીનં ચ માનસમ્ ૩૫૭

વસ્ત્ર વિના જોમ ધરણાં શોભતાં નથી, ઘી વિના જમણુ મીઠાશ
આપતું નથી, રાગ વિના સંગીત શોભતું નથી, એમ ભક્તિભાવ
વિનાનું મન સામાને બહુ અશુભો ઉપજાવે છે. (નિરસ લાગે છે). ૩૫૭

યસ્મિન્કુલે યઃ પુરુષઃ પ્રધાનઃ સ સર્વયત્નેન હિ રક્ષણીયઃ

તસ્મિન્વિનષ્ટે સકલંવિનષ્ટં ન નાભિભક્તે હ્યરકા વહન્તિ ૩૫૮

જો કુળમાં જો પુરુષ અગ્રણી હોય તેનું રક્ષણ પ્રયત્નોથી કુટુંબીયોએ
કરવું, કેમકે તે નષ્ટ થવાથી કુળ આખું નાશ પામે છે. જોમ પૈડાની નાભી
(વચ્ચેનો ભાગ) ભાંગ્યા પછી પૈડાના આરા ચાક્રતા નથી. ૩૫૮

પદ્મય લક્ષ્મણ પમ્પાયાં બક્રઃ પરમધાર્મિકઃ

શનૈઃ શનૈઃ પદં ધ્રુવે જીવાનામનુકમ્પયા ૩૫૯

રામ કહે છે કે—હું લક્ષ્મણ તું જો, પંપાસરોવરમાં આ ધર્મપરાયણ
બગલો! જાણે જીવોની દયાથીજ ધીમેધીમે પગ મુકતો હોય તેમ જણાય છે.

સહવાસ્યેવ જાનાતિ સહવાસિવિચોષ્ટિતમ્

અનેન ઘૃતવ્રતેનમત્કુલં નકુલીકૃતમ્

૩૬૦

એટલામાં જળની અંદરથી કાઢી જવડા બોલ્યો કે—હે રામ ! સાથે રહેનારોજ સહચારીનાં કામ બાજુ છે, આ ધાર્મિક અગલાવડે માંડે કુળ જડમૂળથી હણી નખાયું છે. ૩૬૦

હિતં ન કિંચિદ્વિહિતં પરસ્ય દત્તં ન વિક્તં ન ચ સત્યમુક્તમ્

યસ્મિન્દિને નિષ્ફલતાં પ્રયાત માયુઃસકાલઃપરિસ્વેદનસ્ય ૩૬૧

હે પ્રાણી ! તે કાઠનું હિત કર્યું નહિ, કાઠને દાન તરીકે ધન આપ્યું નહિ, સત્ય બોલાયું નહિ, પણ જે વખતે આયુષ્ય પૂર્ણ થશે તે વખતે, આ બધાનો ખેદ થશે માટે અગાઉથી ચેતાય તો સાંડે છે. ૩૬૧

કર્તવ્યમેવકર્તવ્યં પ્રાણૈઃકઠગતૈરપિ

અકર્તવ્યંનકર્તવ્યં પ્રાણૈઃકઠગતૈરપિ

૩૬૨

કઠે પ્રાણુ આબ્યા હોય તોપણ કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવું, અને ન કરવા યોગ્ય કામ મરણાંત સુધી પણ નજ કરવું. ૩૬૨

કોઽન્ધો યોઽકાર્યરતઃ કો વધિરો યઃ શૃણોતિ નૈતાનિ

કો મૂકો યઃ કાલે પ્રિયાણિ વક્તુ ન જાનાતિ ૩૬૩

આંધળો કાણુ ! અકૃત્યમાં પ્રેમી હોય તે, બહુરો કાણુ ? જે સાંભળવાને યોગ્ય વચ્ચેના સાંભળે તે, મૂંગો કાણુ ? સમય આવ્યે સાંડે ન બોલી બાજુ તે મુંગો. ૩૬૩

દારિદ્રાન્મર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે ધનમ્

વ્યાધિતસ્યૌષધં પથ્યં નિરુજસ્ય કિમૌષધૈઃ ૩૬૪

હે કુંતાના પુત્ર ! પૈસાવાળાને ધન ન દે પણ નિર્ધનને ધન આપ, કારણ કે રોગીને ઓસડ હિતકારક છે, નિરોગીને ઓસડ શું કામનું છે ? ૩૬૪

અદ્ધિ ગાંત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ

વિદ્યાતપોભ્યાં ભૂતાત્મા બુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ

૩૬૫

પાણીવડે શરીરનાં અવયવો શુદ્ધ થાય છે. સત્ય ખેલવાથી મન શુદ્ધ થાય છે. વિદ્યા અને તપથી આત્મા શુદ્ધ થાય છે, અને બુદ્ધિ જ્ઞાનથી શુદ્ધ થાય છે. ૩૬૫

અનાચારેણ માલિન્ય મત્યાચારેણ મૂર્ધ્વતા

વિચારાચારયોર્યોગઃ સદાચારઃ સ ઉચ્યતે

૩૬૬

આચાર ન પાળવાથી મલીનતા કહેવાય અને બહુ આચારથી મૂર્ખતા મળાય, પણ આચાર અને વિચારનો ઉપયોગ તેજ સદાચાર કહેવાય છે. ૩૬૬

કૂટસાક્ષી સુહૃદ્દ્રોહી કૃતઘ્નો દીર્ઘરોષણઃ

ચત્વારઃ કર્મચાણ્ડાલાઃ પશ્ચમો જાતિસંભવઃ

૩૬૭

૧ ખોટી સાક્ષી પુરનારો, ૨ મિત્રનો દ્રોહ કરનારો, ૩ કૃતઘ્ની, ૪ સાંખ્યો કાળ રોષ (ક્રોધ) રાખનારો, આ ચાર કર્મ ચાંડાળ અને પાંચમો અતીતો ચાંડાળ બાણવો. ૩૬૭

અસ્યદગ્ધોદરસ્યાર્થે કિંનકુર્વન્તિપંડિતાઃ

વાનરીમિવ વાગ્દેવીં નર્તયન્તિ ગૃહે ગૃહે

૩૬૮

અરેરે આ દગ્ધ ઉદર માટે પંડિતો શું શું નથી કરતા ? મહારી જેમ વાંદરીને નચાવે છે તેમજ શ્રીમંતોને ઘરે ઘરે વાણીનો (માખણ સાથે) ઉપયોગ કરે છે. ૩૬૮

માનુષ્યં વરવંશજન્મવિભવો દીર્ઘાયુરારોગ્યતા

સન્મિત્રં સુસુતઃ સતી પ્રિયતમા ભક્તિશ્ચ નારાયણે

વિદ્વત્વં સુજન્ત્વમિન્દ્રિયજયઃ સત્પાત્રદાને રતિ

સ્તે પુણ્યેન વિના ત્રયોદશગુણાઃ સંસારિણાં દુર્લભાઃ ૩૬૯

મનુષ્યપણું, ઉત્તમકુળમાં જન્મ, ષૈભો, સાંભુ આયુષ્ય, નીરોગીપણું, સર્જન મિત્ર, સુપુત્ર, સતી સ્ત્રી, પ્રભુમાં ભક્તિ, વિદ્વાનપણું, સર્જનપણું, ધન્વિયોતો નિગ્રહ, સુપાત્રમાં દાન કરવાની પ્રીતિ, આ તેર ગુણો જગતમાં રહેનારાઓને પુણ્યવિના મળવા મુશ્કેલ છે. ૩૬૯

શકુંતલા નાટકના વખણાયેલા ચાર શ્લોકો

“શકુંતલા સાસરે જાય છે તે સમયે કાશ્યપૃષ્ઠી વિચારે છે.”

યાસ્યત્યદ્વ શકુન્તલેતિ હૃદયં સંસ્પૃષ્ટમુત્કંઠયા

કંઠઃ સ્તંભિતવાપ્યઘૃત્તિકલુષક્ષિન્તાજડં દર્શનમ્

વૈકલ્વ્યં મમ તાવદીદ્વશમિદં સ્નેહાદરણ્યૌકસઃ

પીડ્યન્તે ગૃહિણઃ કથં ન તનયાવિશ્લેષદુર્સૈર્નવૈઃ ૩૭૦

આજે શકુંતલા સાસરે જશે, એ કારણથી હૃદય ઉત્કંઠા (અક્રોશ) થી સ્પર્શ કરાયલું છે, અને આંખમાં રોડેલાં અશ્રુથી કંઠ રૂંધાય છે, દ્રષ્ટિ ચિતાથી જડ થઈ જાય છે, આવી દીલગીરી વનમાં રહેનારા મને થાય છે, તો દીકરીના તાબા વિયોગથી સંસારી મનુષ્યો કેવાં પીડાતા હશે ? ૩૭૦

પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્યતિ જલં યુષ્માસ્વપીતેષુ યા

નાદત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતાં સ્નેહેન યા પલ્લવમ્

આદ્યે વઃ કુસુમપ્રસૂતિસમયે યસ્યા ભવત્યુત્સવઃ

સેયં યાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં સર્વૈરનુજ્ઞાયતામ્ ૩૭૧

કાશ્યપ મુનિ આશ્રમના વૃક્ષો પ્રત્યે કહે છે કે હે વૃક્ષો ! તમેને પાણી પાયા વિના જે પાણી પીતી નહિ, જે સ્નેહને લીધે પોતાના અલંકાર માટે તમારું પાંદડું પણ તોડતી નહિ, અને તમારા નવા પુલોની ઉત્પત્તિ વખતે જેને આનંદ થતો તે શકુંતલા સાસરે જાય છે, માટે તમે અધાં શીખ આપો. ૩૭૧

કાશ્યપ મુનિ શકુંતલાના પતિ (દુષ્યંત રાજા) પ્રત્યે કહેવરાવે છે—

અસ્માન્સાધુ વિચિન્ત્ય સંયમધનાનુચ્ચૈઃ કુલં ચાત્મન
સ્ત્વચ્ચર્યાઃ કથમપ્યવાન્ધવક્રુતાં સ્નેહપટ્ટિં ચ તામ્
સામાન્યપ્રતિપત્તિપૂર્વકમિયં દારેષુ દર્યા ત્વયા

ભાગ્યાયત્તમતઃપરં ન સ્વલુ તદ્વાચ્યં વધૂવન્ધુભિઃ ૩૭૨

સંયમરૂપી ધનવાળા અમે, વળી શ્રેષ્ઠ તારું કુળ તથા શકુંતલાએ અમારાથી છુપી રીતે કરેલી સ્નેહવૃત્તિ, તે અધાનો વિચાર કરી સાધારણ ગૌરવતાપૂર્વક પણ તારી રાણીઓની બરાબર શકુંતલાને ગણજે, આથી વિશેષ તે તેનાં ભાગ્ય હોય તેમ રહે, આથી વિશેષ તે પરજીવી સ્ત્રીના ભાવતરોયે કહેવું ન જોઈએ. ૩૭૨

“ કાશ્યપ મુનિ પુત્રીને બોધ આપે છે કે સાસરામાં આમ વર્તવું.”

શુશ્રૂષસ્વ ગુરુન્કુરુ નિયસરવીટ્ટિં મપત્નીજને

મર્તુર્વિપ્રકૃતાઽપિ રોષણતયા માસ્મ પ્રતીપં ગમઃ

ભૂયિષ્ઠં ભવ દક્ષિણા પરિજને ભાગ્યેષ્વનુત્સેકિની

યાન્ત્યેવં ગૃહિણીપદં યુવતયો વામાઃ કુલસ્યાધયઃ ૩૭૩

હે પુત્રી ! સાસુ સસરાની સેવા કરજે, શોક્ય વર્ગમાં વહાલી બેનપણી જેવું વર્તન રાખજે, વખતે તારા પતિથી અપમાન પામી હો તોપણ

ક્રોધથી પતિ વિરુદ્ધ ચાલીશમાં, તોકરવર્ગમાં ડાહ્યાપણુવાળી થજે, સહ
ભાગ્યમાં (ગૃહસંપત્તિ જોઈ) ગર્વ કરીશમાં, કુમકે આમ વર્તનારી સ્ત્રીઓ
ગૃહીણીના પદને યોગ્ય છે. આથી ઉલટું વર્તનારી માતા પિતાને ખેદ
કરાવનારી નીવડે છે. ૩૭૩

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्

એમ ક્ષોના આવાગમનથી વૃક્ષો નમે છે, નવા જલવડે વાહળાં
નીચા આવેછે તેમ ધણી દોહતવડે પણ સફળતા ઉદ્ધત નહિ બનતા નમૂજ
રહે છે, કારણ કે પરાપકારી પુરુષોનો તે સ્વભાવ છે. ધૃતિ શાકુંતલઃ.

अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुत्तवा

स्वैरં शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा

तच्छ्रुत्वासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः

शस्त्राण्यजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच ૩૭૫

અશ્વત્થામા લડાઈમાં મરાયો એમ ધર્મરાજ પ્રથમ અસત્ય યોદ્ધા
ને પાછળથી ન સાંભળે તેમ યોદ્ધા કે અશ્વત્થા નામનો હાથી મરાયો,
પણ દ્રોણે ધર્મરાજના વચનપર વિશ્વાસ રાખી પુત્ર મરણના ભારે
શોકથી આંખમાંથી અશ્રુઓ વરસાવતાં હથીયારને ફેંકી દીધાં. ૩૭૫

“ધર્મરાજ યોદ્ધા યોદ્ધા તે માટે અશ્વત્થામા ઠપકા દે છે.”

आजन्मनो न वितथं भवता किलोक्तम्

न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः

તાતે ગુરૌ દ્વિજવરે મમ ભાગ્યદોષાત

સર્વ તદેકપદ એવ કથં નિરસ્તમ્

૩૭૬

હે યુધિષ્ઠિર ! તું તારા જન્મથી આરંભાને કાંઈ દીવસ ખોટું બો-
લ્યોજ નથી, વળી તું કાંઈનો દ્વેષ પણ કરતો નથી માટેજ તું “અન્નત
શત્રુ” કહેવાય છે, પણ મારા ભાગ્યના દોષથી તેં એ બધું પિતા સમાન
શ્રેષ્ઠ વિદ્યાગુરૂના પર એક પગલે તેં તારું સત્યવત કેમ છોડી દીધું? ૩૭૬

પ્રાપ્તવ્યો નિયતિબલાશ્રયેણ યોડર્થઃ

સોડવશ્યં ભવતિ વૃણાં શુભોડશુભો વા

ભૂતાનાં મહતિ કૃતેડપિ હિ પ્રયત્ને

નાભાવ્યં ભવતિ ન ભાવિનોડસ્તિ નાશઃ

૩૭૭

ભાગ્યની ગતિથી જે પદાર્થ મળવાનો છે તે શુભ હો, વા અશુભ
હો પણ જરૂર મળે છે, અને જે નથીજ થવાનું તે મહા મહેનતથી
પણ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થતું નથી અને જે થવાનું છે તે મટતું નથી. ૩૭૭

યદા પૂર્વ નાસીદુપરિ ચ તથા નૈવ ભવિતા

તદા મધ્યાવસ્થાક્ષણપરિચયો ભૂતનિચયઃ

અતઃ સંયોગેડસ્મિન્ પરિણતિવિયોગે ચ સહજે

કિમાધારઃ પ્રેમા કિમધિકરણા વૈ વદસરવે

૩૭૮

હે મિત્ર! જન્મ પહેલાં કાંઈ કાંઈનો મોહ જીવને નહોતો, અંતે
પણ રહેવાનો નથી, આ વચલી અવસ્થામાં ક્ષણિક પરિચયવાળા પ્રાણી
વર્ગ છે, તે પરિણામે વીંખાઈ જનારા આ પ્રાણી સમાગમથી પ્રગટેલા

પ્રેમને આધાર કેનો? તથા કહો કે પ્રેમને ઉત્પન્ન થવાનું એવું શું
નિમિત્ત છે? કે જેનો ભરોસો કરવો? ૩૭૮

પૂર્ણ તટાકે તૃષિતસ્સદૈવ મૃતેઽપિગેહે ક્ષુધિતસ્સ મૂઢઃ

કલ્પદ્રુમે સત્યપિ હા દરિદ્રો ગુર્વાદિયોમેઽપિ હિ યઃ પ્રમાદી ૩૭૯

સરોવર જળથી ભર્યું હોવા છતાં તરશ્યો રહે, ધર ભર્યું હોવા છતાં
જે મૂઢ ભૂખ્યો રહે, અને કલ્પદ્રુમ મળ્યા છતાં પણ દરિદ્ર રહે તેમજ
સદ્ગુણોનો જોગ મળ્યા છતાં જે પ્રમાદી રહે અહા! તેની મૂર્ખતા કેટલી?

યસ્યાગમાંભોદરસૈન ધૌતઃ પ્રમાદપંકઃ સ કથં શિવેચ્છુઃ

રસાયનૈર્યસ્ય ગદાઃ ક્ષતા નો સુદુર્લભં જીવિતમસ્ય નૂનમ્ ૩૮૦

ઉત્તમ રસાયણોથી જેનો રાગ મટ્યો નથી તેનું જીવન રહેવું
જેમ સદેહ યુક્ત છે, તેમ સત્શાસ્ત્રોથી વરસાદના જળથી જેનો પ્રમાદ
રૂપ કાદવ ધોવાયો નહિ તેને કલ્યાણની આશા રાખવી તે નિષ્ફળ છે.

“ કલિ મદિમા ”

ન દેવે દેવત્વં કપટપટવસ્તાપસજના

જનો મિથ્યાવાદી વિરલતનુવૃષ્ટિર્જલધરઃ

પ્રસન્નો નીવાનામવનિપતયો દુષ્ટમનસો

જના ભ્રષ્ટા નષ્ટા અદ્દહ કલિકાલઃ પ્રભવતિ

૩૮૧

કલિકાળમાં દેવમાં દેવપણું ન રહ્યું, યોગીયો કપટી થયા, જનસમાજ
અસત્યવાદી થયો, વરસાદ થોડો અને પ્રતિકુળ-પાંગળો થયો, નીચોનો
પ્રસન્ન, વધી પડ્યો રાજાઓ દુષ્ટ ચિત્તવાળા થયા, માણ્યો ભ્રષ્ટ અને
પતિત થયા. આ કલિકાળનો મહીમા ખેદકારક છે. ૩૮૧

નિર્વીર્યા પૃથિવી નિરૌષધિરસા નીચા મહત્વં ગતા
 શૂપાલા નિજકર્મધર્મરહિતા વિમાઃ કુમાર્ગે રતાઃ
 માર્યા મર્તવિરોધિની પરરતા પુત્રાઃ પિતુર્દૈષિણો

હા કાષ્ટં સ્વલુ વર્તતે કલિયુગે ધન્યા નરાઃ સજ્જનાઃ ૩૮૨

પૃથ્વી વીરપુરૂષ વિનાની, ઔષધિ રસ વિનાની, ક્ષુદ્રો મોટાઈ પામ્યા
 રાજાઓ પોતાના કર્મ ધર્મથી બ્રહ્મ થયા, બ્રાહ્મણો હલકે રસ્તે પ્રેમી થયા
 શ્રી પોતાના પતિનો વિરોધ કરનારી તથા પરપુરૂષમાં આસક્ત થઈ,
 પુત્રો પિતાના શત્રુઓ થયા. આ દુઃખપ્રદ કલિયુગના વખતમાં પણ જે
 સજ્જન હોય તેને ધન્ય છે. ૩૮૨

દાતાદરિદ્રી કૃપણોધનાહ્યઃ પાપીચિરાયુઃ સુકૃતિર્ગતાયુઃ

કુલે ચ દાસ્યં અકુલે ચ રાજ્યં કલૌ યુગે ષડ્ગુણમાવહન્તિ ૩૮૩

દાતા હોય તે નિર્ધન, કૃપણ ધનવાન, પાપી લાંબા આયુષ્યવાળો,
 ધર્મ થોડી આયુષ્યવાળો, અનદાન પુરૂષમાં દાસપણું, અધમકુળમાં
 રાજ્ય, આવાં વિપરીત છ લક્ષણોને કલિયુગ ધારણ કરે છે. ૩૮૩

“ સંકીર્ણાન્યોક્તયઃ ”

કાકસ્ય ગાત્રં યદિ કાશ્ચનસ્ય માણિક્યરત્નં યદિ ચન્ચુદેશે
 એકૈકપક્ષે ગ્રથિતં મળીનાં તથાપિ કાકો ન તુ રાજહંસઃ ૩૮૪

કાગડાનું શરીર એનાનું બનાવ્યું હોય, તેની આંચમાં મણિ જડેલું
 હોય, પીંછે પીંછે મોતીઓ ગુથ્યા હોય તોપણ કાગડો રાજહંસ બનતો નથી.

મુશ્ચ મુશ્ચ સલિલં દયાનિથે નાસ્તિ નાસ્તિ સમયો વિલમ્બને
 અથ ચાતકકુલે મૃતે પુનર્વારિ વારિધર કિં કરિષ્યાસિ ૩૮૫

“ श्री रत्नाकर पंचविंशतिः ”

श्रेयःश्रियांमंगलकेलिसन्न, नरेन्द्रदेवेन्द्रनतांघ्रिपन्न

सर्वज्ञसर्वातिशयप्रधान, चिरंजयज्ञानकलानिधान ३८८

भोक्षरूप लक्ष्मीना भंगण हीजालुवन समान राजेद्रां अने देवेद्रो
नेना यरलुने नमेवा छे, येत्रीश अतिशयोक्ते श्रेष्ठ, देवलज्ञान अने सर्व
ज्ञाना लंकाररूप, अेवा हे सर्वज्ञ प्रभु ! तमे यिरकाण जय पाभो. १

जगत्त्रयाधारकृपात्रतार, दुर्वारसंसारविकारवैद्य

भीषितरागत्वयिमुग्धभावा, द्विज्ञप्रभोविज्ञप्रयामिर्किंचित् ३८९

हे प्रभु जगतता आधारभूत, इश्याना अवतार, दुष्ट संसाररूप
रागने नाश करवांमं वैद्यरूप, हे सर्वज्ञ वितराग प्रभु ! अज्ञानभावथी
हुं आपने कांछक अरग कई छुं. २

किंबाललीलाकलितोन्नवालः, पित्रोःपुरोजल्पतिनिर्विकल्पः

तथायथार्थकथयामिनाथ, निजाशयंसानुशयस्तवाग्रे ३९०

हे नाथ ! आणहीजा करतो आणक बेदभाव विनातो भा आपनी
पासे थुं काकुथेकुं नथी ओक्षतो ? अर्थात् ओझे छे तेम हे प्रभु ! हुं
भारा आशयने—विचारने आप समझ कहुं छुं. ३

इच्छंनदानंपरिशीलितंच, नशालिशीलंनतपोऽभितप्तम्

शुभोनभावोऽप्यभवद्भवेस्मिन्, विभोमयाभ्रांतमहोमुधैव ३९१

हे प्रभु ! में दान दीथु नथी तेम सुंदर शील पाळ्युं नथी, तप
पथु सारी रीते तथे नथी, तेम शुद्धभावना पथु भाती नथी. अहो !
आ संसारमां हुं नकाभोज लटकथे छुं. ४

દગ્ધોઽગ્નિનાક્રોધમયેનદષ્ટો, દુષ્ટેનલોભાશ્વમહોરમેણ
પ્રસ્તોઽભિમાનાજગરેણમાયા, જાલેનબદ્ધોસ્મિકથંભજેત્વાં ૩૯૨

હે પ્રભુ ! આ સંસારમાં આવી હું ક્રોધરૂપ અગ્નિથી બળી ગયો છું, લોભરૂપી સર્પથી ડંશાયો છું, અને અભિમાનરૂપી અજગરથી ગળી જવાયો છું, માયારૂપી બળથી અંધાઈ ગયો છું, તો તમારું બળન હું શી રીતે કરું ? ૫

કૃતંમયાઽમુત્રહિતંનચેહ, લોકેઽપિલોકેશસુસ્વંનમેઽમૃત્
અસ્માદ્દશાંકેવલમેવજન્મ, જિનેશજન્નેભવપૂરણાય ૩૯૩

હે લોકના ઇશ ! આગલા જન્મમાં મેં સુકૃત કરેલ નથી, તેથી આ જન્મમાં મને સુખ ન થયું. હે પ્રભુ ! મારા જેવા પામરનો જન્મ તો કેવળ નરભવને પૂર્ણ કરવા માટેજ થયો. ૬

મન્યેમનોપન્નમનોઙ્ગવૃત્તં, ત્વદાસ્યપીયૂષમયૂર્વલાભાત્
દ્રુતંમહાનંદરસંકઠોર, મસ્માદ્દશાદેવતદશ્મતોઽપિ ૩૯૪

હે પ્રભુ ! તમારા મુખાર્વીંદથી ઝરતા અમૃતના લાભવડે મારા ખરાબ વર્તનવાળા ચિત્તમાં આનંદ રસ દ્રવ્યોજ્ય નહિ, માટે હે દેવ ! મારું મન પથ્થરથી પાણુ કઠોર છે, એમ હું માનું છું. ૭

ત્વત્તઃસુદુઃપ્રાપમિદંમયાત્તં, રત્નત્રયંભૂરિભવભ્રમેણ
પ્રમાદનિદ્રાવશતોમતંતત્, કસ્યાપ્રતોનાયકપૂત્કરોમિ ૩૯૫

હે પ્રભુ ! મહા મુશ્કેલીથી મને એવું (જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર) આ રત્નત્રય મેં આપ પાસેથી ઘણા સંસારમાં ભમીને મેળવ્યું, પણ તે હે નાથ ! આજસ અને નિદ્રાથી તે ગુમાવ્યું હવે કોની આગળ પોકાર કરું ? ૮

વૈરાગ્યરંગઃ પરવંચનાય, ધર્મોપદેશોજનરંજનાય

નાદાયવિદ્યાધ્યયનંચ મેડભૂત, કિયદુઃખેહાસ્યકરંસ્વમીશ ૩૧૬

હે ધ્રુવ ! મારા વૈરાગ્યનો રંગ તો અન્યને ઠગવા માટેજ ધારણ થયો, ધર્મનો ઉપદેશ માણસને ખુશી કરવા માટે થયો, વિદ્યાનો અભ્યાસ ખીલ સાથે વાદવિવાદ માટે થયો, આવું મારું હાસ્યકારક વર્તન કેટલુંક કહું? ૯

પરાપવાદેનમુસ્વંસદોષં, નેત્રંપરસ્ત્રીજનવિક્ષણેન

ચેતઃ પરાપાયવિચિન્તનેન, કુતં ભવિષ્યામિ કથં ત્રિભોજં ૩૧૭

હે વિભુ ! પારકી નિંદા કરવાથી મારું મુખ દોષવાળું થયું, પર સ્ત્રી જોવાથી નેત્ર દૂષિત થયાં, પારકા દોષ વિચારવાથી હૃદય દુષિત થયું, તો હું કેવી રીતે કૃતાર્થ થઈશ અને મારું શું થશે ? ૧૦

વિહંવિતંત્યસ્મરઘસ્મરાર્તિ, દશાવશાત્સ્વંવિષયાંધલેન

પ્રકાશિતં તદ્ભવતોદ્દીયૈવ, સર્વજ્ઞ સર્વ સ્વયમેવવેત્સિ ૩૧૮

હે સર્વજ્ઞ ! વિષયાંધ અનેલા મેં કામદેવરૂપી રાગથી ખીડીત દશાને વશ થઈ, આત્માને વિડંબના પમાડી, તે બધું આપની પાસે ભજનથી મેં પ્રકાશીત કર્યું છે કે જે આપ સર્વ જાણો છો. ૧૧

ધ્વસ્તોઽન્યમંત્રૈઃપરમેષ્ટિમંત્રઃ, કુશાસ્ત્રવાક્યૈ નિંહતાગમોક્તિઃ

કર્તુવૃથાકર્મકુદેવસંગા દવાંછિહિનાથમતિશ્રમોમે ૩૧૯

હે નાથ ! ખીલ કામ્ય મંત્રોમાં ભરમાઇને પરમેષ્ટી મંત્ર મેં છોડી દીધો, કુશાસ્ત્રોના વાક્યોવડે મેં સિદ્ધાંતનો અનાદર કર્યો, કુદેવના સંગથી નિષ્ફળ માથાફોડ કરવા મને ઇચ્છા થઈ, આ બધો મારી શુદ્ધિનો વિધ્રમજ છે. ૧૨

વિષ્ણુચ્યહગ્લક્ષ્યગતંભવંતં, ધ્યાતામયામૂઢાધિયાહૃદંતઃ

કટાક્ષત્વજોગભીરનાભી, કટીતટીયાઃસુદશાંવિલાસાઃ ૪૦૦

મૂઢ શુદ્ધવડે મેં દ્રષ્ટિ પથમાં આવેલા આપના દર્શનીય સ્વરૂપને તજીને, સ્ત્રીઓના કટાક્ષો સ્તનો, નાભિપ્રદેશ, કટીવિભાગ અને મહિલાના વિલાસોનું ધ્યાન કર્યું. ૧૩

લોલેક્ષણાવક્રનિરીક્ષણેન, યોમાનસેરાગલવો વિલગ્નઃ

નશુદાસિદ્ધાંત પયોધિમધ્યે, ધૌતોપ્યગાત્તારકકારણંકિં ૪૦૧

હે તારક પ્રભુ ! ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના મુખ જોવાથી જે ગાઢ સ્નેહ-મનની સાથે આતપ્રેત થઈ બંધાઈ ગયો છે, તે રાગ સિદ્ધાંતરૂપ અમુદ્રમાં ધોયો છતાં જતો નથી તેનું શું કારણ હશે ? ૧૪

અંગંનચંગંનગણોગુણાનાં, નનિર્મલઃકોપિકલાવિલાસઃ

સ્ફુરત્પદાન પ્રમુતાચક્રાપિ, તથાપ્યહંકારકદર્થિતોઽહં ૪૦૨

હે વિભુ ! મારું અંગ સુંદર નથી, તેમ ક્રોધ સદૃશ્ય ભારમાં નથી, ક્રોધાનું વિજ્ઞાન નથી, તેમ સ્ફુરાયમાન પ્રભાવાળી ક્રોધ મોટાઈ નથી તોપણ અભિમાનથી હું ભરપૂર છું. ૧૫

આયુર્ગલત્યાશુનપાપવૃદ્ધિ, ગતંવયોનોવિષયાભિલાષઃ

યત્નશ્ચભૈષજ્યવિઘ્નૈર્ધર્મે, સ્નામિન્મહામોહવિહંબનામે ૪૦૩

હે સ્નામી ! મારું આયુષ્ય ગળતું બન્યું છે પણ પાપશુદ્ધિ ગળી નથી, અવસ્થા બન્યું છે પણ કામવિકાર જતો નથી, શારીરિક આરોગ્યતા માટે ઔષધોપચાર કર્યાં, પણ આત્મિક આરોગ્યતા માટે ધર્મમાં ભેદપણ કાળજી ન રાખી. આ મારી મોહ વીટાવના છે. ૧૬

नात्मानपुण्यंनभवोनपापं, मयाविटानांकडुगीरपीयं,
अधारिकर्णैत्वयिकेवलार्के, परिस्फुटेसत्यपिदेवधिग्मां ४०४

हे देव ! आत्मा-परमात्मा नहीं, पुण्य नहीं, पाप नहीं, पुनर्भव
नहीं, आनी नास्तिक लोड्डानी कडवी वाणी में डेवणज्ञानरूप सर्व समान
आप छतां श्रवणमां धारण करी-सांभणी-माटे भने धिक्कार हे. १७
नदेवपूजानचपात्रपूजा, नश्राद्धधर्मश्चनसाधुधर्मः,

लब्ध्वापिमानुष्यमिदंसमस्तं, कृतंमयाऽरण्यविलापतुल्यं ४०५

में अभूत्य मानव देह धामीने देवसेवा न करी तेम डोछ सुपात्रनी
भक्ति न करी, साधुधर्म न पाळ्यो, तेम गृहस्थ धर्म पाणु न पाळ्यो,
इत आप्पी अङ्गी जगदमां इदन करवा समान गुभावी. १८

चक्रेमयासत्स्वऽपिकामधेनु, कल्पदुर्चितामिणिसृष्टहार्ति,
नजैनधर्मैस्फुटशर्मदेऽपि, जिनेश मे पश्यविमूढभावं ४०६

हे जनेश्वर ! असत्य जेवां कामधेनु, कल्पवृक्ष अने चिंतामणि
रत्न वगेरेमां तृष्णा राप्पी, परंतु प्रत्यक्ष कल्याण करनार जैनधर्ममां
स्पृहा न करी. हे प्रभु ! मारी मूढता तो जुओ ? १९

सद्भोगलीलानचरोगकीला, धनागमोनोनिधनागमश्च,
दारानकारानरकस्यचित्ते, व्यर्चिति नित्यंमयकाऽधमेन ४०७

हे प्रभु ! अधम जेवो-हुं हभेशां विषयभोगनी लीलानुं चितवन
करतो रब्धो पणु तेमां रागरूप पीला छे जेम न विचार्युं, धननी प्राप्ति
आही पणु भरणु नअक छे जेम न विचार्युं, सुंदर प्रियानी धृच्छा
करी पणु तेना विषयो नरकनुं गृह छे जेम न विचार्युं. २०

સ્થિતંસાધોર્હૃદિસાધુવૃત્તાત્, પરોપકારાબ્રયશોઽર્જિતંત્વ,

કૃતંતીર્થોદ્ધરણાદિકૃત્યં, મયામુધાહારિતમેવજન્મ ૪૦૮

હું ! મારા આચારનું પાલન કરી સાધુપુરૂષના હૃદયમાં રહ્યો નહિ અર્થાત્ સદાચારથી સાધુઓનું ચીત મેં પ્રસન્ન ન કર્યું તથા પ્રોપકાર કરી કીર્તિ મેળવી નથી તેમ તીર્થોનો ઉદ્ધાર કર્યો નહી. અરબર મેં મારા જન્મ વૃથા ગુમાવ્યો છે. ૨૧

વૈરાગ્યરંગોનમુરુદિતેષુ, નદુર્જનાનાંવચનેષુશાંતિઃ,

નાધ્યાત્મલેશોમમકોઽપિદેવ, તાર્યઃકથંકારમયંભવાબ્ધિઃ ૪૦૯

હે દેવ ! ગુરૂના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય ન થયો, દુર્જનની વાર્તાઓથી ધરાયો નહી, અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો લેશ પણ મને ન થયો તો મારે આ ભવસાગર કેમ તરવો ? ૨૨

પૂર્વેભવેઽકારિમયાનપુણ્ય, માગામિજન્મન્યપિનોકારિષ્યે,

યદીદૃશોહંમતેનનષ્ટા, મૂતોભવદ્ભાવિભવત્રયીશ ૪૧૦

પૂર્વભવમાં મેં પુણ્ય કર્યું નથી જેથી આવો થયો, હવે આવતા ભવ માટે કરતો નથી, હું આવો પાપી છું જેથી હે ધૃશ ! મારા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન તે ત્રણે ભવો વૃથા થયા. ૨૩

કિંવામુધાઽહંબહુધાસુધામુક્, પૂજ્યત્વદગ્રેચરિતંસ્વકીયં,

જલ્પામિયસ્માત્ત્રિજગત્સ્વરૂપ, નિરૂપકસ્ત્રંકિયદેતદ્ત્ર ૪૧૧

અથવાતો હું અમૃતભોક્તા પૂજ્ય ! આપની આગળ મારા પોતાનાં શરમાવા જેવા વર્તનને શું કહું ? કારણકે ત્રણલોકના સ્વરૂપને નિરૂપણ કરનાર આપજ છો, એટલે મારે માટે ચરિત્ર તે શું કહેવું ? ૨૪

दीनोध्वारधुरंधरस्त्वदपरोनास्तेमदन्यःकृपा,
पात्रं नात्र जनेजिनेश्वर तथा प्येतांनयाचेश्रियं
किंत्वर्हन्निदमेवकेवलमहोसद्बोधिरत्नंशिव,
श्रीरत्नाकरमंगलैकनिलयश्रेयस्करंप्रार्थये

४१२

हे जनेश्वर ! दीनतेा उद्धार करवाभां धुरंधर तभारा सिवाय भीजे
आ जगतभां डोड नथी अने भारा जेवो भीजे कृपापात्र डोड नथी,
तोपणु आ संसारती लक्ष्मीने हुं आप पासें मागतो नथी, पणु हे
अरिहंत ! हे भोक्ष लक्ष्मीना समुद्र ! हे मंगलना स्थानरूप ! हुं तो
इत भोक्षने आपनार इत्याणुकारी सम्यक्त्व रत्नेण मागुं छुं. २५

॥ इति रत्नाकर पञ्चविंशतिः श्लोकाः २५ ॥

“ प्रार्थना पञ्चविंशतिः ”

सत्त्वेषु मैत्री गुणेषु प्रमोदं, क्लिष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वम्,
माध्यस्थ्यभावं विपरीतवृत्तौ, सदा ममात्मा विदधातु देव ४१३

हे देव ! हुमेशां भारा आत्मा दरेक जेवोभां मित्रताने धारणु
करे, गुणुवानेभां प्रेमने धारणु करे, दुःखी जेवोभां दयाने धारणु करे
अने शत्रु उपरे उदासीन वृत्तिने धारणु करे जेवुं धर्मधुं छुं. १

शरीरतः कर्तुमनन्तशक्तिं, विभिन्नमात्मानमपास्तदोषम्,
जिनेन्द्र कोषादिव खड्गयष्टिं, तव प्रसादेन ममास्तु शक्तिः ४१४

हे जनेन्द्र ! म्भानभांथी जेभ तलवारने जुडी करी शकय छे तेभ त-
भारी कृपाथी-निर्मण अने अनंत शक्तिवाणा भारा आत्माने शरीरथी
जुडो हुं अनुभवथी शकुं जेथी शक्ति भने प्रगट थाओ. २

દુઃસ્તે સુસ્તે વૈરિણિ બન્ધુવર્ગે, યોગે વિયોગે ભવને વને વા,
નિરાકૃતાશેષમમત્ત્વબુદ્ધેઃ, સમં મનો મેઽસ્તુ સદાપે નાય ૪૧૫

હે નાય! હમેશાં સુખમાં કે દુઃખમાં, શત્રુમાં કે બંધુવર્ગમાં, સયોગમાં કે વિયોગમાં, ગૃહમાં કે વનમાં, ક્રોધ પણ જાતની મમત્વ બુદ્ધિ (રાગદ્વેષ) રહિત માંડે મન સમાન ભાવવાળું સરલ થાઓ. ૩

યઃ સ્મર્યતે સર્વ્વમુનીન્દ્રવૃન્દૈઃ, યઃ સ્તૂયતે સર્વનરામરેન્દ્રૈઃ,
યો ગીયતે વેદપુરાણશાસ્ત્રૈઃ, સં દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ૪૧૬

જે પ્રભુ દરેક મુનિયોવડે હૃદયકમળમાં સ્મરણ કરાય છે, જે સકલ નરના અને દેવના ઈંદ્રોવડે સ્તુતિ કરાય છે, જેનું વેદપુરાણ અને શાસ્ત્રોગુણગાન કરે છે તે દેવાધિદેવ મારા હૃદયકમળમાં સ્થિર રહો. (નિવાસ કરો.) ૪

યો દર્શનજ્ઞાનસુખસ્વભાવઃ, સમસ્તસંસારવિકારવાહ્યઃ,
સમાધિગમ્યઃ પરમાત્મસંજ્ઞઃ, સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ૪૧૭

જે પ્રભુ! જ્ઞાન, દર્શન અને પરમસુખનાં સ્વભાવવાળા છે. સંસારના વિકારોથી રહિત છે, સમાધિદ્વારા પ્રાપ્ત થાય એવા છે તે પરમાત્મા મારા હૃદયમાં નિવાસ કરી રહો. ૫

નિષૂદતે યો ભવદુઃખજાલમ્, નિરીક્ષતે યો જગદન્તરાલમ્,
યોઽન્તર્ગતો યોગિનિરીક્ષણીયઃ, સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્, ૪૧૮

જે પ્રભુ જન્મ મરણના દુઃખોની જાળને કાપી નાખે છે, અને જન્મતના ભોંતરના ભાગને પણ દેખી રહ્યા છે, જે યોગીયોવડે અંતર દ્રષ્ટિથી જોઈ શકાય છે, તે દેવના દેવ મારા હૃદયમાં રહો. ૬

વિમુક્તિમાર્ગપ્રતિપાદકો યો, યો જન્મમૃત્યુવ્યસનાદુચ્ચતીતઃ,
ત્રિલોકલોકી વિકલોઽકલઙ્કઃ, સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ૪૧૯

જે દેવ મોક્ષના માર્ગને પ્રતિપાદન કરનારા છે, જે જન્મ મરણથી રહિત છે, જે ત્રણલોકને જ્ઞાનથી જ્ઞેનાર છે, નિરંજન અને નિષ્કલંકી છે તે દેવના દેવ મારા હૃદયમાં રહો. ૭

ક્રોડીકૃતાશેષશરીરિવર્ગા, રાગાદયો यस્ય ન સન્તિ દોષાઃ,
નિરિન્દ્રિયો જ્ઞાનમયોઽનપાયઃ, સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ૪૨૦

જેણે સકલ પ્રાણ સમૂહને ખોળામાં (પોતાના કરી) રાખેલ છે, જેને રાગદ્વેષાદિ દોષો નથી, જે ઇન્દ્રિયો તથા મનરહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે દેવનાદેવ મારા હૃદયમાં રહો. ૮

યો વ્યાપકો વિશ્વજનીનવૃત્તેઃ સિદ્ધો વિબુદ્ધો ધૃતકર્મબન્ધઃ,
ધ્યાતો ધુનીતે સકલં વિકારં, સ દેવદેવો હૃદયે મમાસ્તામ્ ૪૨૧

જગતમાં (જ્ઞાનની અપેક્ષાએ) જે વ્યાપક છે, વિશ્વને હિતકર છે, સિદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, કમના અંધજેણે તોડી નાખ્યા છે, જેનું ધ્યાન ધરવાથી માણસોના વિકારો ગળી જાય છે તે દેવના દેવ મારા હૃદયમાં નિવાસ કરીને રહો. ૯

ન સૃશ્યતે કર્મફલઙ્કણૈર્યો ધ્યાન્તસંઘૈરિતિ તિગ્મરશ્મિઃ,

નિરજ્જનં નિત્યમનેકમેકં, તં દેવમાત્સં શરણં પ્રપદ્યે ૪૨૨

જેમ ગાઠ અંધકાર સૂચને સ્પર્શ કરી શકતો નથી તેમ જેને કર્મોરૂપી કલંકો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, જે નિરંજન, નિત્ય એક અને અપેક્ષાર્થી અનેક પણ છે, તે હિતકર દેવને હું પ્રાપ્ત થાઉં. ૧૦

વિભાસતે યત્ર મરીચિમાલી, ન વિદ્યમાને ભુવનાવભાસી,

સ્વાત્માસ્થિતં બોધમયપ્રકાશં, તં દેવમાત્સં શરણં પ્રપદ્યે ૪૨૩

સૂર્યાના પ્રકાશવિના પણ જે સકલભુવનને પ્રકાશિત કરે છે, જે આત્મામાં સ્થીર થયેલા જ્ઞાનસ્વરૂપી, પ્રકાશમય છે, તે આત્મ (સત્યસ્વરૂપી) પરમાત્માના શરણને હું પ્રાપ્ત કરું. ૧૧

વિલોક્યમાને સતિ યત્ર વિશ્વં, વિલોક્યતે સ્પષ્ટમિદં વિવિક્તમ્

શુદ્ધં શિવં શાન્તમનાદ્યનન્તં, તં દેવમાસં શરણં પ્રપદ્યે ૪૨૪

જેને જેવાથી આખું જગત સ્પષ્ટ રીતે જેવાય છે, અને શુદ્ધ, કલ્યાણકારી, શાન્ત, આદિ અને અન્ત વિનાના તે પરમાત્માનાં શરણમાં હું ભરું છું. ૧૨

યેન ક્ષતા મન્મથમાનમૂર્છા, વિષાદનિદ્રાભયશોકચિન્તા,

ક્ષયાઽનલેનેવ તદ્વપ્રપન્ન સ્તંદેવમાસં શરણં પ્રપદ્યે ૪૨૫

અશ્વિવડે જેમ વૃક્ષ સમૂહ નાશ પામે તેમ જેણે કામદેવ, અભિમાન મૂર્છા, ખેદ, નિદ્રા, ભય, શોક અને ચિન્તા વગેરે સર્વે જેણે નષ્ટ કર્યાં છે, તે આત્મ પ્રભુના શરણને હું પ્રાપ્ત થાઉં. ૧૩

(પ્રતિક્રમણ) અને સ્વાત્મર્ચિત્વન.

વિનિન્દનાલોચનગર્હૈરહં, મનોવચઃકાયકષાયાનિર્મિતમ્,

નિહન્મિ પાપં ભવદુઃસ્વકારણં, મિષગ્વિષં મન્ત્રગુઝૈરિવાશ્વિલમ્ ૪૨૬

મન, વચન, કાયા અને કષાયોથી ઉત્પન્ન થયેલું અને સંસારના દુઃખો નું કારણરૂપ એવું જે પાપ મેં કર્યું હોય તે સર્વને હું મારી નિંદા, આલોચના (વિચાર) અને ગર્હાં (તિરસ્કાર) વડે ગારડી જેમ મંત્રથી ડરને ઉતારે છે તેમ મારા પાપોનો હું નાશ કરીશ. ૧૪

અતિક્રમં યં વિમતેર્વ્યતિક્રમં, જિનાતિચારં સુચરિત્રકર્મણઃ,

વ્યધાદનાચારમપિ પ્રમાદતઃ, પ્રતિક્રમં તસ્ય કરોમિ શુદ્ધયે ૪૨૭

હે જનશ્વર ! મેં વિકાર બુદ્ધિથી મારા શુદ્ધ ચારિત્રમાં પ્રમાદવડે
અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર કે અભ્યાચાર જે સેવ્યા હોય તે સર્વની
શુદ્ધિ માટે હું પ્રતિક્રમણુ (પાપનો પશ્ચાતાપ) કરું છું. ૧૫

ન સંસ્તરોઽશ્મા ન તૃળં ન મેદિની, વિધાનતોનો ફલકો વિનિર્મિતમ્,
યતો નિરસ્તાક્ષકષાયવિદ્વિષઃ, સુધીભિરાત્મૈવ સુનિર્મલો મતઃ ૪૨૮

આત્માની સમાધિ માટે પથ્થરના, ઘાસના કે લાકડાના સંસ્તર (આ-
સન) ની ખાસ જરૂર નથી પણ વિદ્વાનોએ નિર્મળ આત્મા એજ આસન
માન્યું છે કે જેમાંથી વિષય કષાયરૂપ શત્રુ નાશ થયેલ છે. ૧૬

ન સંસ્તરો ભદ્રસમાધિસાધનં, ન લોકપૂજા ન ચ સંઘમેલનમ્,
યતસ્તતોઽધ્યાત્મરતોભવાનિશં, વિમુચ્ય સર્વ્વામપિબાહ્યવાસનામ્ ૪૨૯

હે ભદ્ર ! વાસ્તવમાં સમાધિનું સાધન સંસ્તર કે લોક પૂજા કે સંઘ
મેળા એવી બાહ્ય વસ્તુ કાંઈ નથી. માટે તું સર્વ બાહ્ય વાસનાઓનો
ત્યાગ કરી નિરંતર આત્મામાંજ લીન રહે. ૧૭

ન સન્તિ બાહ્યા મમ કેચનાર્થાઃ, ભવામિ તેષાં ન કદાચનાહમ્,
સ્થં વિનિશ્ચિત્ય વિમુચ્ય બાહ્યં, સ્વસ્થઃ સદા ત્વં ભવ ભદ્ર મુક્તયૈ ૪૩૦

હે ભદ્ર ! જગતના કોઈ પદાર્થો મારાં નથી, અને હું તેઓનો
(કોઈનો) નથી, એમ નિશ્ચય કરી બાહ્ય વસ્તુપરથી મમત્વ તજીને મોક્ષ
માટે આત્મ સ્વભાવમાં સ્થીર થા. ૧૮

આત્માનમાત્મન્યવિલોક્યમાન—સ્ત્વં દર્શનજ્ઞાનમયો વિશુદ્ધઃ,

૯કાગ્રચિત્તઃ સ્વલુ યત્ર તત્ર, સ્થિતોપિ સાધુર્લભતે સમાધિમ્ ૪૩૧

જ્ઞાન દર્શનમય વિશુદ્ધ તું પોતે પોતામાંજ જેવા યોગ્યછું, જ્યારે કોઈ
સાધુ મનને પોતામાં એકરૂપ સ્થીર કરે છે ત્યારે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

एकः सदा शाश्वतिको ममात्मा, विनिर्मलः साधिगमस्वभावः,
बहिर्भवाः सन्त्यपरं समस्ताः, न शाश्वताः कर्मभवाः स्वकीयाः ४३२

હું એકજ છું, મારો આત્મા અજર, અમર, નિર્મલ અને સ્વ
સ્વભાવી છે. દશ્યમાન સર્વ પદાર્થો નાશવંત અને પોત પોતાના કર્મથી
અનેલા અશાસ્વત છે, એમ તું વિચાર. ૨૦

यस्यास्ति नैक्यं वपुषापि सार्द्धं, तस्यास्ति किं पुत्रकलत्रमित्रैः
पृथकृते चर्मणि रोमकूपाः कुतो हि तिष्ठन्ति शरीरमध्ये ४३३

જે દેહની સાથે એક્યતાનો સંબંધ નથી તેને પુત્ર, સ્ત્રી, મિત્રો,
સાથે એક્યતાનો સંબંધ કેમ હોય? જેમકે દેહ પરની ચામડી બુદ્ધી
કરે નો પછી રૂવાડા દેહ પર કેમ રહી શકે? ૨૧

संयोगतो दुःखमनेकभेदं, यतोऽश्रुते जन्म वने शरीरी,
ततस्त्रिधासौ परिवर्जनीयो, यियासुना निर्घृतिमात्मनीनाम् ४३४

પૂર્વોક્ત પદાર્થોમાં સ્નેહ બાંધવાથી આ જીવ જન્મ મૃત્યુ રૂપ
અટવીમાં કર્મ સંધોગે ઘણા પ્રકારના દુઃખોને ભોગવે છે, હવે જે મોક્ષની
ધ્યેય હોય તો દરેક પદાર્થોમાં મન, વચન, કાયાથી બંધાવું નહિ. ૨૨

सर्वं निराकृत्य विकल्पजालं, संसारकान्तारनिपातहेतुम्
विविक्तमात्मानमवेक्ष्यमानो, निलीयसे त्वं परमात्मतत्त्वे ४३५

સંસારરૂપ અટવીમાં ભટકાવનારી વાસનાની જાળને તજી દહને સર્વથી
બુદ્ધા એવા આત્મ સ્વરૂપને જ્ઞેતાંધકા તું પરમાત્મ તત્વમાં લીન થા. ૨૩

स्वयं कृतं कर्म यदात्मना पुरा, फलं तदीयं लभते शुभाशुभम्,
परेण दत्तं यदि लभ्यते स्फुटं, स्वयंकृतं कर्म निरर्थकं तदा ४३६

પૂર્વભવે પોતે જે કર્મ કર્યું છે તેનું સાઈ નદાઈ ફળ જીવ પોતેજ
ભોગવે છે, બીજાએ કરેલું કર્મ જે આત્માને મળતું હોય તો પોતે

કરેલું કર્મ નિષ્ફળ નીવડે. માટે તારાં કરેલા કર્મો તારે ભોગવી નાખ્યેજ છુટકા છે. ૨૪

**વિમુક્તિમાર્ગપ્રતિકૂલવર્ચિના, મયા કષાયાક્ષવશેન દુર્થિયા,
ચારિત્રશુદ્ધેર્યદકારિ લોપનં,તદસ્તુ મિથ્યા મમ દુષ્કૃતં પ્રભો ૪૩૭**

હે પ્રભુ ! મોક્ષમાર્ગથી પ્રતિકુળ થનારા મેં કષાય અને ઇંદ્રિએને આધીન થઇ શુદ્ધ ચારિત્રનો લોપ કર્યો હોય તો તે મારું દુષ્કર્મ ખોડું થયે. એટલે મારું કરશો. એવી મારી છેલી પ્રાર્થના છે. ૨૫

॥ इति प्रार्थना पञ्चविंशतिः श्लोकाः २५ ॥

“ શંકરાચાર્યકૃત ચર્પટપંજરિકા ”

**મૂઠ જહીહિ ધનાગમતૃષ્ણાં કુરુ સદ્બુદ્ધિં મનસિ વિતૃષ્ણામ્
યલ્લભસે નિજકર્મોપાત્તં વિચ્ચં તેન વિનોદય ચિત્તમ્,**

મજગોવિન્દં મજગોવિન્દં ગોવિન્દં મજ મૂઠમતે ૪૩૮

હે મૂઠ! ધન મેળવવાની તૃષ્ણાને છોડી દે, તૃષ્ણા વિનાની સદ્બુદ્ધિ મનમાં રાખ, ભગ્ય યોગથી જે ધન મળે તેથી સંતોષ રાખીને તારા ચિત્તને રંજન કર, અને હે મૂઠ! ગોવિન્દ પ્રભુને ભજ. ૧

અર્થમનર્થ ભાવય નિત્યં નાસ્તિ તતઃ સુખલેશઃ સત્યમ્

પુત્રાદપિ ધનભાજાં મીતિઃ સર્વત્રૈષા મિહિતા રીતિઃ મજગો ૦૪૩૯

પૈત્રો અનર્થકારી છે એમ હુમ્મશાં માન, ધનથી જરાયે સુખ નથી, ધનવાળાએને દીકરાથી પણ ખીક હોય છે. એ વ્યવહાર દરેક સ્થળે છે, માટે પ્રભુને ભજ. ૨

કા તે કાન્તા કસ્તે પુત્રઃ સંસારોઽયમતીવ વિચિત્રઃ

કસ્ય ત્વં વા ક્રુત આયાત સ્તત્ત્વં ચિન્તય તદિદં ભ્રાતઃ મ૦ ૪૪૦

તું કોણુ! તારી સ્ત્રી કોણુ! તારો પુત્ર કોણુ! આ સંસાર ધણોળ વિચિત્ર છે. માટે હું ભાઈ! તું ક્યાનો? ક્યાથી આવ્યો? આ બધું વિચાર. ૩

મા કુરુ જનધનયૌવનગર્વ હરતિ નિમેષાત્કાલઃ સર્વમ્

માયામયમિદમાશ્વિલં હિત્વાબ્રહ્મપદં ત્વં પ્રવિશ વિદિત્વા મ૦ ૪૪૧

હે ભાઈ! કુટુંબનો, ધનનો અને યુવાવસ્થાનો ગર્વ ન કર, તે બધાને કાળ એક ક્ષણમાં હરી જાય છે, આ બધું જગત્ માયા પ્રપંચરૂપ છે, તેને તણ, આત્માને ઓળખીને પ્રભુ પદમાં પ્રવેશ કર. ૪

કામં ક્રોધં મોહં લોભં ત્યક્ત્વાત્માનં ભાવય કોઽહમ્

આત્મજ્ઞાનવિહીના મૂઢા સ્તે પચ્યન્તે નરકનિગૂઢાઃ મ૦ ૪૪૨

કામ, ક્રોધ, મોહ, અને લોભનો ત્યાગ કરી આત્મ વિચારણા કર કે હું કોણુ છું, આત્મજ્ઞાન વગરના મૂઢ જનો નરકમાં દુઃખ ભોગવે છે. ૫

શત્રૌ મિત્રે પુત્રે બન્ધૌ મા કુરુ યત્ર વિગ્રહસંધૌ

ભવ સમાચિત્તઃ સર્વત્ર ત્વં વાંછસ્યચિરાદ્યદિ વિષ્ણુત્વમ્ મ૦ ૪૪૩

જો થોડા વખતમાં વિષ્ણુ સ્વરૂપ પામવાને ઇચ્છા હોય તો, શત્રુમાં, મિત્રમાં, પુત્રમાં, અને કુટુંબમાં કલેશ વા સ્નેહ બંધન કરવામાં યત્ન કર નહિ, અને સર્વત્ર સમાન ચિત્તવાળો થા. ૬

નલિનીદલગતસલિલં તરલં તદ્વજીવિતમતિશયચપલમ્

વિદ્ધિ વ્યાધ્યભિમાનગ્રસ્તં લોકં શોકહતં ચ સમસ્તમ્, મજ૦ ૪૪૪

કમલના પત્ર ઉપર રહેલા જળખીંદુ જેવું આ શરીર ધણુંજ અ-

સ્થિર છે, વળી સકલ જગત અભિમાનરૂપ વ્યાધિ તથા શોકથી ઘેરાયેલ છે એમ તું જાણ. અને પ્રભુને ભજ. ૭

ગુરુચરણામ્બુજનિર્ભરભક્તઃ સંસારાદચિરાદ્ભવમુક્તઃ

સેન્દ્રિયમાનસનિયમાદેવં દ્રક્ષ્યાસિ નિજહૃદયસ્થં દેવમ્ ભજ૦૪૪૫

સદ્ગુરૂના ચરણ કમળની અનન્ય ભક્તિ કરીને જલદી જલદી કરી તું સંસારથી મુક્ત થા, દશ ઈન્દ્રિયો સહિત મનને કબજે કરવાથી તું તારા-પોતાના-હૃદયમાં પ્રભુને દેખીશ. ૮

દિનપિ રજની સાયં પ્રાતઃ શિશિરવસંતૌ પુનરાયાતઃ

કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુ સ્તદપિ ન મુંચત્યાશાષાયુઃ મ૦ ૪૪૬

દિવસ, રાત્રી, સંધ્યાકાળ, પ્રભાત, હેમન્ત રતુ, વસંત રતુ, એમ અનુક્રમે આવાગમન કર્યાજ કરે છે અને કાળની ક્રીડામાં આયુષ્ય ઓછું થાય છે. તોપણ જીવ આશારૂપ વાયરા (તરંગો) ને ઓડતો નથી. ૯

યાવદ્વિત્તોપાર્જનસક્ત સ્તાવન્નિજપરિવારો રક્તઃ

પશ્ચાદ્ધાવતિ જર્જરદેહે વાર્તા પૃચ્છતિ કોઽપિ ન ગેહે, મજ૦૪૪૭

જ્યાં સુધી ધન મેળવવાને શક્તિમાન છે ત્યાં સુધીજ કુટુંબીઓ પ્રેમથી ચાહે છે, પણ શરીર ખળભળ્યા બાદ તારી દોડાદોડ તરફ ધરમાં કોઈ ધ્યાન આપવાનું નથી. માટે પ્રભુને ભજ પ્રભુને. ૧૦

જટિલો મુંડી લુંચિતકેશઃ કાષાયાંબરબહુકૃતવેષઃ

પશ્યન્નપિ ચ ન પશ્યતિ મૃદ ઉદરાનિમિત્તં બહુકૃતવેષઃ મજ૦૪૪૮

કોઈ મસ્તકપર જટા વધારે છે, કોઈ મુંડ કરાવે છે, કોઈવાળને ખેંચી નાંખે છે, કોઈ ભગવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, એમ અનેક વેષો સજે છે, પણ મૃદ જ્ઞાનના અભાવે છત્તી આંખે જોઈ શકતા નથી કે આ પેટ ભરવાના ચાળા છે. ૧૧

अङ्गं गलितं पलितं मृण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम्
 वृद्धो याति मृहीत्वा दग्दं तदपि न मुंचत्याशापिण्डम् भज० ४४९
 शरीर अणुअणुं, मस्तक धेणुं थयुं, मुप दांत विना भेषुं थयुं
 अने धाङ्कीना टेङ्की यक्षाम तेवो वृद्ध थयो तोपलु आशाना भेङ्क
 (दग्द) ने छेडतो नथी. १२

बालस्तावत्कीडासक्त स्तरुणस्तावचरुणीरक्तः

बृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः परे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः भज० ४५०

आणक हतो त्यां सुधी रमतमां लुण्ध रक्षो, युवान थयो त्यारे
 श्रीमां आसक्त थयो, वृद्ध थयो त्यारे चिन्तामां कुण्धो पलु प्रलुने लण-
 वानो वपत तो डोर्षि आण्योण न.ह. १३

वयसि गते कः कामविकारः शुष्के नीरे कः कासारः

नष्टे द्रव्ये कः परिवारो, ज्ञाने तत्त्वे कः संसारः भजगो० ४५१

जेअन गया पधी काम विकारमां मज्ज शुं ? ण्ण सुकाया पधी
 अरोपरनी मज्ज शुं ? द्रव्य गया पधी कुट्टुअनी मज्ज शी ? तेम तत्व
 लण्यया पधी संसारनी मज्ज इती ? १४

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम्

इह संसारे खलु दुस्तारे कृपयाऽपारे पाहि मुरारे, भजगो० ४५२

वारवार ण्ण, वारवार मरण, वारवार माताना उदरमां आवडुं,
 आ धोर अपार संसारमां हे लमवान ! मडेरयानी करी मने अयावो. १५

॥ इति चर्पटपंजरी श्लोकाः १५ ॥

मुनिश्री नानयंद्रश्च विरच्यते, तथा तेमणु संत्रड
 करो सुधारी आपेल सस्तुं साहित्य. आवृति. डि.
 सुभोध संगीतमाणा ला. १-२-३ पाकुं पुंडु. भीष्म श. १
 सदर (श्री उपयोगी) भाग त्रीजे...येथी ०)≡
 सामायिक स्वरूप संस्कृत स्तोत्रो सहित.....भीष्म ०)≡
 जैन प्रश्नोत्तर कुसुमावणी.....त्रीष्म ०)≡
 सुभोध कुसुमावणी (नीत्य पाठ करवा लायक) त्रीष्म ०)≡
 रेसीटेशन (लापणो-संवाहो-गायतो) भाग-१ ०)≡
 रेसीटेशन.....भाग २-३ दरेकना ०)≡
 संस्कृत काव्यानंद (धरुा उपयोगी काव्योना संत्रड) ला. १ ०)≡
 सदर भाग २-३ जे (सुंटी कडिला ज्ञानवैराग्यना
 उम्बर श्लोकातो संत्रड) मूण तथा अर्थ सहित...०॥
 सदर भाग २-३ जे इकत मूण.....०)≡
 आदर्श श्री रत्नो त्रयु पुस्तक साथेनी किंमत.....०)≡
 धंदुमति-सुहासीनी-हैमवती त्रणे जुदा जुदाना यजे आना
 आध्यात्मिक लगन पद पुष्पमाणा आवृति भीष्म
 पृष्ठ ३६८ पाका पुंडानी संगंग छोटनी.....श. १
 आध्यात्मिक प्रय...रतां लगलग
 अर्धी किंमते-...ोजना ०॥
 ये पांये मणुका...६००) श. १
 छंद संत्रड आव........०)≡
 संपी (श्री उ...दृत) ०)≡॥
 सामायिक प्रतिक्रमणु अथ अत वाव साहत.....०
 सामायिक अर्थ सहित तथा प्रतिक्रमणु मूण.....०)≡
 ठेकाणु-नागरदास रचुलाहनी कुं० लींयडी-काठियावाड.

Serving JinShasan

082354

gyanmandir@kobatirth.org

